

**O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining
Ma’naviyat va davlat tilini rivojlantirish masalalari
departamenti**

**“O‘ZBEK SHEVALARI TADQIQOTLARI:
AMALIYOT, METODOLOGIYA VA YANGICHA
YONDASHUV”**

mavzusidagi

II Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari

(V.V.Reshetov, Sh.Shoabdurahmonov muallifligida yaratilgan
“O‘zbek dialektologiyasi” darsligining 60 yilligi munosabati bilan
tashkil etilgan)

2022-yil 21-may

TOSHKENT
«DONISHMAND ZIYOSI»
2022

UO'K 811.512.133(038)
KBK 81.2O'zb
O' 17

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining
Ma'naviyat va davlat tilini rivojlantirish masalalari departamenti
O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
O'zbek shevashunosligi markazi

Tahrir hay'ati:

S.Ashirboyev – filologiya fanlari doktori, professor
S. Normamatov – filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent
B. Abdushukurov – filologiya fanlari doktori, professor
I. Azimov – filologiya fanlari nomzodi, dotsent
T. Enazarov – filologiya fanlari doktori, dotsent
M. Hakimova – filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent
N. Ahmedova – filologiya fanlari nomzodi, dotsent
M. Umurzoqova – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Sh. Bobomurodova – filologiya fanlari nomzodi
B. Tojiboyev – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Z. Xidraliyeva – katta o'qituvchi

Mas'ul muharrir:

Sh. Sirojiddinov – filologiya fanlari doktori, professor

“O'zbek shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya va yangicha yondashuv” mavzusidagi II Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari [Matn]: materiallar to'plami / mas'ul muharrir Sh. Sirojiddinov. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2022. – 216 b.

Ushbu to'plam O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti “O'zbek tilshunosligi” kafedrasida va O'zbek shevashunosligi markazi tomonidan **“O'zbek shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya va yangicha yondashuv”** mavzusida 2022-yil 21-mayda o'tkazilgan II Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallaridan tashkil topgan.

To'plam materiallaridan filolog mutaxassislar, ilmiy tadqiqotchilar, magistratura va bakalavriyat talabalari, shuningdek, keng o'quvchilar ommasi foydalanishlari mumkin.

To'plam Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti Kengashi yig'ilishining 2022-yil 26-maydagi 10-sonli qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.

*O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi
O'zbek tilini rivojlantirish jamg'armasi mablag'lari hisobidan chop etildi.*

O'ZBEK SHEVALARINI O'RGANISH YANGI BOSQICHDA

Sirojiddinov Sh.,

Alisher Navoiy nomidagi

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti rektori,

filologiya fanlari doktori, professor.

O'zbek dialektologiyasi fan sifatida shakllangandan beri turli bosqichlarni bosib o'tdi. U turkiy dialektologiya negizida paydo bo'lgan va taraqqiyotga yuz tutgan. Uning gullagan davrini o'tgan asrning 20- va 50-yillari bilan belgilash mumkin. O'zbek dialektologiyasining rivojlanishiga, albatta, buyuk tilshunos Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarining asos bo'lganligini e'tirof etmasdan bo'lmaydi, chunki bu genial asar turkiy shevalar, folklor, turkiy qabilalar tarixi va ijtimoiy hayotning turli sohalarini aks ettirganligi bilan turkologiyada hamon ilmiy izlanishlar obyekti bo'lib kelmoqdaki, so'zsiz, u o'zbek tili va shevalarining ham dastlabki tadqiqoti hisoblanadi.

O'zbek tili mustaqil taraqqiyot bosqichiga o'tgandan so'ng to XX asr boshlarigacha o'zbek shevalarini o'rganish bo'yicha jiddiy tadqiqotlarga ega bo'lmadik. 20-yillarda o'zbek adabiy tilining tayanch dialektini aniqlash borasida o'zbek shevalari qizg'in o'rganilganligi barchaga ayon. Bu davrda o'zbek dialektologiyasining darg'alari ham paydo bo'ldi. Ularning boshida millatdoshimiz G'ozzi Olim Yunus turar edi. O'sha davrda turli sabablar bilan Turkistonga kelib qolgan yirik olimlar Y.D. Polivanov, K.K. Yudaxin, A.Samoylovichlar ham bu fanning rivojlanishiga katta hissa qo'shgan edilar. Keyinchalik O'zbekistonda V.V. Reshetov, Sh. Shoabdurahmonov, F. Abdullayev kabi olimlar guruhi bu safga qo'shildilar. Ayniqsa, o'tgan asrning 50–80-yillarida o'zbek shevalari yalpi o'rganila boshlandi va o'zbek shevashunoslarining katta avlodi yetishib chiqdi. Ularga umumiy rahbarlik akademiklar V.V. Reshetov va Sh. Shoabdurahmonovlar tomonidan amalga oshirildi. O'zbekiston Fanlar akademiyasi Til va adabiyot ilmiy tekshirish institutida o'zbek dialektologiyasi bo'limi faoliyat ko'rsatib keldi, universitetlar va pedagogika institutlari o'zbek filologiyasi fakultetlarida "O'zbek dialektologiyasi" fani joriy etildi. To'g'ri, bugunga kelib vaziyat o'zgardi. Fanlar akademiyasi O'zbek tili, adabiyoti va folklori institutida hozircha bunday bo'lim tashkil etilmayapti, oliy ta'lim muassasalarida ham o'zbek dialektologiyasi fanidan saboq beruvchi mutaxassislar ozayib ketdi. Buning asosiy sababi o'zbek shevalari bo'yicha tadqiqotlarning kamayib ketganligidir. Bu, albatta, Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyev e'tiboridan chetda qolmadi va uning o'zbek tiliga davlat maqomi berilishining o'ttiz yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi **"Milliy o'zligimiz va mustaqil davlatchiligimiz timsoli"** mavzusidagi nutqida *"...o'zbek tilining ... shevalari,*

tarixiy taraqqiyoti, uning istiqboli bilan bog'liq ilmiy tadqiqotlar samarasini oshirish, kadrlar tayyorlash sifatini tubdan yaxshilash" to'g'risidagi fikrlaridan so'ng o'zbek shevalarini o'rganishga bo'lgan munosabat haqiqatan ham tubdan o'zgardi. Bu borada universitetimizda davr uchun katta yangiliklar ham amalga oshirildi, ya'ni 2020–2021-o'quv yilida magistraturada "Folklor va dialektologiya" mutaxassisligi, 2021–2022-o'quv yilida "Folklor va shevashunoslik" bakalavriat yo'nalishi ochildi. O'zbek shevalarini ilmiy asosda o'rganish va uning oliy ta'lim muassasalarida o'qitilishi bilan bog'liq bo'lgan masalalarni bir tizimga tushirish va bu jarayonni tezlashtirish maqsadida universitetimizda "O'zbek shevashunosligi markazi" tashkil etildi. O'zbek shevashunosligiga bag'ishlangan 3 ta Respublika konferensiyasi tashkil etildi va har qaysisi 250-500 sahifadan iborat to'plamlar chop qilindi, Xalqaro konferensiyalarda shevalar bo'yicha 30 dan ortiq ma'ruzalar qilindi. "Filologiya va tillarni o'qitish" bakalavriat yo'nalishi uchun "O'zbek dialektologiyasi (2021)" darsligi nashr qilindi, dialektologiya bo'yicha ilmiy kadrlar (PhD) tayyorlash yo'lga qo'yildi va h.k. Ayniqsa, magistratura va bakalavriat talabalariga o'zbek shevalari bo'yicha mavzular berilib, himoyalari tashkil etilmoqda. Bu qisqa vaqtdagi amalga oshirilgan ishlardir. Lekin endilikda shevashunoslar oldida muhim vazifalar turganligini ham ta'kidlash o'rinli bo'ladi. Ular quyidagilar:

1. O'rganilmagan o'zbek shevalarini tadqiq qilish.
2. O'rganilgan shevalarni ham turli yondashuvlar asosida qayta o'rganish, chunki o'zbek shevalari uzluksiz rivojlanishda ekanligi barchaga ma'lum.
3. O'zbek tilining areal tadqiqotlari amalga oshirilishi kerak.
4. Shevalarni o'rganishda ekspeditsiya metodidan foydalanish imkoniyatlari qidirilishi lozim.
5. Shevashunoslik bo'yicha xalqaro konferensiyalarni tashkil etish vaqti ham yetdi.
6. Xalqaro indeksatsiya qilingan jurnallarda maqolalar e'lon qilishga ham erishish kerak va h.k.

1-qism

ILMIY IZLANISHLAR

1-SHU'BA

O'ZBEK ADABIY TILI VA SHEVA MUNOSABATLARI

O'ZBEK SHEVALARINI O'RGANISHNING TO'NG'ICH KALITI

Ashirboyev Samixon,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti professori,
filologiya fanlari doktori.*

E-mail:samixon.ashirboyev@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-5202-6494>

Annotatsiya. Har bir fanning o'z tarixi bo'ladi, shu jumladan, o'zbek dialektologiyasining ham o'z tarixi bor. O'zbek shevalari dastlab turkiy shevalarni o'rganish negizida shakllangan bo'lsa-da, hozirga kelib u rivojlangan fanga aylangan. Ayniqsa, o'tgan asrning 50-yillarida bu fan rivojlanishida muhim bir davr bo'ldi va 80-yillarga qadar o'zbek shevalarini o'rganishga jiddiy e'tibor berildi. Eng muhimi, bu davrga kelib uning ilk darsligi yaratildiki, bu darslik turkiy olamda ham mashhur bo'ldi. Ma'lumki, uning mualliflari O'zbekistonning yirik olimlari – V.V. Reshetov va Sh. Shoabdurahmonovlar edi. 1962-yilda yaratilgan bu darslik keyinchalik boshqa shu tarzda darsliklarning yaratilishiga asos bo'ldi va hamon undan ilmiy xodimlar foydalanib kelishmoqda. Bu darslikning mashhurligi shunda ediki, u nafaqat darslik vazifasini, balki keyingi ilmiy tatqiqotlarning yaratilishi uchun metodologik asos bo'lib xizmat qilgan.

Kalit so'zlar: sheva, dialekt, lahja, dialektologiya, fonema, leksika, grammatika.

Annotation. Each science has its own history, including Uzbek dialectology. Although Uzbek dialects were originally based on the study of Turkic dialects, they have become a developed science. Especially in the 50s of the last century, this was an important period in the development of science, and until the 80s, the study of Uzbek dialects was given serious attention. Most importantly, by this time, his first textbook was created, which became popular in the Turkic world. It is known that its authors are the great scientists of Uzbekistan – V.V.Reshetov and Sh. Shoabdurahmanovs. Created in 1962, the textbook later became the basis for other similar textbooks, which are still used by researchers. The popularity of this textbook was due to the fact that it served not only as a textbook, but also as a methodological basis for the creation of further scientific research.

Keywords: *dialect, dialect, dialectology, phoneme, vocabulary, grammar.*

O'zbek shevalarining o'rganilish jarayoni turli davrlarda turlicha kechdi. Uning dastlabki tadqiqoti sifatida "Devonu lug'otit turk" asari ekanligi barchaga ayon, garchi uni faqat o'zbek tili bilangina bog'lab qo'yish bir tomonlama bo'lsa-da, o'zbek shevalarini o'rganishning dastlabki namunasi deb qabul qilish lozim, chunki unda bitilgan aksariyat turkiy shevalar xususiyatlari hozirgi shevalarimizda yashamoqda [Ashirboyev, 2021:5; Dadaboyev, 2021:159; Abdushukurov, 2021 174]. Shu davrdan to hozirga qadar yaratilgan barcha tadqiqotlar har bir muallifning o'z tutgan yo'li, iqtidori, bilim ko'lamida u yoki bu darajada tushuntirib kelingan. XX asrning birinchi yarmiga qadar o'zbek shevalarini o'rganish to'g'risida ma'lumotlar yuzaga kelgan bo'lsa-da, u fan asosiga qo'yilmagan edi, chunki o'zbek tilshunosligining o'zi u davrlarda fan bo'lib shakllanmagan edi. A.Nurmonovning belgilashicha, o'zbek ilmiy tilshunosligining shakllanishi 40-yillarga to'g'ri keladi [Нурмонов, 2002:165]. Aytish lozimki, o'zbek shevalarini o'rganish ishi 50-yillarda izga tushib ketgan bo'lsa-da, ilmiy o'zbek shevashunosligini 20-yillardan boshlash o'rinli bo'ladi. Bu davrda o'zbek shevalari maxsus komissiyalarda o'rganilgan, shevalarning fonetik, grammatik, leksik xususiyatlari to'g'risida dastlabki tadqiqotlar e'lon qilingan. Bu ishlar boshida hukumat a'zolari, o'zbek tili va adabiyoti olimlari, xususan, G.O. Yunus, Y.D. Polivanov, K.D. Yudaxinlar turgan. O'zbek shevalari bo'yicha tadqiqotlar, yuqorida ta'kidlaganimizdek, 50-yillarda jonlandi va o'zbek shevalari bir sidra o'rganildi, 50–70-yillarda o'zbek shevalari bo'yicha ilmiy attestatsiyali olimlar guruhi yuzaga keldi. Bular V.V. Reshetov, Sh. Shoabdurahmonov, S. Ibrohimov, M. Mirzayev, F.Abdullayev, X. Doniyorov, Y.G'ulomov, O.Madrahimov, N.Nazarov, A.Shermatov kabilardir. Bunday olimlar safi keyinchalik ortib bordi.

Eng muhimi, o'zbek dialektologiyasi fan sifatida shakllandi va oliy ta'lim muassasalarida o'quv fani sifatida o'qitila boshlandi. Bu fanning darsligi esa 1962-yilda yaratildi. Bu davrda 2 ta universitetda filologlar, 11 ta pedagogika institutlarida o'zbek tili va adabiyoti mutaxassisleri tayyorlanar edi. V.V.Reshetov va Sh.Sh. Shoabdurahmonovning "O'zbek dialektologiyasi" darsligi shunday oliy ta'lim muassasalarida o'qitilgan. Bu davr an'anasiga ko'ra, har ikki tipdagi oliy ta'lim muassasalari uchun mo'ljallangan darslik va qo'llanmalar yaratilar edi.

Bu darslik turkiy tillar dialektologiyasida ham ilk marta yaratilganligi tufayli tez orada u do'konlardan topilmay qolgan. Bu uning shuhrati baland bo'lganligi ifodasi edi.

Bu noyob asar faqat darslik vazifasini bajarib qolmay, u aslida keyingi dialektologik tadqiqotlarning dasturilamalini ham o'tar edi. Ayni o'rinda bu asar dialektolgik tadqiqotlar uchun metodologiya vazifasini ham bajarishi ko'zda

tutilgan. Shuning uchun ham unda shevalarning o'rganilishini rejalashtirish, uning dasturi mazmuni, sheva va dialektlar sistemasi, monografik tekshirishning turlari, uning tavsifiy va tarixiy aspektlari to'g'risida fikr yuritilgan. Boshqacha aytganda, bu asar o'zbek dialektologiyasining ham nazariy, ham amaliy vazifalarini belgilab bergan va unga erishish yo'llari to'g'risida ham mukammal bilim beradi.

Bu darslik asos e'tibori bilan yangi tashabbus va betakror tuzilmaga ega bo'lgan asar hisoblanadi. U quyidagi o'ziga xos tuzilmadan iboratdir:

1. *Dialektologiyaning asoiy tushunchalari belgilab berilgan.* Bu darslikni garchand mualliflar dialektologiya kursi deb atasa ham (14), o'sha davrdagi dialektologik qarashlardan ancha ilgari ketib qolgan edi. To'g'ri, dialektologik tushunchalarni tanlab olish, unga tavsif berishda hali qiyomiga yetmagan o'rinlar yo'q emas edi. Eng muhimi, bu ishda *sheva* va *dialekt* terminlari o'zining terminologik ma'nosiga ega bo'ldi va o'zining dastlabki ta'riflarini oldi, ya'ni *sheva biror tilning o'ziga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlariga ega bo'lgan eng kichik bir qismi sifatida* ta'riflandi. Shevaning bu definitiviyasi keyingi darslik va qo'llanmalarda turlicha rivojlantirildi, lekin sheva-ga berilgan ushbu ta'rif o'z kuchini yo'qotgani yo'q, balki aynan takrorlandi. Jumladan, N.Rajabov ham o'zbek tilining o'ziga xos fonetik, grammatik va leksik xususiyatlariga ega bo'lgan kichik bir qismi ekanligini [Ражабов, 1996:30], B.To'ychiboyev va B.Hasanovlar bu ta'rifni kengaytiribroq berishga harakat qilgan, ya'ni unga "biror til doirasidagi xalq jonli tilining" iborasini qo'shgan [Тўйчибоев, Ҳасанов, 2004:5] va h.k. N.Murodova va S.Ashirboyev ham "kichik hudud, kichik territoriya" tushunchalari ostida dastlabki ta'rifni kengaytirib berishgan [Муродова, 2019:9; Ashirboyev 2021:12], muhimi, V.V.Reshetov va Sh.Shoabdurahmonovlarning bu tushunchaga bergan ta'riflari asos sifatida saqlangan.

Dialekt tushunchasi. V.V. Reshetov va Sh.Shoabdurahmonovlar tomonidan "eng kichik bir qismi" bo'lgan shevalarning yig'indisi deb izohlangan (16). N.Rajabov bu terminning lug'aviy ma'nosini keltirgan holda, shevani "umum-milliy tilning yirikroq bo'lagi" deb yuritadi va unga qo'shimcha qilib: "Amaliy hayotda esa o'zaro anglashish va anglashilmaslik hisobga olinadi" [Ражабов, 1996:32] iborasini keltiradiki, uning mohiyatini anglab bo'lmadi. B.To'ychiboyev va B.Hasanovlar esa dialektni umumlingvistik ma'noda qo'llanishini ta'kidlaydilar va uning o'rnida sheva va lahja terminlarini qo'llashni tavsiya qiladilar [Тўйчибоев, Ҳасанов, 2004:5]. Demak, ular bu terminni qabul qila olmadilar. N.Murodova va S.Ashirboyevlar "til xususiyatlari o'xshash bo'lgan shevalarni o'zida birlashtiradi" tarzida izohlaydilar [Ashirboyev, 2016:7; Муродова, 2019:9; Ashirboyev, 2021:12]. Bu fikrda kichik g'alizlik bor, ya'ni "til xususiyatlari o'xshash bo'lgan sheva" tarzida qo'llash mantiqan durust emas. Afsuski, V.V. Reshetov va Sh.Shoabdurahmonovlar *lahja* teminini bosh-

qa sahifalarda ishlatadilar va o'z o'rnida qo'llaydilar, lekin iyerarxik zanjirda bu terminni izohlamaydilar. *Sheva, dialekt, lahja* terminlari shu darslikning ikkinchi nashrida yanada rivojlantirilgan. Unda sheva tushunchasi va birinchi nashrdagi definitsiyasi o'zgarishsiz qolgan. Lahja terminiga izoh berilib, unda shevalar yig'indisi ma'nosida ta'riflangan, dialekt termini esa konkret ta'riflanmagan va uning sheva ma'nosida ham, lahja ma'nosida ham qo'llanishi aytiladi [Решетов, Шоабдурахмонов, 1978;6]. Dialekt terminini izohlashda B. To'uchiboyev va B. Hasanovlar ushbu fikrni takrorlagan edilar [Тўйчибоев, Ҳасанов, 2004:5]. Albatta, bu tushunchaga bo'lgan qarashlar keyingi darsliklarda aniq ifodasiga ega bo'lgan [Ashirboyev, 2021:3].

2. *Dialektologiyaning vazifasi belgilab berilgan.* Bu asarda dialektologiyaga qo'yilgan vazifalar hozir ham o'z qimmatini yo'qotmagan. Ayniqsa, shevalarning o'zaro munosabatini, shuningdek, ularning adabiy til va qardosh tillar bilan bo'lgan munosabatlarini belgilash; o'xshash xususiyatlariga ko'ra shevalarning tarqalish chegarasini aniqlash; umumiy o'xshash lingvistik xususiyatlarini belgilash asosida shevalarning ma'lum territoriyada tarqalish xaritalarini tuzish va shevalarni klassifikatsiya qilish kabi vazifalar tadqiqotchilar tomonidan endigina o'rganilayotgani barchaga ma'lum. Bu o'rinda shevalarni xaritalashtirish to'g'risida gap bormoqda. Garchand, bu masala ushbu darslikda aks ettirilmagan bo'lsa ham, uning keyingi nashrida "Lingvistik geografiya" degan bo'lim kiritilgan va unda lingvistik hodisalarning geografik tarqalishi masalasi har tomonlama yoritilgan [Решетов, Шоабдурахмонов, 1978, 14].

3. *Shevalarni o'rganish metodikasi ishlab chiqilgan.* Aslida bu mavzu alohida yoritilishi ham mumkin edi, ya'ni uni darslikka kiritmaslik ham mumkin. Lekin o'zbek shevalarini keng o'rganish boshlangan, eng muhimi, oliy maktab talabalarining o'quv rejasiga asosan dialektologik ekspeditsiya amaliyoti joriy qilingan bir vaqtda bunday yo'riqnomaga ehtiyoj mavjud edi. Bu o'ziga xos dasturdan dialektologlarimiz unumli foydalanishdi va hozirgi dastur tuzuvchilar uchun esa u metodologiya vazifasini bajarib kelmoqda.

4. *O'zbek shevalarini o'rganish uchun yagona transkripsion tizim yaratildi.* Shevalarni yozib olishda transkripsiyadan foydalanish o'tgan asrning 20-yillaridan boshlab qo'llana boshlagan edi. Uning G'ozzi Olim tomonidan arab, rus, lotin yozuvida qo'llagan varianti bor [G'ozzi Olim, 1927:12]. To 50-yillargacha bo'lgan davrda tilshunoslar sheva bo'yicha tadqiqotlarida lotin va kirill yozuvidagi transkripsiyada ijod qilishgan, lekin ular o'z variantlarini tavsiya qilishgan. Demak, transkripsiyada yagona tamoyilga amal qilinmagan edi. Shunday bir davrda V.V. Reshetov bu holatga yakun yasagan kirill yozuvi asosidagi transkripsion tizimni yaratdi va shu transkripsiya tizimini ushbu darslikda joriy qildi, u hanuzgacha barcha dialektologlarimiz tomonidan foydalanib kelinmoqda va keyingi avlod darsliklariga asos qilib olinmoqda. To'g'ri, bu ishda rus tili grafik tizimiga amal qilinganidan unda rus tili xususiyatlari ustunlik

qilardi, jumladan o'zbek tilidagi **j** (j) transkripsiyada **dj** birikmasida berildi. Bunga hojat yo'q edi, chunki o'zbek tilining hech qaysi shevasida sirg'aluvchi j undoshi yo'qligi barchaga ma'lum. Albatta, tadqiqotchilar, keyingi davr darslik mualliflari undan ijodiy foydalanib kelishdi.

Ilk bor darslikda shevalar tasnifi tarixi berildi. Unda I.I. Zarubin, K.K. Yuda-xin, Y.D. Polivanov, G'ozi Olim, A.K. Borovkov tasniflari va o'z tasnifini kiritgan. Ularning eng muhim tamoyillari aks ettirilgan va ular sheva faktlari asosida mustahkamlangan. Shu bilan birga, ushbu darslikka, garchi bevosita aloqador bo'lmasa-da, turkiy tillar tasnifi ham kiritilgan. Darslikda bu bo'limning o'rin olishini ikki sabab bilan bog'lash mumkin: 1) o'zbek shevalarining tasnifini turkiy tillar tasnifidan ajratib olib tushunish mumkin emas edi, chunki o'zbek shevalarining etnik jihatdan 3 manbaga borib taqalishini turkiy tillar tasnifisiz tushuntirish mumkin emas edi; 2) o'sha davrdagi axborot tizimi-ni rivojlanish darajasi filolog talabalar ommasiga turkiy tillar tarixi va tasnifi masalalarini o'rganish uchun o'ta qiyinchilik tug'dirgan. Ular to'g'risidagi adabiyotlar faqat Toshkent, Samarqand va ba'zi kutubxonalardagina saqlangan. Turkiy tillar to'g'risidagi ma'lumotlarning berilishi o'sha davrdagi dialektologiyadan saboq beruvchilar va talabalar uchun shevalar tasnifining asosi bo'lgan ushbu ma'lumotlar bilan erkin tanishish imkonini bergan.

Darslikda o'zbek shevalarining fonetik xususiyatlarini tushuntirishga katta o'rin berilgan. U 112 sahifani tashkil etadi. Bu bobdagi ma'lumotlar o'zbek shevashunosligida 60-yillargacha bo'lgan tadqiqotlar, shu jumladan mualliflarning ham tadqiqotlari natijasidir. Bu bo'lim fonetikaning shevalardagi nazariy masalalari va jarayonlari to'lig'i bilan, ayniqsa, dialektologik faktlar mo'lligi bilan ajralib turadi. Endi darslikda keltirilgan barcha ma'lumotlar o'sha davr talabasi bilishi lozim bo'lganmi, degan savol tug'iladi. Unga ikki xil javob berish mumkin: 1) undagi nazariy ma'lumotlarni dialektologlar ham, talabalar ham albatta bilishi shart bo'lgan; 2) keltirilgan dialektologik faktlarning barchasini talabalar o'zlashtirib olishlari shart emas edi, balki ularning eng muhim o'rinlarini pedagog tavsiyasiga ko'ra o'zlashtirishi, qolganlaridan ijodiy ishlarida foydalanish zarur bo'lgan. To'g'ri, darslikda ayrim fonologik hodisalarni munozara qilish mumkin, jumladan, fonema masalasi. Avvalo, o'zbek shevalarini o'rganishda shevadagi fonematik tarkibni o'rganish yoki fonemaning variatsiya va variantlarini o'rganish zarurmi, degan masala hal qilinishi kerak. Hozirgacha ham dialektologlarimizning ayrimlari *fonema* to'g'risida fikr yuritadilar, ayrimlari *tovush* terminidan foydalanadilar. Shundan kelib chiqib, darslikda ham unlilarning cho'ziq-qisqaligini alohida fonema sifatida qaraydilar [Абдуллаев, 1965:18]. Bu o'zbek olimlarining fonemaga nisbatan bir tomonlama qarashidan kelib chiqadi, ya'ni uning faqat ma'no ajratish funksiyasigina e'tiborga olishadi. Aslida fonemaning klassik tushunchasiga ko'ra, u tovush tipi bo'lib, kishi ongida saqlanadigan tovush obrazini anglatadi [Lan-

guist.ru], u negadir fonemaning bu asosiy xususiyati tadqiqotchilar nazaridan qochadi. Shundan kelib chiqadigan bo'lsak, unlilarning ham cho'ziq-qisqaligi alohida-alohida fonema bo'la olmaydi, chunki ular bir tovushning obrazi-ni beradi. Demak, dialektologik tadqiqotlar bu masalada jiddiy muammoga duch kelmoqda.

Shunisi e'tiborliki, unlilardagi birlamchi, ikkilamchi, uchlamchi (ultra, em-fatik) cho'ziqliklar ushbu darslik orqali dialektologlarimiz va talabalarimiz orasida ommalashdi.

Fonetika bobida ba'zan ilmiy munozara qiladigan, hali yechimga kelin-magan masalalar ham kiritilganki, ular talabalarni chalg'itishi ham mumkin, jumladan, darslikda "Qorabuloq va ba'zi Toshkent shevalarida **ayt** so'zi fone-tik ta'sirga uchragan. Bu so'z qisqarib, *ayt* > *əyt* > *yet* shakliga kelib qolgan" deyiladi va bu hodisani **y** undoshi ta'siri deb qaraydi. Aslida **y** undoshining bu o'rinda, ya'ni fonetik jarayondagi ishtirokini asoslab bo'lmaydi.

ɔ, a, ə unlilarining shevalardagi pozitsiyasi masalasi ham yetarli ochiq-qlan-magan. Ayrim ilmiy manbalarda xato keltirilgan faktlar ham olingan o'rinlar bor. Masalan, *bermaq*, *bɔrmaq*, *chaqmaq*, *ɔlmaq*, *arttirmaq* misollari Marg'ilon shevasi fakti sifatida keltirilgan. -maq affiksli harakat nomi Marg'ilon emas, balki o'g'uz shevalariga xosligi ma'lum [Ashirboyev, 2021:56]. ɔ unlisining tarqalishi bo'yicha ma'lumotlar keltirilmagan.

Darslikning birinchi nashrida **ε** unlisi to'g'risida o'ta qisqa ma'lumot beril-gan bo'lsa, keyingi nashrida bu tovushning kelib chiqishi va qaysi shevalarda bu unlining qo'llanishda davom etayotgani to'g'risida nisbatan keng ma'lumot berilgan. Albatta, bu unlining taqdiri o'zbek shevalarida bir xil emas. Hozirgi Iqon va Xorazm shevalarida bu unli **ä** unlisiga singib ketayotganligini kuza-tish mumkin. Bu tovushning o'zbek shevalaridagi holati maxsus tekshirishga muhtoj ekanligini eslatib o'tish joiz deb hisoblaymiz.

Darslikda shevalardagi undosh tovushlarning xususiyatlariga keng to'xta-lingan va ko'plab misollar keltirilgan. Ayniqsa, so'zlardagi fonetik o'zgarish-larga nihoyatda ko'p misollar keltirilgan.

Darslikda tilning boshqa sathlariga qaraganda fonetikaga katta e'tibor berilgan, boshqa sathlar ancha qisqa yozilgan. Ayniqsa, morfologiyani-ning fe'lga bag'ishlangan qismi kengroq yoritishga muhtoj edi. Ayrim shakllarga misollar keltirish bilan chegaralanilgan. Hatto uning keyingi nashrida ham fe'l bobining o'zi ajratilmagan va o'ta qisqa faktlarni o'z ichiga olgan. Ayniqsa, leksika bobiga nihoyatda kam o'rin ajratilgan. To'g'ri, keyingi nashrda bu bob birmuncha kengaytirilgan, lekin bu darslik uchun kifoya qilmas edi.

Shuni ta'kidlash joizki, garchand, bu darslik o'tgan asrning o'rtalarida yaratilgan bo'lsa-da, unda areal lingvistik pozitsiya ham aks etgan edi, ya'ni har bir sheva hodisasining tarqalishi bilan bog'liq fikrlar izchil bayon qilib borilgan. Uning keyingi nashrida esa lingvistik geografiyaga oid maxsus

bo'lim kiritilgan va unda xalqaro doirada bu sohada qilingan e'tiborli ishlar to'g'risida ma'lumotlar berilgan. Eng muhimi, o'zbek tili dialektologik atlasini yaratish harakatlari va vazifalari to'g'risida mukammal fikrlar aytilgan hamda dialektologik atlasda belgilanishi zarur bo'lgan izoglossalar tizimini keltirishgan. Ular shevalarning fonetikasi, morfologiyasi, leksikasini qamrab olgan.

Darslikning eng qimmatli o'rinlaridan yana biri unda amaliy mashg'ulotlar uchun shevalardan yozib olingan matnlarning berilishidir. Darslikdagi matnlarning asosini xalq og'zaki ijodi materiallari tashkil etadi. Ular shevalarning eng muhim xususiyatlarini aks ettira oladi, lekin unda har qanday holatda ham adabiy til an'analari ishtirok etadiki, bu o'quv jarayonida talabalarimizning ba'zan tanqidiy yondashishiga olib kelmoqda. Bu bildirayotgan e'tirozimiz faqat ushbu darslikka emas, balki keyingi davrda e'lon qilingan darsliklarga ham taalluqlidir. Bu, albatta, dialektologlarimiz tadqiqotlarida ko'proq sheva vakillaridan folklor materiallarini yozib olganligi bilan izohlanadi, shuningdek, talabalar ham bunday matnlarni qiziqib o'qishlari ham, ehtimol, hisobga olingan. Shuningdek, amaliy mashg'ulotlar uchun 40 ta mashq berilganki, talabalar uning shartlarini darsliklardagi materiallar asosida bajarish imkoniyatlariga ega va ulardan hozir ham foydalanish mumkin.

Darslik rasmiylashtirilishida ham hozirgi davrdagi darsliklarga qo'yiladigan talablarga javob bera oladi: har bir bo'lim yakunida adabiyotlar ro'yxati berilgan, unga shevalar lug'ati ilova qilingan.

Avval aytilganidek, darslik materiallari talabalar (u paytlarda dialektologiya fani 1-kursda o'tilgan) uchun ancha qiyinchilik tug'dirgan, uning oldini olish esa mashg'ulot o'tuvchi dialektologning mahoratiga bog'liq bo'lgan. Bu darslikni didaktik talablarni hisobga olmay yaratilgan deb baholashga asos bo'lmaydi, balki bu darslik ayni zamonda dialektolog o'qituvchining nazariy tayyorgarligi uchun manba vazifasini bajargan va davr dialektologik tadqiqotlarining namunasi vazifasini ham bajargan. Darslik hamon o'zining qimmatini saqlab qolgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Абдуллаев Ф. Қарноқ шевасининг фонетикасидан // Ўзбек тили ва адабиёти, 1965, № 6.

2. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021.

3. Dadaboyev H. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida qo'llangan qo'l-oyoq kiyimlari // O'zbek shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya va yangicha yondashuv. – Toshkent, 2021.

4. Abdushukurov D. "Devonu lug'otit turk" va o'zbek tili shevalari // O'zbek shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya va yangicha yondashuv. – Toshkent, 2021.

5. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002.
6. Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1962.
7. Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.
8. Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004.
9. Муродова Н. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Barkamol fayz media, 2019.
10. G'ozli Olim. O'zbek tilining tovushlari // Maorif va o'qitg'uchi, 1927, 12-son.

JADIDLARNING SHEVALARGA MUNOSABATI

Azimov Inomjon,

Alisher Navoiy nomidagi

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

inomjon66@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tilshunosligi faniga tamal toshini qo'ygan, uning shakllanishiga munosib hissa qo'shgan jadid ziyolilarining shevalarga munosabati xususida so'z yuritilgan. Adabiy til, imlo masalalarini hal qilishda, avvalo shevalarni o'rganish, tayanch dialekt masalasini hal qilish lozimligini anglagan holda, shevalar bo'yich ilmiy tadqiqotlar olib borish, lug'atlar tuzish masalalari ko'tarib chiqilgan.

Kalit so'zlar: sheva, lahja, dialekt, soyit (unli), somit (undosh), singarmozizm, cho'zg'i (unli).

Annotation. The article discusses the attitude of Jadid intellectuals, who started the science of Uzbek linguistics and made a worthy contribution to its formation. Literary language, realizing the need to study dialects and the basic dialect in solving spelling problems, raised the issue of conducting research on dialects and compiling dictionaries.

Keywords: sheva, dialect, soyit (vowel), somit (consonant), synharmonism, long (vowel).

O'tgan asrning boshlarida yashab, o'zlaridan munosib iz qoldirgan, alifbo, til-imlo masalalarining hal qilinishida faol ishtirok etgan jadid ziyolilarining ilmiy merosi haligacha to'liq o'rganilmagan.

Istiqloldan so'ng jadidlar faoliyatini o'rganishga ham e'tibor qaratildi. Jumladan, S.Ashirboyev [1], M.Qurbonova [2], M.Yo'ldoshev [3], Y.Sayidov [4], Sh.Bobomurodova [5], T.Tog'ayev [6], K.Kadirov [7], Y.Sayidov [8], N.Yangibayeva [9], S.Normamatov [10], I.Ermatov [11], F.Bobojonov [12] kabi tilshunoslarning ilmiy tadqiqotlarida Fitrat, Cho'lpon, Ashurali Zohiriy, Elbek kabi sanoqli jadidlarning ijodiy merosi, ilmiy faoliyati, bu davr tilshunosligi, lug'atshunosligi, gazeta va jurnallardagi maqolalar, yaratilgan darsliklar tahlili kabi masalalar tadqiq etildi. A.Nurmonov [13], N.Mahmudov [14], H.Jamolxonov [15]lar mazkur davr tilshunosligi haqida ma'lumot bergan. Ayniqsa, H.Jamolxonov va A.Umarovlar arxiv materiallari asosida jadid ma'rifatparvarlari tomonidan matbuotda e'lon qilingan maqolalarini jamlab, majmua sifatida e'lon qilishi ham bu davr tilshunosligini o'rganish bo'yicha muhim manba bo'ldi [16].

Jadid ziyolilari oldida turgan eng asosiy vazifa o'zbek tilining qonun-qoidalarini ishlab chiqish, o'qitish tizimini takomillashtirish, ilmiy, amaliy lug'atlar tuzish, ilmiy tadqiqotlar olib borish edi. Chunki "ilmiy axtarishlar bo'lmag'uncha bunlarning birtasi ham bo'lajaq emasdir" [16:141]. Buning uchun xalqimizning og'zaki va yozma manbalarini chuqur tahlil qilish, ularni o'zaro solishtirib, ilmiy xulosalar qilish va shu orqali o'zbek adabiy tili qoidalarini yaratish zarur edi: "Tilimizdagi tovushlarning sonlarini, cho'zg'i o'runlarini ilmiy suvratda yaxshig'ina aniqlab qo'yayiq. Tilimizning iste'dodli, boy bir til bo'lg'anini qichqirib so'yladiq; "bu til daqqidir (qo'poldir), buning o'rnig'a turkchaning adabiy bir shevasini olayiq" degan til bilmaslar bilan kurashdik – unlarni yengdik. Biroq hanuz tilimizning belgili qoidalarini maydong'a qo'ya olmadiq. Yozuvlarimizning shakliga "birlik" yangi yozg'uchilarimizga qulayliq bermak uchun tilimizning qat'iy qoidalarini bildirish kerak. Hamadan burun u qoidalarni o'zimizning-da bilishimiz lozimdir.

Tilimizning sof shaklini daladag'i el-aymoqlarimizda ko'ra olamiz. Dalada yashag'an el-aymoqlarimiz orasida unlarning jon ozig'i bo'lib turg'an dostonlar, ashulalar, matallar, laparlar, qo'shiqlar bor. Shunlarning hammasini buyuk bir diqqat bilan yozib olish kerak, el-ulus orasida yozuv doirasig'a kirgan ...kabi aristo'krat shoirlarimizning asarlari bor. "Qutadg'u bilig", "Hibatul haqoyiq", "Devoni lug'atit turk", "Muqaddimatul adab" kabi eski vasiqalar bor. Shunlarning hamasini qilni qirq yorib tekshiraylik; bir-biriga solishtirib, kelishtirib, tekli, tubli natijalar olayiq. Mana shu yo'lda, shu shaklda yaraqlanib maydong'a chiqq'animizda ko'rilgan ishlar, olingan natijalar – ilmiy bo'lib chiqadir. Kimsaning-da lom-mim deyishiga yo'l qolmaydir" [17: 141-142].

Ma'lumki, o'zbek tili ko'p shevalarga asoslangan til, shuning uchun adabiy tilga tayanch dialekt belgilash masalasi ham ko'p tortishuvlarga sabab bo'ladi. Professor Polivanov 6 unlili Toshkent shevasini asos qilib olish taklifini Toshkentning asosiy madaniy markaz ekanligi bilan asoslashga harakat qiladi, lekin bu taklifga Abdulla Alaviy, Otajon Hoshim, Elbek, Ashurali Zohiriy kabi ko'plab tilshunoslar qarshi chiqadi. Shahar shevalari adabiy tilga asos bo'la olmasligi, chunki ular fors tili ta'sirida eronlashgani, o'zbek tilining milliy xususiyatlarini to'la ochib berolmasligini aytishadi. Bu haqda Abdulla Alaviy shunday yozadi: "Lokin bu ham turli shevalarda turlichadir, shuning uchun aslan to'qquz bo'lg'an soyitalar ba'zi shevalarda oltig'a, ba'zi shevada yetti, sakkizga kelib qolmishdir va ba'zilarida to'qquz soyita saqlanib qolsa-da, ularning qo'shmachalarg'a ta'siri ozaymishdir. Shung'a ko'ra biz shevalarni eronlashuv darajasiga qarab mana bunday bo'la olamiz:

Ortuq darajada eronlashqon: Samarqand shevasi – 6 soyita (unli), fors "alif"i, maf'ul fiyaning yeriga maf'ul aliya ishlatilishi.

Bundan ozroq eronlashqon: Toshkand shevasi – olti soyita, turk "alif (a)" sig'a yaqin. Alifi maf'ul fiyaning borlig'i.

Undan ozroq eronlashqon: Farg'ona shahri shevasi – yetti-sakkiz soyita.

Undan ham ozroq: anjan shevasi – to'qquz soyita, bir oz eronlashqon" [18].

Otajon Hoshim ham bu fikrga qarshi chiqib, Samarqand, Toshkent shahar shevalari o'zbek tilining milliy xususiyatlarini aks ettira olmasligi, adabiy til uchun ko'pchilik so'zlashadigan singarmonizmli shevalarni asos qilish lozimligini aytadi: "Shuni ham aytish kerakki, faqat Tashkent, Samarqanddagina singarmo'nizmg'a bir az rioya qilmaydilar. Shunday bo'lsa ham, bu shaharlar shevasini o'zbek tili asosig'a olishi va bu asosda o'zbek sarfiy (professo'r Palivanuf kabi) tuzish yanglishdir. O'rtaq professo'r Palivanuf "O'zbek tili" deb yozg'an kitabini "Tashkent sarfi" desa, bir az to'g'ri bo'lar edi. O'zbek tili va latin alifbasini singarmo'nizmnini saqlag'an o'zbek shevalarig'a asos qilish kerak. Chunki bunday shevalar bizda ko'pchilikni tashkil qiladi. Bunday shevalarda ba'zi shaharlar va butun qishlaq o'zbeklari, qishlaq ammasi so'zlaydi. Mana bu ko'pchilikni ko'zda tutish kerak. Chunki tilni biz bir qancha ziyalilar uchungina emas, balki keng amma uchun tuzamiz" [19: 54-60]. G'ozim Olim hozirgi tilimiz Chig'atoy gurgungi tilidan farqsiz ekanini, ko'p sheva va lahjalarga javob bera olmasligini so'zlab, o'zbeklarda asosan 3 lahja borligini aytadi: 1-shahar lahjasi, 2-o'zbek-qipchoq to'dasi (bular, masalan, "tag"ni "tav", "aqar"ni "ag'ar", "alayliq"ni "alayiqliq" deb so'zlaydirlar. Bulara singarmanizm ruchli: hatta qardamchi so'zlar ham bashag'i so'zg'a tabe bo'ladi), 3-xorazm shevasi. U adabiy til tuzishda mahalliychilik qilmay, tirik xalqni ko'zda tutib ish ko'rish kerakligini aytadi [16: 425].

Bekjon Rahmonov Xorazm shevalarining hozirgi adabiy tildan farqlari xususida so'zlab, shu vaqtgacha adabiy til jihatcha Xorazmga ahamiyat berilmay, tashlab kelinganini, holbuki Xorazmning adabiy til tuzish to'g'risida ancha hissalar bera olishini aytadi [16: 426]. Shokirjon Rahimiy ham uning fikrlarini quvvatlab, adabiy til uchun barcha shevalardan shakllar olish tilni boyishiga xizmat qiladi deydi: "O'zbekiston kabi ko'p shevali mamlakatda adabiy til tuzish qiyin, buning adabiy tilimiz barcha shevalarni o'z ichiga olishi, shu shevada gapiruvchilar uchun tushunarli bo'lishi kerak. Bu kungi adabiy tilimizning nuqsonlari ko'b. Ko'b ishlashni talab qiladi. Masalan, kellar zamonni qat'iy ifoda etg'uchi sig'amiz yo'q. Holbuki, adabiy tilimizning bir rukni bo'lg'on xorazm tilida (shevasida) "**joq – jak**" qo'shimchalari borki, buni olish bilan bu kamchilikni yo'qotish mumkin" [16: 405].

Ashurali Zohiriy adabiy til uchun tayanch dialekt haqida gapirar ekan, Farg'ona shevasini taklif qiladi, hozir qo'llanilayotgan yozma til aynan Farg'ona shevasi ekanini aytadi: "Adabiyotimizning asosi jonli til (xalq adabiyoti) bo'lishi lozim, dedik. Shundoq bo'lg'ach, men Farg'ona (vodiysi) shevasini taqdim etsam, xato qilmag'an bo'lurmen. Bunda "qo'ng'uz oppog'im", "kirpi yumshag'im der" degandak bo'ldi, deb mendan kulmasdan, balki so'zimni quvvatlaydurg'anlar ko'brak bo'lur. Chunki bu kungi o'zbek adabiyotining

(basma so'zining) tili (undag'i ba'zi bir mahalliychilikni e'tibarg'a almag'animizda) Farg'ana shevasining o'zidir. Shevaning o'zi basma so'zni va uning tevarigidagi amillarni tabiiy ravishda o'ziga tartqan. Endi biz uning ichiga bashvaqsizlik yoki mahalliychilik ta'siri astida kirib qalg'an va qaladurg'an so'zlar to'g'risida bir fikrga kelib alsaq, ham yana tag'in saddalashtirish, xalqqa yaqinlatish, ishchi, dehqan ammasi ichidan aling'an so'zlar bilan bayitish charasini ko'rsak bo'ldi" [20].

S.Ibrohim o'g'li barcha shevalarni tadqiq qilish, o'rganish, har bir sheva xususiyatini o'rganish, shu asosda til-imlo masalalarini hal qilish lozimligini aytadi. U o'zbek urug'laridan biri bo'lgan Saroy urug'i haqida gapirib, O'zbekistonning (hatto Qirg'izistonning) har bir joyida yashashi, tili sodda, o'zbek tili xususiyatlarini bir qadar buzmay kelayotgan sheva sifatida ta'tiflaydi. Alifbo-imlo masalalari bo'yicha muntazam tashkil qilinib borilayotgan anjumanlarga quyidagi takliflarni beradi:

1. "Bizda ko'pchilikni qishlaq xalqlari tashkil qilg'anlig'ini e'tibarg'a alib, til, imla konferensiyasida hal etiladurg'an masalalar qishlaq shevalarini tekshirish natijasida qo'lga kiritilgan matiriyallar asosida yechilsin.

2. O'z so'zlarimizda singarmo'nizm singarmo'nizmning tugal saqlang'anini va chet so'zlarga xalqda riya qiling'anini e'tibarga alib, singarmo'nizm qanuni asos qilib alinsin.

3. Hazirg'i 9 cho'zg'i bizni qandira almaydi. Ular ko'paytirilsin.

4. Somit tavushlarimizdan η ($n+g$) shaklini qalin η ($n+q$) tavushi uchun ishlatib bo'lmag'anini nazarg'a alib, shu η ($n+q$) uchun alahida bir shakl alinsin.

5. Qishlaq shevalarida hozirda ham lab ahangining saqlang'ani nazarga alinib, lab ahang qanuni saqlansin" [16: 432].

Abdulla Avloniy ham hozirda ishlatilib kelinayotgan til shaharning aralash-quralash tili ekanligi, tilimizni qishloq ahli tushunadigan holatga keltirish taklifini ilgari suradi: "Hazirg'i adabiy tilimiz – shaharning "ma'junlashgan" (aralash) tilidir. Bu halda ketish bizning qishlaq bilan alaqamizni uzib qo'yadi. Adabiy tilni qishlaqqa yaqinlatish albatta ag'ir masala, lekin ag'ir deb qo'rqib qarab qalmasdan, istiqbalni o'ylabishga kirishmak kerak. Juda maynalashgan shahar tilini "qo'palraq" qilib xalqqa yaqin qilaylik" [16: 428].

"Hazirg'i adabiy tilimizni qishlaq tushunmaydi, – deydi Anqaboy, – qishlaqning ko'pchiligini esa "yo'q"ni "jo'q" deb aytaturg'an o'zbeklar tashkil etadi. Ularda yozma adabiyat yo'q deyarik bo'lsa-da, xalq adabiyati juda bay. Ulardan faydalanish, matiriyallar yig'ish kerak. "Yo'qchilik"ni qishlaqqa nisbatan o'zgartirish lazim" [16: 425].

Elbek ham hozirgi adabiy til shahardagi kabinet tilida to'xtalib qolganini, adabiy tilni "yo'qchilar" tilida tuzish zarurligini, lekin "jo'qchilar"ning umumlashgan so'zlarini adabiy tilga olish lozimligini aytadi [16: 429]. Shokirjon

Rahimiy Elbekning fikrlarini ma'qullaydi: "Bizda adabiy til masalasida singarmo'niyali, singarmo'niyasiz tillar (shevalar), "jo'qchilar", "yo'qchilar" borlig'i ma'lum. Dokladchilarning fikrlari 9 cho'zg'ini o'z ichiga olg'on singarmo'niyali va "yo'qchilar" tomonidalar, chunki hozir ishlanib turg'on adabiy tilimiz (yo'qchilar)ni olib, o'rnig'a "jo'qchilar" adabiy tilini tuzsak, bir qancha yillik muvaffaqiyatlar otib tashlangan bo'ladi. Agar aslini surishtirganda, jo'qchilar bilan yo'qchilar o'rtasidagi farq ma'no emas, savtiy ayirmadurki, bu unchalik muhim emas" [16: 406].

Berdiyev degan jadid ham Maorif komissarligi tomonidan boshlangan til tadqiqotlarini davom ettirish, ishni tezroq bitirmoq uchun maxsus kishilarni boshqa ishlardan ozod qilib, asosiy ishga yo'naltirish, jonli shevalar lug'atlarini tuzish, shevalarning amaliy sarf-nahv loyihalarini tuzib, ularni turkshunos olimlarga ko'rsatish, ma'qul topilsa, amaliyotga joriy etish kabi takliflarni aytadi [16: 456].

O'zbek tilshunosligi endi shakllanayotgan bir davrda fikrlar xilma-xilligi, ilmiy xulosalar chiqarishda yanglish qarorlar, ba'zan fikrlardan chekinish holatlarining bo'lishi tabiiy, albatta. Shunday bo'lishiga qaramasdan, shevalarning o'rganilish zarurat ekanligini ta'kidlagan holda, shevalar lug'atlarini tuzish, ilmiy tadqiqotlar olib borish takliflari, bu yo'ldagi dastlabki harakatlar jadidlarning e'tirofga loyiq ishlari hisoblanadi. Bu davr tilshunosligini to'liq tadqiq qilish, shu orqali o'zbek tilshunosligi tarixining kemtik joylarini to'ldirish tilshunoslar oldida turgan muhim vazifalardan hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Аширбоев С. Ўзбек тили грамматик қурилишининг ўрганилиш тарихидан (1875–1917 йиллардаги рус туркологлари асарлари асосида). Филол. фан. номз. дисс... – Тошкент, 1975.
2. Қурбонова М. Фитратнинг тилшунослик мероси. Филол. фан. номз. дисс... – Тошкент, 1993. – 120-б.
3. Йўлдошев М. Чўлпоннинг бадий тил маҳорати ("Кеча ва кундуз" романи мисолида). Филол. фан. номз. дисс... – Тошкент, 2000. – 120-б.
4. Сайидов Ё. Фитрат бадий асарлари лексикаси. Филол. фан. номз. дисс... – Бухоро, 2001. – 204-б.
5. Бобомуродова Ш. Ўзбек тилшунослиги ривожига Элбекнинг роли. Филол. фан. номз. дисс... – Тошкент, 2002. – 132-б.
6. Тоғаев Т. Ашурали Зоҳирий ва унинг тилшунослик мероси. Филол. фан. номз. дисс... авторефер. – Тошкент, 2005. – 120-б.
7. Кадиров К. Ўзбек тили морфологик тизимининг ўрганилиши тарихидан (20-йиллар ўзбек тилшунослиги материаллари асосида). Филология фанлари номз. дисс... – Тошкент, 2007. – 161-б.

8. Сайидов Ё. Жадид бадий асарлари лексикаси. Филология фанлари доктори (DSc) дисс... – Бухоро, 2016. – 302-б.
9. Янгибаева Н. XX асрнинг 20-йилларида ўзбек тилшунослиги жараёни. Филология фанлари номз. дисс... автореф. – Қарши, 2019. – 47-б.
10. Нормаматов С. Ўзбек луғатчилигининг шаклланиши ва ривожига жадид маърифатпарварларининг ўрни. Филология фанлари доктори (DSc) дисс. автореф. – Тошкент, 2019. – 69-б.
11. Эрматов И. Ўзбек тилшунослик терминларининг шаклланиши ва тараққиёти. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) автореф. – Тошкент, 2019. – 53-б.
12. Бобожонов Ф. Ўзбек жадид драмаларининг лисоний хусусиятлари. Филология фанлари номз. дисс... – Самарқанд, 2002. – 48-б.
13. Нурмонов А. Танланган асарлар. 2-жилд. – Тошкент: Академнашр, 2012. – 448-б.
14. Маҳмудов Н. Ўзбек тилшунослиги тараққиёти. //Ўзбек тили ва адабиёти, 2001, № 4. – 7–10-бетлар.
15. Жамолхонов Ҳ., Сапаев Қ. Имло муаммолари. – Тошкент, 2008. – 80-б.
16. Жамолхонов Ҳ., Умаров А. Ўзбек ёзувининг XX аср тарихи. Мажмуа. 1-китоб. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2017. – 460-б.
17. Фитрат. Танланган асарлар. IV жилд. – Тошкент: Маънавият, 2006. – 336-б.
18. Ўзбек янги алифбосини тузишда асослар (араб ёзувида), тузувчи – А.Алавий. – Ўзбекистон давлат нашриёти, Тошкент – Самарқанд, 1927.
19. Отажон Ҳошим. Тил, атама, имло баҳслари // Маориф ва ўқитғучи. – Тошкент, 1927. – № 7-8. – 54-56-бетлар.
20. Ашурали Зоҳирий. Тил, атама ва имло баҳслари // Қизил Ўзбекистон. – Тошкент, 1929, 30, 31 март.

SAMARQAND O'G'UZLARI NUTQIDAGI SO'Z HOSIL BO'LISHINING AYRIM XUSUSIYATLARIGA DOIR

Abdiyev M.,
Sh. Rashidov nomidagi
SamDU professori,

Rahmonov S.,
Sh. Rashidov nomidagi
SamDU o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Samarqand shahri o'g'uzlari shevalari yuzasidan kuzatishlar bayon qilingan. Jumladan, ularning og'zaki nutqiga xos so'z va terminlarning lug'aviy ma'nolari xususida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: sheva, lahja, o'g'uz, eroni (eronlik), og'zaki nutq, milliy til.

Annotation. This article describes the observations on the dialects of Oguz of the city of Samarkand. In particular, their oral speech is thought about the lexical meanings of specific words and terms.

Keywords: dialect, dialect, Oghuz, Iranian, oral speech, national language.

Ma'lumki, shevalar adabiy tilimizni boyituvchi, uning oziqlantirib boruvchi muhim manbalardan biri hisoblanadi. Shunday ekan, ularga xos materiallarni zudlik bilan o'rganib, lug'atlarga kiritishimiz bugungi kunda o'ta dolzarb ahamiyat kasb etadi. Xalq shevalarining bir qismini o'zida mujassam etgan xalq og'zaki ijodi ma'naviy manba sifatida xalq hayotida muhim ahamiyatga molik ma'naviy boylik hisoblanadi. Shu bois tadqiq etilayotgan xalq shevalari ham xalq og'zaki ijodining mahsuli sifatida uning tarkibiy qismiga daxldorligi bois dialektologiya fanida o'rganilishi milliy tilning rivojida va uning bardavomligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Til doimo nafaqat olinma so'zlar hisobiga, balki ichki imkoniyat asosini tashkil qiluvchi so'z yasash usullari bilan ham boyib boradi. So'z hosil qilishning eng faol usuli so'zlarni affiksatsiya usulida hosil qilish hisoblanadi. Xalq shevalarida ham bunday so'z yasashining bu usuli ancha faol hisoblanadi. Adabiy tilda yasalgan so'zlar ma'lum qolip asosida o'z ifodasini topgan bo'lsa, shevalardagi so'z yasashi biroz erkinroq, ya'ni xalq so'zlashuv tiliga yaqinroq shaklida yuzaga keladi.

Biz ushbu maqolamizda Samarqand shahrida istiqomat qiluvchi o'g'uz shevasida so'zlashuvchilar nutqiga xos jarayonlarni imkon darajasida yoritishga harakat qilamiz. Samarqand shahrida istiqomat qiluvchi o'g'uzlar mahalliy aholi nutqida eronilar (ularning avlodlari asli eronlik – ozarlar hisobla-

nadi), urganjilar (asli urganchliklar), turkmanlar (bularning bir qismi asli Gurlan tumanilik bo'lib, ma'lum bir sabab bilan Turkmanistonning Xidirali degan joyiga ko'chib o'tib, keyin Samarqandga kelganlar, ikkinchi qismi esa Ashxobod atrofidan kelgan turkmanlar) singari nomlar bilan ataladi.

Mazkur shevalar vakillarining til xususiyatlari yuzasidan olib borgan kuzatishlarimiz davomida shu narsa ma'lum bo'ldiki, ularda so'z yasalishi doirasi juda keng bo'lib, turmushning turli jabhalari, shu bilan birga taom nomlari, to'y marosimlar, qarindoshchilik singarilar bilan chambarchas bog'liqdir. Ularning hosil bo'lishida ijtimoiy hamda kundalik ehtiyojni ifodalovchi asl turkiy so'zlar bilan bir qatorda noqardosh tillarga xos o'zlashma so'zlarning hissasi ham ma'lum darajada qo'shilganligini ta'kidlash o'rinlidir. Biz quyida ularning ayrimlari xususida to'xtalib o'tamiz.

Eronilar shevasidagi og'a: tug'ishgan, ya'ni bir onadan tarqalgan og'a-inilar sifatida, ikkinchisi qondosh va hurmat ma'nosida, aka ma'nosida qo'llanadi. Bu xususiyat barcha o'g'uzlar uchun umumiy bo'lib, turk, turkman va ozar tillarida ham shunday ma'noda qo'llanadi.

Samarqand eronilari nutqida yana shunday so'zlar borki, ularning ma'nosi bir xil bo'lsa-da, yasalishida omonimik qo'shimchalar ishtirok etadi, ya'ni juftlashish asosida yasaladi: isti-bisti – turgan-bitgani, Samarqand turkmanlari nutqida esa bir necha variantda: turan-biteni, duran-durushi va boshqa shaklda qo'llaniladi. Yoki taom nomlarining yasalishi: moshshovla – moshdan yasalgan quyuq yoki suyuq ovqat. Eronilar shevasida moshichiri, boshqa yuqoridagi ikki o'g'uz shevasida ham shunday holda va moshova yoki qisqa kichiri tarzida qo'llaniladi. Shuningdek, bir o'simlikni ifodalovchi shunday nomlar ham borki, mazkur shevalarda ularning o'rni almashtirilib qo'llaniladi. Masalan, eronilar shevasida yasama so'z bo'lgan o'simlik nomi xalq orasida ikki xil ma'no ifodalaydi: nozbo'y, ya'ni noz, nozik yoqimli, bo'y – hid so'zlaridan yasalgan so'z uning turdoshi rayhon nomi bilan ishlatishadi.

Shuni alohida qayd etish lozimki, Samarqand eronilari nutqida shunday yasama taom nomlari borki, u boshqa o'g'uz shevalarida uchramaydi: bo'roni (bo'ron+i=bo'roni) – moyda qovurib pishirilgan ko'katlardan iborat ovqat turi, lublo shurak – tuz solib qaynatilgan loviya va makkajo'xori, hulba shula – hilba solib pishirilgan shavla, jig'-jig' halbo – qovurib pishirilgan, moyi chiqib turgan shilimsimon halvo, chorma fatir – mayda qilib to'g'ralgan kadi (qovoq) qo'shib pishirilgan fatir non, boyinjon murobbo – shakar va murch solib, yong'oq va baqalajondan tayyorlangan murabbo, pamdor murobbo – maxsus po'sti qalin pomidor solib pishirilgan murabbo va boshqa.

Ayrim jonivorlar nomiga oid so'zlarning yasalishida ham turli xillik mavjud. Masalan: kaltakesak – yasama so'z bo'lib, ko'pgina o'g'uzlar shevasida o'zlarining tovush o'zgartirish varianti bilan geltekesek, gesreti tarzida qo'llansa, eronilarda piskalpasta tarzida qo'llaniladi hamda hazil aralash haqorat

ma'nosida ham ishlatiladi. Adabiy tildagi asalari mazkur shevada asalzombir, turkman shevasi esa aselari yoki ikkinchi variant bo'lgan ori tarzida qo'llanishi uchraydi.

Ayrim kiyimlar, marosim liboslari va taqinchoqlarning nomlanishida ham farqlanadi. Eronilar shevasida: nuqra po'pak – kelinchaklarning o'rilgan sochiga uzun ip bilan taqiladigan, yurganda shiqillab ovoz chiqaradigan kumush taqinchoq, gupponcha – paxtalik nimcha – ma'nosiga ko'ra ichiga paxta solingan, qalinligi va issiqligiga nisbatan olingan. Turkman va urganji o'g'uz shevalarida nimche tarzida qo'llaniladi. Kaltacha – ayollarning motam marosimida kiyadigan chekkalari zeb berib bezatilgan uzun ustki kiyimi, bu o'g'uzlarda keltecha tarzida ishlatilib yuqoridagi nimche bilan bir xil narsa sifatida ko'riladi. Eronilarda bazak ko'rpacha – bezakli, quroq ko'rpacha boshqa o'g'uz shevalarida esa quroq go'rpe tarzida ishlatiladi.

Marosimlar bilan bog'liq so'zlarda ham shunday holatni ko'rish mumkin: eronilarda g'uncha yubormoq – nikoh to'yi kuni yoki to'ydan bir-ikki kun oldin kelin tomondan kuyovga yuboriladigan kuyovlik liboslarini jo'natish marosimi. qo'lba-qo'l\ dastba-das – to'y kechasi oynada kelin va kuyovni bir-biriga ko'rsatib, shar'iy tanishtiruv marosimi, hinobandon – qiz tomonida o'tkaziladigan nikoh to'yi (yaqin o'tmishda), pushtaboshi – kishi vafot etgach ikkinchi juma kuni marhumga yaqin qarindosh ayollarning to'dalashib marhum qabrini ziyorat qilishga chiqish marosimi.

Shuningdek, gug girmoq (ko'k kiymoq) – kishi vafot etgach unga yaqin qarindosh ayolning yil marosimi nishonlangunga qadar ko'k libosda yurishi, bu boshqa o'g'uz shevalarida go'k giymoq yoki qora giyinan kishi tarzida, qirxa o'tirmoq (qirqqa o'tirmoq) – kishi vafot etgach unga yaqin qarindosh ayolning qirq marosimi nishonlangunga qadar ko'k libosda yurishi.

Samarqand turkmanlari o'g'uzlari shevasida uchrab boshqa o'g'uz shevalarida, xususan, eronilar nutqida uchramaydigan yasama so'zlardan quyidagilarni namuna sifatida keltirishimiz mumkin: Samarqand Turkman qishloq urganji shevasida ko'cha jo'ra – ulfat ma'nosidagi so'z, xidireli va urganji mahallasi shevasida birgalikda qo'llanuvchi shapat pul – katta pul ma'nosida qo'llanadi. Gartak – ozgina, bu so'z sodda so'zday qurilmada ko'rinsa-da, tarkibiy jihatdan yasama so'z hisoblanadi, ya'ni narsaning qismi gard va ikkinchi qismidagi -ak qo'shimchasi -gina qo'shimchasining ma'nodoshi sifatida qo'llangan. Bu so'zning qo'llanilish doirasi urganji va xidireli turkmanlarida ikki xil variantda – xidireli turkmanlarida gartak bo'lsa, urganjiliklar gitek tarzida ishlatadi. Bundan tashqari, bu so'z boshqa o'zbek shevalarida ham faol qo'llaniladi: masalan, qipchoq shevasida girtak tarzida uchrasa, boshqa qarluq shevalarida jindey, gitek shaklida ishlatiladi. Kurtik – xamir ovqat (zo'g'ara undan qilinadi), bu so'z unning sifatiga nisbatan olingan so'z va taomni iste'mol qilinishidagi o'ziga xos xususiyatiga nisbatan olinib, ya'ni kurt asos va

-ik qo'shimcha qo'shilishidan hosil bo'lgan. Mazkur so'z qipchoq shevalarida shamol bo'lishi oqibatida qorning chuqur joylarga to'planib qolish jarayoni ma'nosini ifodalaydi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, o'zbek adabiy tilining muhim tarkibiy qismini tashkil qiluvchi o'g'uz lahjasi va uning shevalari materiallarini har tomonlama va keng qamrovli o'rganish dialektologiya fani oldidagi muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Xususan, Samarqand viloyati va shahri o'g'uz shevalarini zudlik bilan o'rganish ham fikrimizning yaqqol dalili bo'la oladi. Shu bois ularni nafaqat leksik, balki grammatik jihatdan ham keng tadqiq etish muhim vazifalardan biri bo'lmog'i lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

2019–2021-yillardagi dialektologik ekspeditsiya materiallari.

SHEVALARDAGI LAKUNAR BIRLIKLAR – TIL BOYLIгинINI KO'RSATUVCHI MANBA

Xolmanova Zulxumor,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti professori,
filologiya fanlari doktori*

Annotatsiya. Maqolada shevalardagi lakunar birliklar, ularning adabiy tilni boyituvchi manba sifatidagi ahamiyati ko'rsatilgan. "Lakuna" tushunchasining fanga kirib kelishi, hodisaning nazariy asoslari, bu borada olib borilgan tadqiqotlar haqida fikr bildirilgan. Alisher Navoiyning lakuna nazariyasi asoschisi sifatida maydonga chiqqani, "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida lakuna hodisasini birinchilardan bo'lib ilmiy jihatdan asoslab bergani ta'kidlangan. Ajdodlarimiz tomonidan biz hozirda yangilik sifatida baholayotgan bir qator hodisalar bundan ko'p asrlar avval talqin qilingani faktik ma'lumotlar asosida ko'rsatib berilgan. Lakunar birliklar lug'atining milliy til lug'at fondini o'z qatlam hisobiga oshirishdagi o'rni ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: sheva so'zlari, lakuna, lakunar birlik, lakuna turlari, leksik lakuna, kommunikativ lakuna, lingvokulturologiya, subyektiv lakuna, stilistik lakuna, sinxron tahlil, diaxron tahlil.

Annotation. The article shows lacunar units in dialects, their significance as a source that enriches the literary language. Introduction of the concept of a gap in science, the theoretical foundations of the phenomenon, and research conducted in connection with this. It is noted that Alisher Navoi was the founder of the doctrine of the lacuna, and in the work "Muhokamat ul-lug'atayn" he was one of the first to scientifically substantiate the phenomenon of the lacuna. On the basis of actual data, it is shown that our ancestors interpreted a number of events that we now consider as novelty. The role of the vocabulary of lacunar units in replenishing the vocabulary of the national language at the expense of its own layer is shown.

Keywords: dialect words, lacunae, lacunae, types of lacunae, lexical lacunae, communicative lacunae, linguoculturology, subjective lacunae, stylistic lacunae, synchronic analysis, diachronic analysis.

Lingvokulturologiya, sotsiolingvistika, tarjimashunoslik va madaniyatlara ro'yo muloqot nazariyasiga oid tadqiqotlarda tillar va madaniyatlardagi farqlarni tahlil qilishda "lakuna" (lotincha lakuna, fransuzcha lakun – "bo'shliq", "chuqurlik", "bo'sh joy") terminidan foydalaniladi. Lakuna hodisasining tadqiq doirasi juda keng, xususan, xorijda tilshunoslik, etnopsixolingvistika, lingvokultu-

rologiya, tarjima nazariyasi kabi yo'nalishlarda o'rganilgan. Masalan, O.B. Pilayeva evenklarda uzoq va sovuq qishda kiyiladigan piyma – oyoq kiyimining turlarini ifodalovchi bir nechta leksemalar mavjudligini ta'kidlaydi: *kulpike*, *lugdar* – tizzagacha bo'lgan piyma (bahorgi-kuzgi), *kupuri* – qishki mo'ynali piyma, *bakari* – qishki mo'ynali va biser ornamentli piyma, *lokomil* – kalta, tekis yozlik piyma, *olochi* – oldi ochiq, kalta, ish uchun mo'ljallangan piyma. Bu lakunar birliklar rus tilida lakunalarni hosil qiladi, ya'ni rus madaniyatida piyma – oyoq kiyimi va uning nomi uchraydi, biroq uning turlarini ifodalovchi leksemalar mavjud emas [Pilayeva, 2005:103]. Lakunar birliklar boshqa tildagi tushunchaning so'z ko'rinishidagi ifodasi mavjud bo'lmasligi natijasida yuzaga keladi. Lakunar birliklar muayyan madaniyatda mavjud tushunchani nomlaydi, bu tushuncha boshqa madaniyatda ham mavjud, biroq shu tushuncha leksik birlik sifatida o'sha madaniyatning tilida voqelanmaydi.

Adabiyotlarda "lakuna" termini ilk bor kanadalik tilshunoslar J.P. Vine va J.Darbelnelar tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgani haqidagi ma'lumot va hodisa ta'rifi keltiriladi: "Bir tildagi so'z boshqa tilda muqobilini topa olmagan o'rinlarda har doim lakuna hodisasi voqelanadi" [Vinay, 1958:10; Xolmanova, 2018:41-49]. "Lakuna" atamasi ilmiy manbalarda, xususan, lug'atlarda XX asrning 70–80-yillaridan boshlab qo'llanganini kuzatish mumkin.

Aslida lakuna hodisasiga oid dastlabki qarashlar qayd etilgan davrdan qariyb olti asr avval, Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida uchraydi. Bu esa til va madaniyat munosabatlariga doir mulohazalar dastavval Sharq ilmida shakllanganligini asoslaydi. "Muhokamat ul-lug'atayn"ning turkologiya tarixida, xususan, o'zbek tilshunosligi taraqqiyotida ham amaliy, ham nazariy qiymatga ega bo'lgan manba sifatida e'tiborga molikligini ko'rsatadi.

Alisher Navoiy *lakuna* terminini qo'llamagan, lekin ayni hodisaga alohida to'xtalgan. "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida turkiy tillar va sart (fors-tojik) tilini solishtirar ekan, turkiy tildagi ayrim tushunchalarning fors-tojik tilida ifodalanmasligi, madaniy bo'shliq hosil qilishi (ta'kidlanganidek, zamonaviy tilshunoslikda bu hodisa *lakuna* termini bilan yuritiladi) haqidagi mulohazalarini bayon etgan. Sart tilida nomlanmagan tushunchalarni ifodalovchi turkiy leksemalar lakunar birliklar hisoblansa, tushunchaning sart tilida nol ko'rsatkichga ega ekanligi lakunani hosil qiladi. Navoiy shaxs xatti-harakati, holatini ifodalovchi yuzta turkiy fe'lni qayd etadi. Bu fe'llar ifodalagan tushunchalarning sart tilida so'z shakliga ega emasligini ta'kidlaydi: *quvormoq*, *quruqshamoq*, *usharmak*, *jiyjaymoq*, *o'ngdaymoq*, *chekrimak*, *do'msaymoq*, *umunmoq*, *o'sanmoq*, *itirmak*, *egarmak*, *o'xranmak*, *toriqmoq*, *aldamoq*, *arg'adamoq*, *ishastmak*, *iglanmak*, *aylanmoq*, *erikmak*, *igranmak*, *ovunmoq*, *qistamoq*, *qiynamoq*, *qo'zg'almoq*, *sovrulmoq*, *chayqalmoq*, *devdashimoq*, *qiymanmoq*, *qizg'anmoq*, *nikamak*, *siylanmoq*, *tanlamoq*, *qimirdamoq*, *serpmak*, *sermamak*, *ganorga-*

mak, sig'riqmoq, sig'inmoq, qilimoq, yolinmoq, munglanmoq, indamak, terga-mak, tevramak, qingg'aymoq, shig'aldamak, singramoq, yashqamoq, isqarmoq, ko'ngranmak, uxranmoq, siypamoq, qoralamoq, surkanmak, kuymank, ing-ramoq, tushalmaq, mung'aymoq, tanchiqamoq, tanchiqlam, ko'ruksamak, bushurg'anmoq, bo'xsamoq, kirkinmak, sukadamak, bo'smoq, burmak, tur-mak, tomshimoq, qahamoq, sipqormoq, chicharkamak, jurkanmak, o'rtanmak, sizg'urmoq, gurpaklashmak, chuprutmoq, jirg'amoq, bichimoq, qikzanmoq, singurmak, kundalatmak, qumurmak, bikirmak, ko'ngurlamak, kinarkamak, kezarmak, do'ptulmoq, chidamoq, tuzmak, qazg'anmoq, qichig'lamoq, gantira-mak, yadamoq, qadamoq, chiqanmoq, ko'ndurmak, so'ndurmak, suqlatmoq. Bu yuz lafzdurki, g'arib maqosid adosida tayin qilibdurlarki, hech qaysi uchun sort tilida lafz yasamaydurlarki, barchasi muhtojun ilayhdurki, takallum chog'ida kishi anga muhtoj bo'lur [Navoiy,2001:9].

Sipqarmoq (simirmoq), *tomshimoq* ("lazzat topa-topa, oz-oz ichish"); *yig'lamsinmoq* ("yig'lamsinur-u ko'ziga kelmas yosh"), *ingramoq, singramoq, siqtamoq* ("yig'lashning kuchli darajasi"), *o'kurmak* ("haddan ortiq hayajon, to'lg'onish bila yig'lash"), *inchkirmak* ("ingichka un bilan yig'lamoq"), *hoy-hoy yig'lamoq* (o'zni otib yig'lash), *bo'g'izni qirib yig'lash* birliklari ifodalagan ma'noni anglatuvchi birliklar sart tilida mavjud emasligi orqali lakuna hodisasining mohiyati ochib berilgan.

Og'a (aka), *ini* (uka), *egachi* (opa), *singil, opag'a* (otaning og'a-inisi), *tag'oyi* (onaning og'a-inisi) kabi bir qator qarindoshlik atamalarining sart tilida mavjud emasligi aytilgan: "Va uluq qardosh va kichik qardoshni ikkalasin – "barodar" derlar va turklar ulug'ni – "og'a" va kichikni "ini" derlar, va alar ulug', kichik qiz qardoshni ham "xohar" derlar. Va bular ulug'ni – "egachi" va kichikni "singil" derlar. Va bular otaning og'a-inisin "opag'a" derlar. Va onaning og'a-inisin – "tag'oyi" (derlar). Va alar hech qaysig'a ot ta'yin qilmaydurlar va arab tili bila "em" va "xol" derlar va *ko'kaltoshni* turkcha til bila derlar. Va *atka* va *enagani* ham bu til bila ayturlar [Navoiy, 2001:9]. Sart tilida shu til-da muqobili bo'lmagan turkiy tildagi qarindoshlik atamaları qo'llanishi qayd etilgan.

V.Muravyov lakunalarni ikki til leksikasini o'zaro qiyoslaganda ulardan birining semantik manzarasida kuzatiladigan bo'shliqlar, bo'sh joylar, "oq dog'lar" deb ataydi. O'tgan asrning 70–80-yillarida Rossiyaning Vladimir pegagogika institutida fransuz va rus tili leksikasi materiallari asosida "Leksik lakunalar" nomli maxsus kurs o'qitilgan. Ushbu maxsus kurs uchun tayyorlangan "Leksik lakunalar" nomli qo'llanmasida V.Muravyov lingvistik lakunalarni *absolyut lakunalar* – so'z mutlaqo mavjud bo'lmagan lakunalar (*"Доброе утро!", "С поездом!", "На здоровье!"*), *nisbiy lakunalar* – so'z holida mavjud, ammo sezilmaydigan lakunalar (*"каблук", "лоб", "хотя"*), *vektor lakunalar* – semantik ko'lami jihatdan mos kelmaydigan lakunalar (*parter, sigan*), *stilistik*

lakunalar – uslubiy jihatdan farqlanuvchi lakunalar (театр одного актёра) kabi guruhlarga ajratgan. Bularni sof lingvistik lakunalar sifatida qayd etish mumkin [Muravyov, 1975:24]. Etnografik lakunalarning absolyut etnografik lakunalar, vektor etnografik lakunalar, assotsiativ lakunalar kabi turlari ham qayd etilgan.

V.Muravyov lakunalarni faqat sinxron nuqtayi nazardan emas, balki diaxron nuqtayi nazardan ham o'rganish kerakligini aytadi.

N.Dun sinxron lakunalarning ikki xil bo'lishini ta'kidlaydi: tilararo lakunalar va tilning ichki lakunolari (introlingval lakunalar). N.Dun G.V.Bikova tomonidan introlingval lakunaning 16 ta turi qayd etilgani haqida ma'lumot bergan:

1. Tizimli (potensial) lakunalar. Bunday lakunalar ikki xil bo'ladi: leksik lakunalar; yasalma lakunalar.

2. Kommunikativ lakunalar.

3. Subyektiv lakunalar.

4. Stilistik lakunalar.

5. Tizimlararo lakunalar.

6. Shakl hosil qiluvchi lakunalar.

7. Uzual (me'yoriy) lakunalar.

8. Segment lakunalar.

9. Transnomitsion lakunalar.

10. Giperonimik va giponimik lakunalar.

11. Absolyut lakunalar.

12. Motivlangan va motivlanmagan lakunalar.

13. Nisbiy lakunalar.

14. Latent lakunalar.

15. Turkum lakunolari.

16. Lingvokulturologik lakunalar [Dun, 131-141].

Tillarda lakunalar alohida lug'at holida nashr qilinmagan. Lakunalar-ning izohli lug'ati tadqiqotlarda, qo'llanmalar tarkibida keltirilgan. V.Muravyov "Leksik lakunalar" o'quv qo'llanmasiga "Ruslar uchun absolyut lingvistik lakunalar, iboralar", "Fransuz tili uchun absolyut lingvistik lakunalar, iboralar", "Rus tili uchun absolyut etnografik lakunalar, frazeologizmlar" hamda "Fransuz tili uchun absolyut etnografik lakunalar, frazeologizmlar" lug'atini ilova qilgan.

Lakunani ichki va tashqi lakunaga ajratish mumkin. Bir til materiali asosidagi lakunalar ichki lakuna hisoblanadi. Til ichidagi lakunar birliklar kam o'rganilgan. I.A.Sterninning ta'kidlashicha: "Har bir tilda ko'p sonli til ichidagi lakunar birliklar mavjud, ya'ni garchi ma'nosiga ko'ra yaqin leksemalar mavjud bo'lsa-da, tilning leksik tizimida bo'sh, to'ldirilmagan joylar uchraydi" [Sternin, 1999:210]. Ikki va undan ortiq tillardagi lakunalar tillararo lakunani, ya'ni tashqi lakunani yuzaga keltiradi.

Tadqiqotchi L.K.Bayramova [Bayramova, 2005] tillararo lakunar birlik va lakunalarni o'rganib, lakunalarning vujudga kelishiga ta'sir ko'rsatuvchi ikki asosiy omil mavjud ekanligini ta'kidlaydi:

- lingvistik omillar (obyektiv dunyoni tilga oid ravishda ajratishning o'ziga xosligi va til tizimlari rivojlanishida o'zaro mos kelmasligi);

- ekstralingvistik omillar (xalqlarning tarixiy, madaniy va ma'naviy an'analari, geografik, ijtimoiy-iqtisodiy turmush sharoitlari xilma-xilligi, turli xalqlar urf-odatlarini, mentalitetining o'ziga xosligi).

Bir til doirasidagi lakunalar adabiy til va shevalar o'rtasida kuzatiladi.

O'zbek adabiy tili va shevalar o'rtasidagi lakuna alohida tadqiqot mavzusi bo'la oladi.

O'zbek tilida shunday tushunchalar borki, adabiy tilda nomlanmagan, ammo shevalarda mazkur tushunchalarni nomlovchi so'zlar mavjud. Bu holat, bir jihatdan, shevalarning olis tarixiy davrlar nafasini so'z semantikasida saqlab kelayotgan xazina ekanligini ta'kidlasa, ikkinchi jihatdan shevalarning adabiy tilni boyituvchi ichki manba sifatidagi xususiyatini asoslaydi.

O'zbek shevalarida mavjud bo'lgan lakunar birliklarning izohiga bag'ishlangan "O'zbek shevalaridagi lakunar birliklar lug'ati"ni yaratish tilning lug'at boyligini ko'rsatish, o'zbek adabiy tilining lug'at fondini ichki manba hisobiga oshirish, milliy qadriyatlarining muhim qirralarini alohida ta'kidlab ko'rsatishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. – Тошкент, 2011; www.ziyouz.com.

2. Vinay J.P., Darbelnet J. Stylistique comparee du fraicais et de l'anglais. –Paris, 1958.

3. Дунь Н.Л. Интролингвальные лакуны в лексической системе русского языка. Вісник СумДУ. Серія філологія.

4. Муравьев В.Л. Лексические лакуны. –Владимир, 1975.

5. Пылаева О.Б. Относительные этнографические лакуны // Лакуны в языке и речи: сб.науч. тр. Вып. 2 / под ред. проф. Ю.А. Сорокина, проф. Г.В. Быковой. – Благовещенск: БГПУ, 2005.

6. Z.Xolmanova, O.Saidaxmedova, O.Nurullayeva. Lingvokulturologiyaga oid tushunchalar tadqiqi. –Toshkent: Navro'z, 2018.

O'ZBEK XALQ SHEVALARINING DIALEKTAL LEKSIKASI VA LEKSIKOGRAFIYASIGA DOIR

*Enazarov Tolib Djumanazarovich,
ToshDO'TAU "O'zbek tilshunosligi"
kafedrası dotsenti,
filologiya fanlari doktori*

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek xalq shevalarining leksikasi va leksikografiyasi masalalariga e'tibor qaratilgan. Bugungacha bu ikki masalaga jiddiy e'tibor berilmagan. Ularga e'tibor berish uchun ko'rsatib o'tilgan masalalarga yangicha yondashuv lozimligi haqida gapirilgan. Unda o'zbek xalq shevalarining dialektal leksikasi va leksikografiyasiga oid termin va tushunchalarni tavsiflab, tasniflash masalasi ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: sheva; dialektal matn; shevalar leksikasi; dialektal leksika turlari; dialektal leksika turlari tasnifi; dialektal leksikografiya; dialektal leksikografiyaga xos lug'atlarning tasnifi; dialektal leksika va dialektal leksikografiyaga yangicha yondashuv.

Annotation. This article focuses on the lexicon and lexicography of Uzbek folk dialects. To date, these two issues have not been taken seriously. They were told that a new approach was needed to address these issues. It describes and classifies terms and concepts related to the dialectal lexicon and lexicography of Uzbek folk dialects.

Keywords: dialect; dialectal text; lexicon of dialects; types of dialectal lexicon; classification of dialectal lexical types; dialectal lexicography; classification of dictionaries of dialectal lexicography; a new approach to dialectal lexicon and dialectal lexicography.

Ayni paytda "O'zbek dialektologiyasi" sohasida to'liq o'rganilmasdan qolib ketayotgan mavzularga shevalar leksikasi va leksikografiyasi misol bo'ladi. Albatta, bu ikki kichik sohalarda ham anchagina termin va tushunchalar faol ishlatiladi. Demak, ularga yangicha yondashuvni amalga oshirishimiz shart. Ammo ularning orasida tasnif yoki tasniflash degan termin ham bor. U boshqa terminlardan e'tibor, e'tirof etilishi va ilm ahliga ta'sirchanligi bilan ajralib turadi. Mana qarang: shevalar tasnifi, unli va undoshlarning tasniflari tasnif so'zi qatnashtirilgan holda amalga oshirilgan. Biroq shevalar leksikasi hamda dialektal leksikografiya nomli kichik sohalarning maqsadi va vazifalari, predmeti, obyektlari haligacha ham rasman tavsiflanmagani uchun mazmunan yaqinroq bo'lgan bir necha xil fikr bildirilmoqda. Ularni hech kim bizga tavsiflab va tasniflab bermaydi.

Mutaxassis ekanmiz, demak, ularning tasnifiga kirishishimiz lozim, ma'lum bir vaqtdan so'ng esa tasniflarimizni prof. K.K. Yudaxin [Ashirboyev, 2021:113-114.] va prof. A.K. Borovkov kabi mukammallashtirib, amalga oshirilgan tasnifning ikkinchi bir variantini yaratish ham mumkin bo'ladi [Ashirboyev, 2021: 116-117. Enazarov, 2021:40-41.]. Lekin dialektologik jarayon, termin va tushunchalarni bugun tasniflamasak, ertaga boshqa bir mutaxassis olim kelib, qilib bermaydi. Chunki olib chiqilayotgan tasnif (tadqiqot) ning nazariy va amaliy asoslarini yaxshi o'zlashtirish ham lozim bo'ladi [Shermuxamedova, 2014: 5-483.]. Shuningdek, bir mavzu yoxud bir masalani bir necha mutaxassis olim tomonidan qayta-qayta tasnif qilinganligi ham ilmiy manbalarda o'z ifodasini topgan.

Dialektal matn va dialektal so'z turlari masalasining talqini. Oldinlari faqat dialektal so'zlardan sof dialektal so'zlarni savol-javob mazmunidagi anketalashtirish usuli bilan yig'ishga va ulardan foydalanishga e'tibor qaratilgan. Shuning uchun ham XX asrning 40–70-yillarida sheva vakillari nutqidan yozib olinib, yig'ilgan dialektal matnlar tahlil va talqinsiz, ya'ni o'rganilmasdan kitoblarda va qo'lyozmalarda qolib ketgan. Shuningdek, dialektal so'zlarning asosiy qismlaridan biri bo'lgan onomastik birliklar, ya'ni xalq tilida faol qo'llanadigan atoqli otlar va joy nomlari oldin dialektal so'zlar hisoblanmagan. Xalq vakillari qo'llaydigan barcha so'zlar, aniqrog'i, dialektal so'zlarning o'nta turi (ular quyiroqda berilgan) hamda mavjud barcha nomlar dialektal so'zlar ekanligi ilmiy tadqiqotlarda asoslab bergan.

Hozirgi kunda sheva vakillari nutqidan yozib olingan dialektologik matnlar asosida sheva materiallarini yig'ish, jamlash, tavsiflash-u tasniflash bo'lishi maqsadga muvofiq. Dialektologik matnlar va so'zliklarda nafaqat sheva so'zlari, shular bilan birga xalq ongi-yu dili va tilidagi ma'naviyat, ma'rifat, madaniyatga tegishli bilim, malaka hamda tajribalar o'z ifodasini topgan. Shuning uchun mazkur sohada talabalar emas, balki dialektal so'zlarning ma'no majmuyini talqin-u tahlil eta oladigan magistrlar, magistr darajasidagi mutaxassislar, yetakchi mutaxassislar, dotsent va professor hamda endigina ilmiy ishini boshlagan tadqiqotchilar faoliyat olib borishlari o'rinli. Shuning uchun ham bu sohada "Dialektologik ekspeditsiya" dialektologik tadqiqotlar markazi bilan kelishgan holda yilning istalgan davrida o'rganilayotgan hududda olib borilishi o'rinlidir.

Ayni vaqtda Til, adabiyot va folklor institutida dialektologiyadan tadqiqot olib boradigan olimlar faoliyat ko'rsatayotgani yo'q. Shu bilan birga (achchiq haqiqat) talabalar tugul olimlar ham negadir umumiste'mol so'zlari bilan dialektal so'zlarni farqlamaydigan holga kelib qolishgan. 1971-yilda nashr etilgan "O'zbek xalq shevalari lug'ati"dagi [Ўзбек халқ шевалари луғати, 1991:3-407.] *dialektal so'zlar* sof dialektal so'zlar nuqtayi nazaridan saralab olingan, dialektal so'zlar va dialektal leksikografiyaning umumfilologik ma-

salalari yoritilgan ilmiy adabiyotlarga e'tibor berilmagan. Xullas, shu kungacha dialektal so'z masalasi har tomonlama mukammal ochib berilmagan.

Dialektal so'z turlari tavsifi va tasnifi. Haligacha dialektal so'z turlari qancha degan savolga aniq javob berilmagan. 1971-yilda nashr etilgan "O'zbek xalq shevalari lug'ati"dagi *dialektal so'zlar* uchun qoida, me'yorlar haqida fikr bildirilmagan. Chunki unda foydalanilgan adabiyotlar (66 ta) asosan o'zbekcha bo'lib, ular sof dialektal so'zlar nuqtayi nazaridan saralab olingan [Ўзбек халқ шевалари луғати, 1991: 3-11], xolos.

Ahmad Ishayevning "Shevalar lug'atiga kiritiladigan so'zlar" nomli maqolasida sof leksik-dialektal so'zlar, etnografik-dialektal so'zlar, leksik-semantik dialektal so'zlar, leksik-fonetik dialektal so'zlar, leksik-derivatsion dialektal so'zlar, morfologik-dialektal so'zlar, frazeologik-dialektal iboralarini kiritish mumkin deydi [Ishayev, 1988: 37-42].

Shuning uchun biz o'ttiz yil davomida "O'zbek dialektologiyasi" bo'yicha bir qancha nazariy va amaliy xarakterdagi ilmiy adabiyotlar bilan tanishib, ularni ham tanqidiy, ham qiyosiy o'rganib, shevalarda quyidagi dialektal so'z turlari borligini aniqladik. Bular dialektolog olimlarning asarlarida u yoki bu darajada qayd etilganligini manbalar asosida kuzatib, quyidagi turlari borligini ta'kidlab, ularni bu tarzda tasniflashni o'rinli bilamiz (birinchi tur dialektal so'zlardan boshqalari o'zbek dialektal leksikografiyaga birinchi marta olib kiritilishi asoslangan):

- 1) sof leksik dialektal so'zlar;
- 2) leksik-semantik dialektal so'zlar;
- 3) leksik-fonetik dialektal so'zlar;
- 4) morfologik-fonetik dialektal so'zlar;
- 5) morfologik-leksik dialektal so'zlar;
- 6) leksik-derivatsion dialektal so'zlar;
- 7) frazeologik (dialektal iboralardan iborat) dialektal so'zlar;
- 8) atoqli otlar shaklidagi dialektal so'zlar;
- 9) etnografik dialektal so'zlar;
- 10) ba'zi bir umumiste'mol so'zlarining *dialektal ma'noga* ega bo'lishidan shakllangan dialektizmlar.

Odatda, dialektal so'zlar bir necha xil bo'lishini e'tiborga olib, turli dialektal lug'atlar tuzish uchun mukammal ko'rsatmali ko'rinishidagi dialektal leksikografik qo'llanmalar tayyorlashni amalga oshirish lozim. Faqat Ahmad Ishayevning "Ўзбек диалектал лексикографияси" nomli monografiyasi bor [Ishayev, 1989: 3-67]. Unda asosiy e'tibor oldin amalga oshirilgan ilmiy tadqiqot ishlarida ilova shaklida berilgan dialektal so'zlarga qaratilgan. Sababi dialektal lug'atlar tuzish uchun mukammal ko'rsatmali qo'llanmalarsiz tayyorlangan lug'atlar qo'lyozma darajasidagina ahamiyatli hisoblanadi. Ular

uchun mukammal o'quv qo'llanmalar tayyorlansa, bunday dialektal lug'atlar-
ni turli mavzularda yaratish ham mumkin.

So'zsiz, DL (dialektal lug'at) tuzish uchun shevalardan maxsus so'roq-
lik yoki savolnoma asosida yig'ilgan dialektal materiallar kerak, degan fikr
ham bor. Ammo ular yig'iladigan dialektal materiallarning miqdori pasayib,
umumiy saviyani tushirib yuboradi. Shuning uchun dialektal materiallarni
yig'ishni sheva vakillari nutqidan yozib olingan dialektal matnlarni to'plash-
dan boshlash lozim. Chunki yozib olingan dialektal matnlardan shevaning
fonetik, leksik, morfologik va sintaksisi bo'yicha asosiy ma'lumotlarni olish
mumkin. Albatta, bular maxsus metodika, metodologiya va metodlarni talab
etadi. Lekin shevalarni o'rganmasdan tayyorlangan lug'at va so'zliklardan eh-
tiyot bo'lish shart. Sababi, bugungacha shevalarni o'rganish metodikasi ham-
da metodlari; shevalarimizni tadqiq etish metodikasi; lahja va shevalarni il-
miy-nazariy hamda ilmiy-amaliy asoslardagi tadqiqining metodologiyasi kabi
dolzarb masalalariga e'tibor juda kam bo'lgan.

Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, sheva vakillaridan yozib olingan dialektal
matnlarning tahliliga tayanilgan holda tuziladigan dialektal lug'at(lar) ikki
xil holda bo'lishi mumkin. Biri umumiy dialektal lug'at, ikkinchisi esa shu
dialektal lug'atning o'quv lug'ati. Masalan, 1) leksik-fonetik dialektal lug'at;
2) leksik-fonetik dialektal o'quv lug'ati. Albatta, oldin o'quv lug'ati tayyorla-
nadi. Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, "*O'zbekiston toponimlarining etimologik
lug'ati*" nomli o'quv lug'ati yakunlandi, "*O'zbek shevalari frazeologizmlarining
o'quv lug'ati*"ga dialektal materiallar to'planmoqda.

Bular esa mazkur fanning *dialektal leksikografiya* nomli bo'limi borligini
ham asoslab turibdi. Quyidagi terminlar esa dialektal leksikografiyaning o'zi-
ga xosligini ko'rsatadi: *O'quv dialektal leksikografiya* – dialektal leksikografiya-
ning dialektal o'quv lug'atlarini yaratishning nazariy va amaliy masalalari bi-
lan shug'ullanuvchi sohasi. *Dialektal o'quv lug'ati* – ta'limiy maqsadda yaratil-
gan dialektal lug'at. *Dialektal o'quv lug'atchilik* – o'quv lug'atlarini yaratish
bilan shug'ullanuvchi dialektal leksikografiyaning alohida sohasi.

To'plangan dialektal matn va dialektal so'zlardan faqat dialektal lug'at tu-
ziladi deyish, bizningcha, sal noaniqroq mazmunga ega. Chunki yig'ib, to'pla-
nib, tavsif va tahlil etilgan dialektal matnlarning lingvoma'naviy va lingvo-
madaniy tahlilida ajratilgan dialektal so'zlar dialektal lug'atlarning quyidagi
turlarini yaratishga asos bo'ladi, deyish javob sanaladi. Shuning uchun sheva-
lardan jamlangan dialektal so'zlarning turlariga qarab, ulardan shakllangan
lug'atlarni quyidagicha holda tasniflash maqsadga muvofiqdir. Ular quyidagi-
lar (berilayotgan lug'atlarning ko'p qismini mavjud dialektal materiallar bilan
tuzsa bo'ladi, ba'zilarini esa o'zbek xalq shevalari to'liq o'rganilgandan keyin-
gina tuzish mumkin. Shuning uchun bu yerda lug'atlarning to'liq miqdorini
keltirdik. Ehtimol, ularning miqdori yana ham ortar):

1. Sof dialektal soʻzlarning oʻquv lugʻati.
2. Sof dialektal soʻzlarning lugʻati.
3. Sof dialektal soʻzlarning mukammal lugʻati.
4. Morfologik dialektal soʻzlarning lugʻati.
5. Morfologik dialektal soʻzlarning oʻquv lugʻati.
6. Leksik-derivatsion dialektal soʻzlarning lugʻati.
7. Leksik-derivatsion dialektal soʻzlarning oʻquv lugʻati.
8. Leksik-fonetik dialektal soʻzlarning lugʻat.
9. Leksik-fonetik dialektal soʻzlarning oʻquv lugʻati.
10. Dialektal frazeologik soʻzlarning lugʻati.
11. Dialektal frazeologizmlarning oʻquv lugʻati.
12. Dialektal frazeologizmlarning mukammal lugʻati.
13. Leksik-semantik dialektal soʻzlarning lugʻati.
14. Leksik-semantik dialektal soʻzlarning oʻquv lugʻati.
15. Leksik-semantik soʻzlarning mukammal dialektal lugʻat.
16. Etnografik dialektal soʻzlarning lugʻat.
17. Etnografik dialektal soʻzlarning oʻquv lugʻati.
18. Etnografik dialektal soʻzlarning mukammal lugʻati.
19. Chappa dialektal lugʻat.
20. Chappa dialektal oʻquv lugʻati.
21. Dialektal sinonimlar lugʻati.
22. Dialektal sinonimlarning oʻquv lugʻati.
23. Dialektal omonimlar lugʻati.
24. Dialektal omonimlarning oʻquv lugʻati.
25. Dialektal antonimlar lugʻati.
26. Dialektal antonimlarning oʻquv lugʻati.
27. Dialektal paronimlar lugʻati.
28. Dialektal paronimlarning oʻquv lugʻati.
29. Dialektal laqablar lugʻati.
30. Dialektal laqablarning oʻquv lugʻati.
31. Badiiy asarlardagi dialektizmlarning oʻquv lugʻati.
32. Badiiy asarlardagi dialektizmlar lugʻati.
33. Tarixiy badiiy asarlardagi dialektizmlarning oʻquv lugʻati.
34. Tarixiy badiiy asarlardagi dialektizmlar lugʻati.
35. Tarixiy asarlardagi dialektizmlarning oʻquv lugʻati.
36. Tarixiy asarlardagi dialektizmlar lugʻati.
37. Dramatik asarlardagi dialektizmlar oʻquv lugʻati.
38. Dramatik asarlardagi dialektizmlar lugʻati.
39. Sheʼriy asarlardagi dialektizmlar oʻquv lugʻati.
40. Sheʼriy asarlardagi dialektizmlar lugʻati.
41. Nasriy asarlardagi dialektizmlar lugʻati.

42. Folklor asarlaridagi dialektizmlar lug'ati.
43. Maxsus dialektizmlarning (toponimik) o'quv lug'ati [Dialektologik lug'atlar sirasiga onomastikaga bag'ishlangan lug'atlar ham kiradi, chunki nomlarni xalq vakillari ishlatadi. Qarang: Берматов, Улуқов, 2006: 103. Берматов, 2007: 606)].
44. Maxsus dialektal (toponimik) lug'at.
45. Maxsus dialektal (antroponimik) lug'at.
46. Maxsus dialektizmlarning (antroponimik) o'quv lug'ati.
47. Dialektal maqollarning o'quv lug'ati.
48. Dialektal maqollar lug'ati.
49. Dialektal qarg'ishlar lug'ati.
50. Dialektal tez aytishlarning o'quv lug'ati.
51. Dialektal tez aytishlar lug'ati.
52. Zoonimlarning o'quv dialektal lug'ati.
53. Zoonimlarning dialektal lug'ati.
54. Ortotonim (qush nom)larning o'quv dialektal lug'ati.
55. Ortotonim (qush nom)larning dialektal lug'ati.
56. Fitonimlarning dialektal o'quv lug'ati.
57. Fitonimlarning dialektal lug'ati.
58. Fitonimlarning dialektal mukammal lug'ati.
59. Dialektal qo'shimchalarning o'quv lug'ati.
60. Dialektal qo'shimchalarning mukammal lug'ati.
61. Dialektizmlarning etimologik lug'ati.
62. Dialektizmlarning etimologik o'quv lug'ati.
63. O'zbek shevalarining etimologik lug'ati.
64. O'zbek shevalarining mukammal etimologik lug'ati.
65. Xalq dostonlaridagi dialektizmlarning o'quv lug'ati.
66. Xalq dostonlaridagi dialektizmlar lug'ati.
67. Xalq maqollaridagi dialektizmlarning o'quv lug'ati.
68. Xalq allalaridagi dialektizmlarning o'quv lug'ati.
69. Xalq allalaridagi dialektizmlar lug'ati.
70. Xalq topishmoqlaridagi dialektizmlarning o'quv lug'ati.
71. Xalq topishmoqlaridagi dialektizmlar lug'ati.
72. Xalq ertaklaridagi dialektizmlarning o'quv lug'ati.
73. Xalq ertaklaridagi dialektizmlar lug'ati.
74. Xalq lirik qo'shiqlaridagi dialektizmlarning o'quv lug'ati.
75. Xalq lirik qo'shiqlaridagi dialektizmlar lug'ati.
76. Askiyalardagi dialektizmlarning o'quv lug'ati.
77. Askiyalardagi dialektizmlar mukammal lug'ati.
78. Loflardagi dialektizmlarning o'quv lug'ati.
79. Loflardagi dialektizmlar mukammal lug'ati.

80. Konchilik terminlarining dialektal o'quv lug'ati.
81. Konchilik terminlarining mukammal dialektal lug'ati.
82. Konchilik terminlarining dialektal mukammal lug'ati.
83. O'zbek dialektologiyasi terminlarining o'quv izohli lug'ati.
84. O'zbek dialektologiyasi terminlarining izohli lug'ati.
85. O'zbek dialektologiyasi terminlarining mukammal izohli lug'ati.
86. O'zbek shevalarining elektron o'quv dasturiy lug'ati.
87. O'zbek shevalarining elektron dasturiy lug'ati.
88. O'zbek shevalarining elektron mukammal dasturiy lug'ati.

Bunday lug'atlarning har biri bitta ilmiy loyihaga asos bo'lishi mumkin. Ammo sheva vakillaridan yozib olingan dialektal matnlar majmuyisiz bunday miqyosi keng va katta ishlarni boshlab bo'lmaydi. Shu o'rinda quyidagi bir fikrni ta'kidlashni istardim: O'zbek adabiy tili qoidalari rasman maxsus tasdiqlanguncha bo'lgan XI asrdan XX asrning ikkinchi yarmigacha o'zbek tilida yaratilgan lug'atlar, so'zsiz, tarixiy dialektologiya bo'lganidek, tarixiy dialektal lug'atlarning bo'lishi ham tabiiydir.

Endi o'zbek dialektologiyasi tarixining yangi sahifasini ochishi kerak, ya'ni bu sohada tayyorlab, amalga oshiriladigan ilmiy loyihalar, albatta, dialektal matnlarsiz bo'lishi mumkin emas. Va yana quyidagi "O'zbek xalq shevalarining dialektologik atlaslari"ni yaratish ham sheva vakillaridan yozib olingan dialektal matnlarsiz hamda ularning mukammal tahlillariz amalga oshirib bo'lmaydi: 1) o'zbek shevalarining o'quv dialektologik atlaslari; 2) o'zbek shevalarining dialektologik atlaslari; 3) o'zbek shevalarining mukammal dialektologik atlaslari.

Xullas, ko'tarilgan masalaning dolzarbligini hisobga olib, dialektal leksika va leksikografiyaga oid bahsli masalalarga yangicha yondashuv lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. –Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 113–114-betlar.
2. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. –Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 116–117-betlar.
3. Enazarov T. O'zbek dialektologiyasi: nazariya va amaliyot. –Toshkent: Mahalla va oila, 2021. – 40–41-betlar.
4. Шермухамедова Н.А. Илмий тадқиқот методологияси. –Тошкент: Fan va texnologiyalar, 2014. – 5–483-betlar.
5. Ўзбек халқ шевалари луғати. –Тошкент: Фан, 1991. – 3–407-betlar.
6. Ишаев А. Шевалар луғатига киритиладиган сўзлар. Ўзбек тили ва адабиёти. 1988. 2-сон. – 37–42-бетлар.

7. Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. –Тошкент: Фан, 1990. – 3–67-betlar (140-b).

8. Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. –Наманган, 2006. – 103-б.

9. Бегматов Э. Ўзбек исмлари. 14600 исмлар изоҳи. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2007. – 606-б.

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA NAMANGAN SHEVALARINING O'RGANILISHI

Darvishov Ibrohim,

Namangan davlat universiteti dotsenti, PhD

Email: ibmofifar@bk.ru

Annotatsiya. *Maqolada Namangan viloyati shevalarining o'rganilishi tarixi va darajasi haqida fikrlar bildirilgan. Shevalarni o'rgangan olimlar chiqargan xulosalarga munosabat va mulohazalar bayon qilingan.*

Kalit so'zlar: *til, dialekt, lahja, sheva, shevalar tarixiy genезisi, sheva areali, sheva tasnifi, fonetik, leksik, grammatik unsurlar.*

Annotation. *The article presents views on the history and level of study of the dialects of the Namangan region. The views and comments of scientists who studied dialect are described.*

Keywords: *language, dialect, dialect, dialect, historical genesis of dialects, dialect area, dialect classification, phonetic, lexical, grammatical elements.*

Ma'lumki, o'zbek tili ko'p shevalidir. Ayniqsa, Namangan shahar shevasi boshqa o'zbek shevalaridan o'ziga xos lisoniy jihatlari bilan tubdan farq qiladi. Namangan shahar dialekti haqida ayrim fonetik, leksik va grammatik belgilar, ayniqsa, jahon tillarida ham kam kuzatiladigan holatlar, "tilmi bu yoki shevami?" [Nalivkin, Nalivkina, 6] kabi savollarning qo'yilishi tilshunoslarni qiziqtirib qoldi va uni jiddiy o'rganishga kirishildi. Natijada Namangan shevasi bo'yicha bir qator ilmiy izlanishlar va tadqiqotlar amalga oshirildi.

Viloyatning ma'muriy markazi Namangan shahar shevasining o'ziga xos shakllanish jarayonlarida nafaqat turkiy, balki fors-tojik tilining fonetik, leksik va grammatik belgilari muhim rol o'ynagan. Shu jihatlari bilan boshqa o'zbek shevalaridan farq qiluvchi Namangan shahar shevasining o'ziga xos lisoniy xususiyatlarini yetuk dialektologlardan Y.D.Polivanov, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov, G'O.Yunusov kabi olimlar o'rgandilar, tasnifladilar va tahlil qildilar. Natijada shevaning lingvistik xususiyatlari haqida asosli to'xtamlarga kelindi.

Namangan shahar shevasi va uning fonetik hamda morfologik xususiyatlari tilshunos olimlar S.Otamirzayeva [4.18; 5.3-191] va S.Tulyakovlar [12.19] tomonidan, Uychi shevasi professor A.Y.Aliyev tomonidan o'rganildi [1.18]. A.Y.Aliyev o'zining doktorlik dissertatsiyasida [2.52] Namangan viloyati shevalarining fonetik, leksik va morfologik jihatlari umumiy tavsif bergan holda, Namangan shahar hududi va unga yaqin joylarda yashovchi aholi shevalarini batafsil yoritishga harakat qilgan. H.Sharipov nomzodlik ishining [13.18]

ayrim o‘rinlarida Qirg‘iziston janubiga qo‘shni bo‘lgan Yangiqo‘rg‘on tumani-ning ba‘zi qishloq shevalari haqida qisman ma‘lumotlar mavjud.

Ta’kidlash lozimki, Namangan viloyatidagi dialektlar haqidagi ilk ma’lumotlar V.Nalivkin va M.Nalivkinalar tomonidan yaratilgan lug‘atda qayd etilgan [2.52]. Bu lug‘at o‘zbek dialektologiyasi sohasida, xususan, Namangan shevasi bo‘yicha qilingan birinchi ish bo‘lgani uchun ahamiyatlidir. A.Aliyev va S.Tulyakovlarning ta’kidlashicha, Nalivkinlar lug‘atida sheva xususiyatlari aniq transkripsiya belgilari bilan berilmaganligi uchun Namangan shevasiga xos o‘rinlarni ajratib olish qiyin [Aliyev, 31-40]. Ishga o‘sha davr nuqtayi nafari bilan yondashish o‘rinlidir.

Shved turkshunosi Gunnar Yarringning Namangan dialektiga kiruvchi Qilich shevasiga bag‘ishlangan ingliz tilidagi kitobchasi 1937-yilda (Jarring G. The Uzbek Dialect of Qilich. (O‘zbek tilining Qilich shevasi) Leipzig, 1937) chop etiladi. Ishda, tilshunoslarning e’tiroficha, hozirgi Chust tumaniga qarashli Qilich (hozirgi Uzun qishlog‘i) shevasining ayrim fonetik, morfologik va leksik xususiyatlarining tasviriy bayoni keltirilgan.

“Gunnar Yarring O‘zbekistonda, jumladan, uning atrofidagi joylarda, Namangan shahrida bo‘lgan emas, – deydi A.Y.Aliyev. – Matnlar, muallif ma’lumotiga ko‘ra, Qilich qishlog‘idan Afg‘onistonga qochib o‘tgan bir mullaning o‘g‘li Ahmadjon degan kishidan yozib olingan. Gunnar Yarring ana shu kishidan yozib olgan sheva materiallariga asoslanib, 1937-yilda “O‘zbek tilining Qilich shevasi” kitobchasini nashr qildirgan. Kitobda so‘z boshidan tashqari, o‘zbek shevalari xususiyatlarini ko‘rsatuvchi bo‘limlar bilan birga shevaga xos matnlar ham berilgan”. A.Y.Aliyevning yozishicha, G.Yarring sheva vakilidan yozib olgan “Bilaguzuk” qo‘shig‘i va “Uch yolg‘ondan qirq yolg‘on” ertagiga tayanib, o‘z izlanishlariga xulosa yasagan [3.37-42].

Professor A.K.Borovkov “umlautli” yoki “uyg‘urlashgan” shevalar tasnifiga doir” maqolasida Namangan, Uychi, Chortoq, Koroskon, Uchqo‘rg‘on, Qayqi kabi shevalardagi umlaut hodisasining vujudga kelish sabablarini misollar bilan izohlaydi. Bundan tashqari, Uychi qishlog‘i vakillaridan yozib olgan bir necha maqollarni ilova qiladi [6. 29-31]. Olim 1944-yilda amalga oshirilgan dialektologik ekspeditsiya davrida to‘plangan materiallari asosida “Namangan viloyatidagi o‘zbek shevalari” nomli maqolasini yozadi [Borovkov, 31-59]. Maqolada Namangan viloyatining bir qator hududlaridagi o‘zbek shevalarining ayrim fonetik, morfologik va leksik xususiyatlarini ko‘rsatib berilgan. Ish Namangan guruh shevalarining tarixiy genezisi, ularning tasnifi masalalari haqida kengroq tasavvur hosil qilish uchun juda ahamiyatli.

A.K.Borovkov tasnifi Namangan viloyatidagi barcha o‘zbek shevalarini to‘laligicha qamrab olmagan. Shunga qaramay, tasnifda ko‘rsatilgan ayrim shevalarni, ayniqsa, Namangan shahar va unga yaqin joylashgan hududlar qarluq

shevalarini ham, kichik guruh qipchoq shevalarini ham shahar tip “umlautlashgan” shevalar tarkibiga kiritgan [Borovkov, 58-74]. Olimning Namangan shahar sheva xususiyatlariga asoslanib, viloyatning barcha hudud shevalarini “umlautlashgan” shevalar toifasiga kiritganligiga qo‘shilib bo‘lmaydi. Chunki viloyatning aksariyat shevalari qipchoq lahjasiga mansubdir. Bizningcha, olimning bunday xulosaga kelishining sababi ilmiy ekspeditsiya suronli urush davrlariga to‘g‘ri kelganligi, viloyat markazidan olisdagi aholi yashash manzillariga yetib borish imkoniyati chegaralanganligida bo‘lsa kerak. Bu boradagi olimning ilmiy jasorati va faoliyati e‘tirofga loyiq.

Professor Y.D.Polivanov ham o‘zbek shevalari tasniflashda Namangan dialektiga kiruvchi Namangan shahar va unga yaqin joylashgan Chortoq, Uychi hamda Shahand (To‘raqo‘rg‘on tumanidagi qishloq) aholi punktlari shevalarini eronlashgan shevalarning uyg‘urlashgan yoki umlautli 4-a tipiga kiritgan [Polivanov, 54]. Olimning Namangan shahri, Chortoq, Uychi tumanlari shevalarini eronlashgan tip shevalar guruhiga kirishi haqidagi fikrlariga qo‘shilish mumkin. Lekin qipchoq lahjasining tipik vakillari istiqomat qiluvchi yirik Shahand qishlog‘i shevasining bu tipga kiritilishi munozaralidir. Chunki bu eng qadimiy aholi yashash joyida azaldan “y”lovchi va “j”lovchi qipchoq urug‘lari (saroy, olchin, qotog‘on, qurama kabi) yashab keladilar.

Professor G‘ozi Olim esa faqat Namangan shahar shevasini nazarda tutib, butun Namangan viloyatidagi shevalarni Turkbarlos lahjasiga kiritadi [Yunusov, 21]. Bu tasnif ham Namangan viloyati dialektlarini to‘la qamrab ololmaydi. Olim ishlarida Namangan shevalariga batafsil va sinchkovlik bilan to‘xtalmagan. Ma’lumki, o‘zbek shevalarining aksariyatida turkbarlos shevalari unsurlari mavjud.

Professor V.V.Reshetov “O‘zbek tilining Namangan shevasi haqida” maqolasida Namangan shahar shevasining tarixiy shakllanishi, uning fonetik va morfologik xususiyatlarini birinchilardan bo‘lib batafsil ilmiy asoslab berishga harakat qilgan [Reshetov, 216].

Olim Namangan dialektiga kiruvchi shevalarni sanab qo‘ya qolmay, ularning boshqa turkiy tillar va o‘zbek shevalaridagi tutgan o‘rnini, lingvistik xususiyatlarini tarixiy qiyoslab, boshqa tilshunoslar tasnifiga nisbatan batafsilroq tahlil qilib bergan [Reshetov, 216]. Namangan shahri, Yangiqo‘rg‘on tuman markazi, Uychi, Chortoq tumanlari shevalarini qarluq lahjasining umlautlashgan shevalar guruhiga kiritib, asosli tasniflagan. Namangan viloyatining boshqa dialektal areallari haqidagi fikrlarini shevalardagi lisoniy unsurlar asosida umumlashtirib, misollar orqali qarluq yoki qipchoq tip lahjalarga ajratish mumkinligini tarixiy faktlar asosida tavsiflagan.

Shunday qilib, ildizlari uzoq o‘tmishga, turli etnogenezisga ega bo‘lgan Namangan viloyati shevalari bir qator tilshunoslarning diqqatini tortdi. Ularning o‘zbek shevalarni o‘rganish borasidagi izlanishlari o‘zbek dialek-

tologiyasining shakllanishi va rivojlanishida muhim manba bo'lib xizmat qilgan va hozirda bu jarayon davom etmoqda.

To'g'ri, Namangan viloyatining ko'plab dialektal areallari, ularning o'ziga xos lisoniy jihatlari olimlarimizning yuqorida tilga olingan ilmiy izlanishlarida tilga olinmagan bo'lsa-da, bugungi kunda viloyat dialektal areallarida istiqomat qilayotgan aholi o'zining turli rang va jilosiga ega bo'lgan o'zbek shevalarida aloqa qilmoqdalar. Ular o'z shevalarida eng qadimgi turkiy til unsurlarini saqlab kelmoqda. Shuning uchun ham Namangan dialektal areali bugungi kunda yana qayta monografik tadqiqotlar obyektiga aylanmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Алиев А.Ю. Уйчинский говор узбекского языка. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 1960. – С. 24.
2. Алиев А.Ю. Наманганская группа говоров узбекского языка: Автореф. дисс. ...докт. фил. наук. – Ташкент, 1975. – С. 52.
3. Aliyev A.Y. Namangan dialekti haqida. O'zbek tili va adabiyoti masalalari. – Toshkent: Fan, 1967. – 37–45-betlar.
4. Атамирзаева С. Звуковой состав Наманганского говора узбекского языка: Автореф. дис. ... канд. фил. наук. – Л., 1963. – С.19.
5. Атамирзаева С. Экспериментально-фонетическое исследование наманганского говора узбекского языка. – Ташкент, 1974. – С.195.
6. Боровков А.К. К характеристике узбекских “умляютных” или “уйгуризованных” говоров // Белек – Малову. – Фрунзе, 1946. – С. 29–31.
7. Боровков А.К. Узбекские говоры Наманганской области. – Ташкент, Ўзбек диалектологиясидан материаллар. – Ташкент, 1963.
8. Боровков А.К. Вопросы классификации узбекских говоров // Изв. АНУз ССР. – № 5. – 1953. – С. 58–74.
9. Наливкин В., Наливкина М. Русско-сартовский и сартовско-русский словарь общеупотребительных слов с приложением краткой грамматики по наречиям Наманганского уезда. – Казань, 1884. – С. 6.
10. Поливанов Е.Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. – Ташкент: Узгосиздат, 1933.
11. Решетов В.В. О наманганском говоре узбекского языка. Сб. Академику В.А.Гордлевскому. – М., 1953. – С. 216.
12. Тулаков С. Морфологические особенности наманганского говора: Автореф. дис. ...канд. фил. наук. – Ташкент, 1965.
13. Sharipov H. Janubiy Qirg'iziston o'zbek shevalari: Автореф. дис. ... канд. фил. наук. – Toshkent, 1967. – С. 21.
14. Yunusov G'O. O'zbek lahjalarining tasnifida bir tajriba. – Toshkent: O'quvo'zdavnashr, 1936.

XORAZM SHEVASIDAGI DIALEKTAL SEMEMALAR TAHLILI

Ahmedova Nargiza Shixnazarovna,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti
dotsenti, filologiya fanlari nomzodi.
E-mail: ashnargiza@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilining o'g'uz lahjasida gaplashuvchi Xorazm shevasidagi hozirgi o'zbek tili bilan bir xil ishlatiladigan, ammo ma'no-si har xil bo'lgan so'zlar – dialektal sememalar tahlil qilingan. So'zlar ma'nosi qisman o'zgarishga uchragan, butunlay farqlanuvchi ma'noga ega so'zlarga ajratilib tavsiflangan.

Kalit so'zlar: turkiy tillar, qadimgi turkiy til, til tarixi, tarixiy manbalar, adabiy til, o'g'uz lahjasi, sheva so'zlari, etimologik tahlil, fonetik o'zgarish.

Annotation. This article analyzes dialectal semantics of words used in the Oghuz dialect of Uzbek, which are used in the same way as modern Uzbek in Khorezm dialect, but have different meanings. The meanings of words are described in terms of words that have partially changed meanings and that have completely different meanings.

Keywords: Turkic languages, ancient Turkic language, language history, historical sources, literary language, oghuz dialect, dialects, etymological analysis, phonetic change.

O'zbek tili turkiy tillar ichida ko'p lahjaliligi bilan ajralib turadigan, shevalari bir-biridan keskin farqlanadigan tillardan biridir. O'zbek tili qarluq, qipchoq va o'g'uz lahjalariga mansub shakllarga ega bo'lib, asosan o'g'uz lahjasiga kiruvchi Xorazm shevasi boshqa shevalardan fonetik, leksik, morfologik jihatlariga ko'ra farq qiladi. O'zbek shevalarining leksikasini o'rganish hozirgi kundagi dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda.

Xorazm shevasi ikkita: qipchoq va o'g'uz lahjalariga mansub bo'lib, shundan o'g'uz lahjasi Xiva, Xonqa, Shovot, Hazorasp, G'azovot, Urganch singari shevalarni qamrab oladi. Biz ushbu maqolada o'zbek adabiy tilidan farqli ma'no anglatadigan Xorazm shevasiga mansub ayrim leksemalarning tarixi va tahliliga e'tibor qaratdik.

Xorazm shevasiga mansub so'zlarni ikki guruhga ajratib o'rganish mumkin:

1. Hozirgi o'zbek adabiy tilida mavjud bo'lmagan, shevada ishlatiladigan so'zlar, ya'ni dialektizm leksemalar: *qarīnža*, *dafī*, *čavaq*, *kirpi*, *qapī*, *baldiz*, *jağış*, *ūgrä* / *ū:rä*.

2. Hozirgi o'zbek adabiy tilida mavjud, ammo shevadagi ma'nosi farqlanadigan so'zlar: *ūkā, ākā, lāgān, apa, tuxum, oqshom, kasa, tākā, osh, kishmish, toza*.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida mavjud, ammo shevadagi ma'nosi farqlanadigan so'zlar dialektizm-semema deyiladi. Dialektizm-sememaning ifoda plani (nomemasi) adabiy tildagi leksema nomemasining o'zidir (Jamolxonov, 2013:36). Bunday so'zlar adabiy tilida ham mavjud, ammo shevadagi ma'nodan farqlanadigan ma'no anglatadigan so'zlardir.

Bunday dialektizm sememalarni uch guruhga ajratish mumkin:

1. Umumturkiy qatlamga oid dialektizm sememalar: *uka, aka, opa, ota, ona* (ena, ana), so'kmoq.

2. Arabiy qatlamga oid dialektizm sememalar: vaj, sadaf.

3. Forsiy qatlamga oid dialektizm sememalar: kosa, toza, tuxum, lagan, osh.

Qarindoshlik nomlari hisoblangan *uka, aka, opa, ota, ona* (ena, ana) kabi so'zlar o'zbek adabiy tilida ham mavjud bo'lib, bu leksemalarning ma'nosi adabiy tildan butunlay farqlanadi, ya'ni dialektizm semema hisoblanadi. Masalan, adabiy tilda "bir ota-onaning kichik o'g'il farzandi" ma'nosini anglatuvchi *uka* leksemasi shunday leksemalar qatoriga mansub bo'lib, u "qadimgi turkiy tilda "kichik farzand" ma'nosini bildirgan, keyinchalik ma'no torayishi yuz berib, "kichik o'g'il farzand" ma'nosini anglata boshlagan" (Rahmatullayev, 2000:386). Xorazm shevasida ushbu leksema ham o'g'il, ham qizga nisbatan ishlatiladigan so'z hisoblanadi, singil leksemasi shevada mavjud emas. Bu leksemaning til tarixida anglatgan ma'nosi aynan shevada saqlanib qolgan.

Shevadagi *aka* leksemasi "o'zidan katta o'g'il farzand" ma'nosida deyarli ishlatilmaydi, bu ma'noni ifodalovchi og'a so'zi mavjud. *Aka* so'zi asosan dada ma'nosida ishlatiladi, sababi ota leksemasi asosan bobo ma'nosida ishlatiladi. *Opa* leksemasi esa ona ma'nosida, "o'zidan katta qiz farzand" ma'nosi esa *apka* leksemasi orqali ifodalanadi. Demak, yuqoridagi qarindoshlik ma'noli so'zlar semantik dialektizm sanaladi.

Lagan leksemasi adabiy tilda "quyuq taomlar solish uchun mo'ljallangan, likopchadan katta yassi idish" ma'nosida ishlatilsa, shevada "xamir qorish, kir yuvish va boshqa maqsadlarda ishlatiladigan katta chuqur to'garak idish" ma'nosida ishlatiladi, bu ma'nodagi tog'ora so'zi shevada mavjud emas.

Kosa so'zi forsha bo'lib, o'zbek tilida "piyoladan kattaroq, asosan suyuqlik va turli ovqatlar solib ichish uchun ishlatiladigan idish" ma'nosida ishlatilsa, Xorazm shevasida "piyola" ma'nosini bildiradi. Bu so'z "O'zbek tilining etimologik lug'ati"da fors tilida "katta chashka" ma'nosini bildirishi aytib o'tiladi va aynan shevada fors tilidagi ma'nosi bilan bir xil ma'noda qo'llanilishini ko'rish mumkin. Suyuq ovqatlar suziladigan ma'noda esa lavob kosa leksemasi ishlatiladi.

Toza soʻzi asli tojikcha boʻlib, “Kir, chang, ifloslik va sh.k.dan xoli (xoli qilingan), ozoda, pokiza” maʼnosini anglatib, Xorazm shevasida “yangi” soʻzining maʼnodoshi sifatida faol ishlatiladi (Abdullayev, 1961:85).

“Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da tuxum soʻzining birinchi maʼnosi urgʻochi parranda, toshbaqa va boshqa baʼzi hayvonlarning bola ochish uchun qoʻyadigan, qobiq bilan oʻralgan yumurtqasi; ikkinchi maʼnoda jinsiy hujayra, uchinchi maʼnoda urugʻ (oshqovoqning tuxumi); toʻrtinchi maʼnoda (koʻchma) nasl, avlod, zurriyod maʼnolari qayd etilgan. Navoiy asarlari lugʻatida tuxum soʻzining urugʻ maʼnosida ishlatilishi aytib oʻtiladi. Xorazm shevasida bu soʻzning urgʻochi parranda, toshbaqa va boshqa baʼzi hayvonlarning bola ochish uchun qoʻyadigan, qobiq bilan oʻralgan mahsulot maʼnosi ishlatilmaydi, yumurtqa (yumurta) soʻzi bu maʼnoni bildiradi, tuxum leksemasi esa asosan urugʻlik maʼnosida qoʻllanadi. Bundan tashqari, shevada bu soʻzning nasl, avlod, qarindosh-urugʻ maʼnolari ham bor. F.Abdullayevning ishida tuxum soʻzining Gurlan, Mangʻit, Yangibozorda yimirta; Shovotda yumirtqa; O.Madrahimovning ishida oʻgʻuz shevalarida yumurta; ozarbayjon tilida yumurta, eski oʻzbek tilida yumurtqa; A.Ishayevda yimirtqa//yimirta//yumurta tarzida ekanligi qayd qilingan.

Oqshom leksemasi oʻzbek tilida “quyosh botishi bilan tun boshlanishi oʻrtasidagi gʻira-shira yorugʻ payt”; “kech, kechqurun” maʼnolarida ishlatilsa, shevada “bugundan oldingi kun” maʼnosini ifodalaydi. Demak, bu soʻz adabiy tilda mavjud boʻlsa-da, shevadagi maʼnosidan farqli maʼnoga ega. Kecha leksemasi esa shevada “yarim tun” maʼnosida qoʻllaniladi.

Vaj soʻzi arabcha soʻz boʻlib, “biror narsa, hodisa va sh.k.ni keltirib chiqaruvchi asos; sabab, bahona” hamda “muayyan maqsadga moʻljallangan narsa” maʼnolarini anglatadigan omonim soʻz hisoblanadi. Xorazm shevasida bu soʻz faol soʻz hisoblanib, “narsa” maʼnosida ishlatiladi.

Osh soʻzi fors tilida “yovgʻon shoʻrva, xoʻrda; ovqat” maʼnosini bildirib, oʻzbek tilida “pishirilgan issiq ovqat”, umuman, har qanday ovqat, taom” maʼnosida qoʻllanadi. Xorazm shevasida esa bu leksema har qanday ovqat turini emas, balki “yovgʻon shoʻrva, xoʻrda” maʼnosini anglatadi.

Tomoq soʻzi adabiy tilda “boʻyinning engak osti (tumshuq osti) qismi”, qiziloʻngach bilan kekirdak boshlanadigan yer; boʻgʻiz maʼnolarini anglatlsa, shevada shu maʼnolar bilan birga katta yoshli aholi tomonidan “taom, ovqat” maʼnosida ham ishlatiladi: tomoq pishirmoq.

Xulosa qilib aytish mumkinki, oʻzbek tilining Xorazm shevasida ishlatiladigan ayrim soʻzlar adabiy tilda anglatgan maʼnosidan farqli maʼno bildiradi. Bunday soʻzlarning aksariyati umumturkiy soʻzlar hisoblansa, ayrimlari fors-tojik yoki arab tilidan kirib kelgan leksemalardir. Bunday leksemalarning ayrimlari maʼno kengayishi yoki torayishiga uchragan holda hozirgi kungacha yetib kelgan. Tilimiz boyligi boʻlgan bunday umumturkiy soʻzlarni oʻrganish

va saqlab qolish globallashib borayotgan bugunning dolzarb masalalaridan biriga aylanmog'i zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdullayev F. Xorazm shevalari. – Toshkent, 1961.
2. Ismoilov M. Turkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminlari. – Toshkent, 1966.
3. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati (Turkiy so'zlar). 1-qism. – Toshkent, 2000.
4. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2013. – 306-b.

O'ZBEK SHEVALARINING ADABIY TIL LEKSIKASIDAGI BO'SHLIQLARNI TO'LDIRISH IMKONIYATLARI

*Hasanov Abdumannon Majidovich,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU
abdumannonhasanov3137@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek adabiy tili leksikasidagi bo'shliqlar va ularni to'ldirishda sheva so'zlarining imkoniyatlari haqida munozara yuritiladi. Sheva so'zlarining o'zbek adabiy tili leksikasini boyitish imkoniyatlari taom va ovqatlanishga doir so'zlar misolida talqin etiladi.

Kalit so'zlar: bo'shliq, leksik bo'shliq, sheva, shevaga xos so'z, adabiy til, leksika.

Annotation. This article discusses the gaps in the lexicon of the Uzbek literary language and the possibilities of dialect words in filling them. The possibilities of enriching the vocabulary of the Uzbek literary language of dialectal words are interpreted on the example of words related to food and nutrition.

Keywords: gaps, lexical gaps, dialect, dialectal word, literary language, lexicon.

Barcha mavjudlik shakllari kabi til ham muayyan strukturaga ega ekan, uning ichki tuzilishida ham bo'shliqlarning borligi tabiiy. Binobarin, "bor va yo'q orasidagi tafovutni farqlash juda oddiy ko'rinadi, biroq aslida unisi ham, bunisi ham o'zaro mustahkam bog'langan va shuning uchun ularni bir-biridan ajratish juda mushkul" [Sossyur, 2019:16]. Bugungi zamonaviy fan uchun shu narsa aniqki, har qanday narsa va predmet mavjudlik-bo'shliq komponentlarining uyg'unligidan tashkil topadi. Til strukturasi mufassal o'rganigan olimlar ham unda mavjud birliklar bilan bir qatorda mavjud bo'lmagan, o'rni bilinib turadigan bo'shliqlar ham borligini qayd etadi. Shuningdek, ular bu holat tilning leksik sathida yaqqolroq namoyon bo'lishini ham e'tirof etadilar. Xususan, F.Gumbolt [Gumbolt, 1985: 300-304], F.de Sossyur qarashlarida [Sossyur, 2019: 133-134] til leksikasidagi "bo'sh katakchalar", leksik tizimdagi ba'zi paradigmalarda ikkinchi qutbning mavjud emasligi haqida jiddiy munozaralar yuritilgan.

O'zbek tilining izohli lug'atida bo'shliq so'ziga quyidagicha tavsif beriladi: 1. Ma'lum chegaralar bilan o'ralgan bo'sh joy; havol joy. 2. Cheksiz olam, fazo, osmon; cheki yo'q bo'sh joy. 3. Bo'sh yotgan yer, joy. 4. fiz. Havosiz joy, vakuum. [O'TIL, 2020: 1, 424-425]. Mazkur izohdagi to'ng'ich semema sifatida "ma'lum chegaralar bilan o'ralgan bo'sh joy" tushunchasi o'zbek tilida so'zlashuvchilar

uchun kundek ravshan. Shu tushuncha asosida shakllanuvchi leksik bo'shliq tushunchasi ham leksik sistemadagi bo'sh o'rinni atashga xizmat qiladi.

Bizning ushbu maqolada bahs yuritiladigan leksik bo'shliq tushunchasi yuqorida tavsiflangan izohga asoslanadi, unga ko'ra leksik bo'shliq – leksik tizimdagi muayyan yacheykaga mos keladigan va uning to'kisligiga xizmat qiladigan nomemasiz tushuncha. Ya'ni leksik tizimdagi boshqa birliklar bilan o'zaro munosabatdagi (ma'lum chegaralar bilan o'ralgan) nomsiz (bo'sh) tushuncha (joy, o'rin) leksik bo'shliq hisoblanadi.

Tilda u yoki bu so'zning paydo bo'lishi zaruriyat va tasodifning o'zaro bog'liqligi asosida sodir bo'ladi. Bu jarayonda zaruratning mavqeyi bir qadar ustuvor: muloqot jarayonida zarur ifoda uchun izlanayotgan, ammo topilmayotgan (hatto "tilning uchida turgan") so'z (nom) ham kommunikativ maqsad ro'yobiga salbiy ta'sir qilishi mumkin. Garchi bunday tushunchani izoh yoki sharhlar orqali tushuntirish mumkin bo'lsa-da, so'zlovchi uchun ayni o'sha tushunchaga mos til birligining mavjud bo'lishi nutqiy zaruratga aylanadi.

Ongning tinimsiz taraqqiy etishi natijasida shakllanuvchi lisoniy ehtiyoj tilning barcha tushunchalarni nomlash borasidagi imkoniyatlari cheklanganligi natijasida yuzaga keladi. Til egalarining uzluksiz ijtimoiylashuvi, mehnat bilan shug'ullanishlari, tabiat sir-sinoatlarini bilishga intilishlari natijasida tafakkur ham tez sur'atlar bilan rivojlanadi. Tafakkurda kechadigan in'ikos va anglash, bilimlarni umumlashtirish jarayonlari ongda har bir tushunchaning nomlanishini taqozo etadi. Ayni shu jarayonda ongda kechadigan kognitiv faoliyatni tilda ifodalashga intilish natijasi o'laroq kommunikatsiya jarayonida lisoniy ehtiyoj aniq seziladi, bu ehtiyoj til va tafakkur birliklarining lakunar munosabatidan shakllanadi.

Til taraqqiyoti mazkur leksik bo'shliqlarning tezroq to'ldirilishini taqozo etadi [Quan-zhi, 2017: 751]. Shu bois yangi tushunchalar tezroq nomlanishga muvaffaq bo'ladi. Til egalari nomlash kechimida yangi tushunchani atashda tilning ichki imkoniyatlaridan to'laroq foydalanishga intiladi. Zero, yangi tushunchaning jamoa uchun tushunilishi va ommalashuvchan bo'lishi shu jihatga bog'liq.

Borliq va undagi tushunchalarni idrok va in'ikos etilishida tafakkurning asosiy quroli bo'lgan til muomala, muloqot jarayonida "ongning tarjimoni" sifatida barcha hissiy, aqliy tushunchalarni ifodalay olishda mukammallikka intilaveradi. Tafakkurning rivoji til rivojiga turtki berib turadi va, o'z navbatida, tilning rivoji ham tafakkurning izchil rivojlanishiga yordam beradi [Gumbolt, 1985: 159]. Ammo tan olish kerakki, til harchand taraqqiy etsa-da, insonning cheksiz tafakkur va taxayyul olamini to'la-to'kis akslantirishga to'laqonli erisha olmaydi. Shu nuqtayi nazardan, tilning taraqqiy etganlik darajasi unda tafakkurga xos tushunchalarni ifodalovchi so'zlarning yetarlicha ekanligi bilan

tavsiflanishi kerak. Biroq shu narsa aniqki, tafakkur tildan bir qadam oldinda taraqqiy etadi va shu sabab ham tilda uzluksiz ravishda leksik bo'shliqlar paydo bo'lib turadi. Bu leksik bo'shliqlarning to'ldirilishi ham jarayonni to'xtatmaydi: tafakkurda yana yangi-yangi tushunchalar paydo bo'laveradi.

Adabiy til leksikasidagi bo'shliqlarni sheva so'zlari bilan boyitishda dialektolog olimlardan Sh.Shoabdurahmonovning xizmatlari beqiyos. Olimning o'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari munosabatiga bag'ishlangan tadqiqotlari bu boradagi boshqa tadqiqotchilarning ishlariga dasturilamal bo'lib xizmat qilgan. Shuningdek, turli o'zbek shevalari leksikasini o'rganishga yo'naltirilgan tadqiqotlarda ham Sh.Shoabdurahmonovning tashabbuskorlik va rahbarlik roli bor.

Sh.Shoabdurahmonovning "So'z xazinasini" nomli maqolasida ta'kidlanganidek, o'zbek shevalarida adabiy tildagi leksik bo'shliqlarni to'ldirish imkoniyatiga ega bo'lgan minglab so'zlar bor [Shoabdurahmonov, 1993: 26-30]. Biroq ularni adabiy til leksikasi uchun ahamiyatliligini asoslash va ommalashtirish, pirovardida me'yoriy lug'atlarga kiritish oson kechmaydi. Chunki o'zbek adabiy til leksikasining muayyan davridagi rivojlanish oqimi va jamiyatdagi lisoniy ehtiyojlar o'zgacha tendensiyalar shakllanishini ham yuzaga keltiradi.

So'zlashuv nutqining spontan tarzda kechishi, unda tuzatish va izohlash imkoniyatlarining kengligi, qolaversa, leksik birliklarning nutqda turlicha ma'noda qo'llana olishi sabab til leksikasidagi bo'shliqlar "osongina" bartaraf etiladi. Garchi shunday bo'lsa-da, ayrim o'rinlarda so'zlovchining o'z fikrini ifodalashga so'z topolmay qolishi ham kuzatiladiki, bu yuksak darajada ongi taraqqiy etgan insonning barcha tushunchalarini ifodalovchi lingvistik birliklarning yetarlicha mavjud emasligini yaqqol ko'rsatib turadi.

Ayni shu kabi vaziyatlarda so'zlovchi tilning barcha imkoniyatlaridan, hatto noadabiy va nafaol so'zlardan ham foydalanishga majbur bo'ladi. Ayniqsa, bu vaziyatda so'zlovchining o'z shevasida mavjud bo'lgan so'zdan ham beixtiyor foydalanishi tabiiy hol. Zero, shaxsning lisoniy idroki uning shevasi muhitida shakllangan va barcha tafakkur birliklari shu sheva prizmasidan o'tib reallashadi.

Umuman, tilning, uning adabiy shaklining ham leksik tarkibi bevosita umumiste'moldagi va keng ommaga tushunarli so'zlardan tashkil topishi [Murodova, 2006: 112], birinchi navbatda, millat vakillarining so'zlashuv (muloqot, suhbat) jarayonini optimallashtirish (qulaylashtirish) ehtiyojidan yuzaga keladi. Demakki, bu o'rinda so'zlashuv uslubiga xos birliklarni, ularning shakllanish va ommalashish xususiyatlarini e'tiborga olmasdan turib, tilning adabiy shakli, me'yoriy xususiyatlarini tavsiflash mumkin emas.

Til leksikasidagi mavjud bo'shliqlarni to'ldirishni maqsad qilgan har qanday ziyoli, birinchi navbatda, mazkur leksik bo'shliqni to'ldirish imkoni-

yatiga ega bo'lgan so'zni tilning ichki imkoniyatlaridan foydalangan holda bartaraf etishga intiladi. N.Mahmudov haqli ta'kidlaganidek, "xalq shevalaridan, ayni paytda o'zbek tilining o'z xolis yasash imkonlaridan foydalانب ish ko'rilsa, tilimizning tabiiy takomilini ta'minlamoq mumkin bo'ladi" [Mahmudov, 2012: 77].

Tan olish kerakki, hozirgi kunda leksik bo'shliqni so'z yasash tizimi orqali bartaraf etish ancha samarali va ommalashgan usul sanaladi. Shevaga xos so'zlardan bu borada foydalanishning nisbatan nafaot ekanligi leksik bo'shliqni individual tarzda to'ldirishga harakat qilayotgan kishida yetarli darajada dialektologik bilimlarning mavjud emasligi bilan ham bog'liq. Qolaversa, adabiy til birliklari va so'z yasash tizimining imkoniyatlari asosida "yaratilgan so'z" nisbatan tez tushunilish va ommalashish imkoniyatlariga ega bo'ladi. Biroq xalq shevalarida yetarlicha ifoda imkoniyatiga ega bo'lgan tub so'zlar mavjud bo'la turib, yangi-yangi yasalmalar bilan leksikani to'ldirish ham maqsadga muvofiq emas.

Tahlillardan sezish mumkinki, til leksikasining boyishida tafakkur hamda tilning mutanosib rivojlanishini ta'minlovchi va taqozo etuvchi leksik bo'shliqlar muhim ahamiyatga ega. Aynan leksik bo'shliqlar til sohibi (va iste'molchisi)ga bo'shliqlarni to'ldirish zaruratini eslatib turadi. Mazkur bo'shliqlarning to'ldirilish mexanizmlari tilning ichki imkoniyatlari va qonuniyatlari asosida tartibga solinadi.

Barcha tillardagi kabi o'zbek tilida ham maishiy turmush, shaxsga xos xususiyatlar va harakatlar, ijtimoiy munosabatlar, asosiy xo'jalik faoliyati bilan bog'liq so'zlar kundalik nutqda faol qo'llanadi. Bu esa mazkur leksik-semantik guruhga oid so'zlarning nutq jarayonidagi, demakki, til leksikasidagi ahamiyatini tavsiflashga xizmat qiladi. Adabiy tildagi leksik bo'shliqlarni to'ldirishda ham mazkur jihatlarga e'tibor qaratish katta ahamiyatga ega. Bu bir tomondan, til leksikasini to'ldirishga, to'kislashtirishga xizmat qilsa, ikkinchi tomondan, to'ldirilayotgan leksik bo'shliqning dolzarbligini, muhimligini tavsiflaydi. Ayniqsa, adabiy tildagi leksik bo'shliqning shevaga xos so'zlar bilan to'ldirishi adabiy tilning til egalari lisoniy ehtiyojlariga yanada muvofiqlashishini ta'minlaydi.

Matn hajmi cheklangani bois biz ushbu maqolada oshxona va ovqatlanish bilan bog'liq adabiy tildagi ayrim leksik bo'shliqlarni to'ldiruvchi shevaga xos so'zlar xususida mulohazalarimizni bildiramiz. Kundalik so'zlashuv jarayonida faol qo'llaniluvchi til birliklarining muayyan qismini oshxona va ovqatlanish bilan bog'liq so'zlar tashkil etadi. Quyida o'zbek adabiy tilda uchramaydigan, biroq muhim ahamiyatga ega bo'lgan shu sohaga oid ayrim shevaga xos so'zlarga diqqat qaratamiz.

Non tandirdan uzib olingach, uni maydalab to'g'rab, ozroq sariyog' qo'shib aralashtirib, g'ijimlab tayyorlanadigan yegulik O'zbekistonning turli hudud-

laridagi aholi uchun tanish. Mazkur yegulikni ayrim qarluiq tip shevalarda *chəŋŋəl* [Nafasov, 2011: 87] deb atashsa, aksar qipchoq shevalarida *jəŋchm'ch* [Jo'rayev, 2011: 87], *g'ijm'ch* [Nafasov, 2011: 107] deyishadi. Biroq ko'pchilik uchun tanish va tansiq bu taom nomi adabiy til leksikasi uchun leksik bo'shliq hisoblanadi.

Ma'lumki, "hamma davrlarda ham nom qo'yish tamoyili umumxalq tili va uning vositalarini ma'lum turmush doiralariga jalb qilish asosida yuzaga kelgan" [Xudayarova, 2009: 55]. Yuqorida tavsiflangan taomni nomlovchi *jəŋchm'ch* so'zi *yanchmoq* fe'li bilan aloqador. Biroq *yanchmoq* fe'li, odatda, qattiq narsalarni maydalashni ifodalaydi [O'TIL, 2020: 5, 113].

Changol so'zi fors-tojik tilidan o'zlashgan. Shuningdek, bu so'z panja, chang ma'nolariga ham egaki, u qush va hayvonlarning ham "ushlash" a'zosini ifodalay beradi [O'TIL, 2020: 4, 454]. Ayrim qipchoq shevalarida qo'llaniluvchi *g'ijmish* so'zi esa mazkur yegulikni tayyorlash usuliga ancha mos tarzda shakllangan va yuqoridagi variantlardan birmuncha ustunlikka ega. Shu o'rinda *g'ijim*, *g'ijimlamoq* so'zlari yasalishiga asos bo'lgan va eski o'zbek tilida mavjud bo'lgan *g'ijimoq* [Rahmatullayev, 200: 592] fe'lining ayrim shevalarda hali ham qo'llanayotganligini ta'kidlash lozim.

Xalq pazandachiligining o'ziga xosligi shundaki, unda muayyan masalliq(lar) bilan turlicha taomlar tayyorlash mumkin. Biror masalliqning taomga ko'p yoki kam solinishi ham ovqat turining farqlanishini keltirib chiqaradi. Xususan, osh (palov) hamda shavlanning farqlanishi bunga dalil. Shuningdek, taomning tayyorlanish jarayoni, usuli, uning nima bilan iste'mol qilinishi, qaysi fasl (mavsum)da tayyorlanishi kabilar ham ularning bir-biridan tafovutlanishini yuzaga keltiradi. Tabiiyki, bu tafovut taomlarning nomida ham o'z aksini topadi.

Qovoqni sutda qaynatib tayyorlanadigan taom – *sh'rkəd'* (QO'XS, 371), yupqa orasiga sutli atala surtib tayyorlanadigan yegulik – *g'alb'nd'* [Murodova, 2006:157] guruchni ayrona qaynatib tayyorlanadigan taom – *shull'osh* [Jo'rayev X., 1981:142] kabilar ham muayyan farqli jihatlari bilan boshqa o'ziga o'xshash taomlardan farqlanadi. Bu taomlarning tayyorlanishidagi hududiy farqlanish ularning nomlanishiga ham ta'sir ko'rsatgan. Shuningdek, bu taomlar tarkibining (va mazasining) juz'iy o'zgachaliklari ularning bir-biridan farqlanishini taqozo etadi.

Sut va sut mahsulotlaridan tayyorlanadigan taom turlari o'zbek xalqida ancha ko'p. Yuziga sariyog' qo'shib tanovul qilinadigan qurtoba O'zbekistonning turli hududlari uchun tanish. Yuqori Qashqadaryo shevalarida bu xil qurtoba *shörtəbə* [Jo'rayev, 2011: 159], *dəq* [Jo'rayev, 2011: 130] kabi nomlar bilan ataladi. Bizningcha, bu xil taomni *shirtoba* deb atash qulay. Chunki bu so'z qurtobani eslatishdan tashqari shir (sut) bilan ham aloqador. Shuningdek, yuziga sariyog' qo'shib suziladigan (iste'mol qilinadigan) sut ham shevalarda

alohida nomlangan. Turk-kaltatoy shevalarida uni *sh'rrag'an* (TKSh, 142) deb atashadi.

Nikoh to'yida yangi so'yilgan qo'yning to'shidan tayyorlanadigan *tesh* [Xudayarova, 2009: 82] nomli taom nomi ko'pgina shevalarda uchraydi. Shu nom asosida yasalgan *teshl'k** ("kelinning yangalari tomonidan to'shni olib borish; kuyov tomonidan jo'ralariga to'y oldidan uyushtiriladigan ziyofat") so'zi ham shu shevalarda faol qo'llanadi. Garchi to'y marosimi bilan bog'liq va maxsus tayyorlanuvchi taom bo'lsa-da, to'sh aksariyat shevalar uchun tushunarli. Bu esa uning aqalli to'sh so'zining sememasi sifatida O'TILda qayd etilishiga imtiyoz beradi.

Ayrim ovqatlarning pishirilish jarayonidagi yarim tayyor holati ham o'zbek shevalarida o'z nomiga ega. Ayrim suyuq ovqatlar uchun qovurilgan go'sht, piyoz va boshqa masalliqning suv solinguncha bo'lgan yarim tayyor holati Janubiy Qozog'istondagi o'zbek shevalarida *jaz* [Muhammadjonov, 1981: 67] deb ataladi (taqqoslang: *zirbak*). Mazkur so'zning qovurish jarayoni bilan bog'liqligi uning tushunilishini ham osonlashtiradi, albatta.

Kishining ovqatni kam, ko'p yoki me'yorida iste'mol qilishi uning ta'bi, didi va ovqatlanish madaniyatiga bog'liq.

Ovqatning muayyan xohish bilan yeyilishi tananing huzurlanishi, shuningdek, ovqatning oson hazm bo'lishi uchun ham juda zarur. Ayrim kuchli (yog'li) va badhazm ovqatlar tezda ta'bga salbiy ta'sir qiladi. Shu bois bu xil ovqatlar biror yegulik bilan birgalikda qo'shib iste'mol qilinadi. Bu tarzda ovqatga qo'shib tanovul qilinadigan yengil ovqatni Janubiy Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalarida *kəpsh'r* [O'rozov, 1978: 94] deb atashadi. Mazkur tushuncha pomidor, bodring kabi sabzavotlardan tayyorlanadigan salatlaridan, shuningdek, ichgulikdan keyin yeyiladigan gazakdan muayyan tafovutga ega. Bu esa mazkur tushunchani adabiy til leksikasiga olib kirish ehtiyojini yuzaga keltiradi.

Ovqatlanish jarayonida dastlab suyuq va tez hazm bo'luvchi taomni yeyish lozimligi qadimdan ma'lum. Shunday xususiyatli birinchi taomni nomlovchi *p'rsəṭəṇə* (TVO'Sh, 90) so'zi ham adabiy til uchun leksik bo'shliq hisoblanadi.

Aksar o'zbek xonadonlarida bir mahal nonushta uchun ikki xil ovqat pishirish noodatiy hisoblansa-da, to'yxona, restoran va boshqa ovqatlanish joylarida, shuningdek, xonadonlarda tashkil etiladigan ziyofat va marosimlarda ikki xil ovqat tayyorlanishi va dasturxonga tortilishi odat tusiga kirgan. Bu esa mazkur jarayon uchun muhim bo'lgan pirsatana so'zining adabiylashuviga lisoniy-nutqiy ehtiyoj mavjudligini anglatadi.

"Ovqatning eng saralarini (yoki faqat muayyan turini) yeyuvchi" ma'nosida qo'llaniluvchi *gultəmq* so'zi ham aksar shevalarda faol qo'llaniladi. Bu so'z qiltomoq so'zi bilan ma'nodoshdek tuyulsa-da, muayyan kasallikni emas, "ta'bi nozik"likni kesatib ifodalashga xizmat qiladi.

Buxoro, Navoiy hududlaridagi ayrim shevalarda mazaxo‘rak bo‘lib qolish *sh’nn’kməq//sh’rn’kməq* [G‘aybullayev, 2017: 154] so‘zi orqali ifodalanadi. “Biror yoqimli yegulikning mazasiga o‘rganib qolish”dan tashqari umuman, “qulay, oson, yoqimli holatga o‘rganib qolish”ni ham ifodalovchi bu so‘z adabiy til uchun leksik bo‘shliqdir. Bu tushunchani mazaxo‘rak bo‘lmoq [O‘TIL, 2020: 2, 525] tarzida ifodalashdan ko‘ra yaxlit so‘z bilan ifodalash qulay, albatta. Shu ehtiyojdan kelib chiqib mazkur so‘zni adabiy lashtirish mumkin.

Ovqatning xushta‘m, mazali chiqishida unga solinadigan masalliq, xususan, ziravorlarning ahamiyati katta. Pazandachilikda qo‘llaniluvchi murch, zira kabi ziravorlar orasida qalampirning maydalanganini (tolqonini) nomlovchi *səbzək* [Suvonova, 2019: 20] so‘zi ayrim qipchoq shevalarida uchraydi. Ko‘pchilik murchni qalampirning tolqoni sifatida tushunishi mumkin, biroq u boshqa o‘simlik mahsuloti. Shu boisdan sabzak so‘zini mazkur tushunchalarni farqlovchi birlik sifatida adabiy lashtirish zarur.

Ovqat masalliq, xususan, yormaning ham o‘z o‘rni bor. O‘g‘uz shevalarida yormani tayyorlash, ya‘ni bug‘doy, sholi kabilarni kelida tuyib, qovuzidan tozalash *kə:zəmək* [O‘XShL, 1971: 149] *ko‘vzəməq* [Allaberdiyev, 2018: 190] so‘zlari orqali ifodalanadi. O‘TILda bu tushunchani ifodalash oqlamoq so‘ziga yuklatilgan. Bizningcha, bu tushunchani oqlamoq so‘zi yetarlicha aniq va to‘kis ifodalay olmaydi. Shu bois bu tushunchani ko‘vzəməq so‘zi bilan ifodalash lozim. Bu so‘zning qovuz bilan aloqadorligi ham uning adabiy lashtirishiga imtiyoz beradi.

Ovqatni pishirish jarayonida uning qanday mazaga ega bo‘layotganini aniqlash ham juda muhim. Shu bois pazanda ovqat pishirish jarayonida bir necha bor uning ta‘mini tekshiradi. Shuningdek, mazkur jarayonda u ovqatni boshqa kishiga tottirib, uning fikr-munosabatini bilishi ham mumkin. Bu pazandachilik tajribasi juda uzoq tarixga ega. Shuningdek, mazkur jarayonda qo‘llaniluvchi *chəshnə* so‘zining ham uzoq qo‘llanilish tarixi bor.

Bu so‘z O‘TILda qayd etilmagan bo‘lsa-da, undan yasalgan chashnachilik, chashnagirlik so‘zlariga izoh berilgan [O‘TIL, 2020: 4, 465]. Bizningcha, ko‘pgina shevalarda qo‘llaniluvchi *chəshnə* so‘zi ham adabiy til birligi sifatida tan olinishi kerak. Chunki bu so‘z fors-tojik tilidan o‘zlashgan bo‘lsa-da, o‘zbek xalqining ko‘pchiligiga tushunarli va muhim ahamiyatga ega. Hatto ayrim shevalarda uning ko‘chma ma‘noda “oldi bilan beriladigan bo‘nak, avans” [Jomonov, 1991: 174] ma‘nosida qo‘llanilishi ham fikrimizni tasdiqlaydi.

Yuqorida tahlilga tortilgan so‘zlarning o‘zi ham o‘zbek xalq shevalarining adabiy til leksikasidagi bo‘shliqlarni to‘ldirishda qanday imkoniyatga ega ekanligini ko‘rsatib turibdi. Bu imkoniyatlarni chuqur o‘rganish va tili-miz rivoji uchun safarbar qilish yosh tadqiqotchilardan tizimli izlanishlar olib

borishni taqozo etadi. Mazkur tadqiqotlarning amaliy ahamiyat kasb etishi va joriylanishida yetuk shevashunoslarimizning rahnamoligi va xayrixohligi ham zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Allaberdiyev A. Buxoro o'g'uz shevalari leksikasi: Fil.f.f.d (PhD) diss. – Toshkent, 2018. – 239-b.
2. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – Москва, 1985. – С.300–304.
3. Жомонов Р. Ўзбек тилининг изоҳли луғати учун диалектизмлардан сўз танлаш принциплари ва уларнинг берилиши: Филол. фанлари номзоди... дис. –Тошкент, 1991. – 203-б.
4. Жўраев Б. Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари (тасниф, текстлар ва луғат). –Тошкент: Фан, 1969. – 168-б.
5. Жўраев Х. Ўзбек тили турк-калтатой шевасининг фонетик ва лексик хусусиятлари (Самарқанд, Жиззах, Сирдарё областлари материаллари асосида). –Тошкент: Фан, 1981. – 144-б.
6. Йўлдошев Р. Тошҳовуз вилоятидаги ўзбек шеваларининг лексик хусусиятлари: Филол. фан.номз. дисс. –Тошкент, 2002. – 155-б.
7. Mahmudov N. Tilimizning tilla sandig'i. –Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2012.
8. Муродова Н. Ўзбек тили Навоий вилояти шеваларининг лингво-ареал талқини: Филол. фан. д-ри...дисс. –Тошкент, 2006. – 236-б.
9. Муҳаммаджонов Қ. Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари (қарлуқ ва қипчоқ тип материаллари асосида). –Тошкент, 1981. – 179-б.
10. Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. –Тошкент: Муҳаррир, 2011. – 468-б.
11. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. –Тошкент, 2000.
12. Suvonova R. Qipchoq shevalariga xos so'zlar lug'ati. – Samarqand: SamDU, 2019. – 58-b.
13. Ferdinand de Sossyur. Umumiy tilshunoslik kursi (fransuz tilidan I.Mirzayev tarjimai). –Toshkent: "Navoiy universiteti" nashriyot-matbaa uyi, 2019.
14. Худаярова М. Ўзбек тилидаги таом номларининг лингвистик таҳлили (Қорақалпоғистон ҳудуди материаллари асосида): Филол. фанлари номзоди... дис. –Тошкент, 2009. – 134-б.
15. Шоабдурахмонов Ш. Сўз хазинаси // Ўзбек тили ва адабиёти. 1993 йил. – №5-6. – 26–30-бетлар.
16. Шоимова Н. Ўрта Қашқадарё желовчи қипчоқ шевалари лексикаси: Филол. фанлари номзоди... дис. –Тошкент, 1999. – 174-б.

17. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2020. 5 жилдлик.

18. Ўзбек халқ шевалари луғати (ЎХШЛ). –Тошкент: Фан, 1971. – 409-б.

19. Ўрозов Е. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. –Тошкент: Фан, 1978. – 136-б.

20. Ғайбуллаев С. Қорақўл шевасининг таровати. –Тошкент: Ниҳол, 2017. – 196-б.

BOYSUN TUMANI SHEVASIDA FONETIK DIALEKTIZMLAR

Xolova Muyassar Abdulhakimovna,

Termiz DU tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek shevashunosligi tarixiy taraqqiyoti haqida fikrlar keltirilib, dialektologiya sohasida rus olimlari amalga oshirgan tadqiqotlarga to'xtab o'tiladi. Boysun tumani shevasining o'zbek dialektologik guruhlar tarkibidagi tutgan o'rniga munosabat bildirilgan. Shu bilan birgalikda tuman shevasida mavjud fonetik dialektizmlar misolida fonetik tarkibi hamda o'zgarishlar haqida xulosalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: o'zbek shevashunosligi, dialektologiya sohasida rus olimlari, qipchoq shevasi, Boysun tumani, fonetik dialektizmlar, polisemantik ma'no, til oldi, til orqa, qattiq talaffuz qilish, yumshoq talaffuz qilish, transkripsion belgilar.

Annotation. This article examines the historical development of Uzbek dialectology and the research conducted by Russian scientists in the field of dialectology. The role of the Baysun district dialect in the structure of Uzbek dialectological groups is discussed. At the same time, conclusions are drawn about the phonetic structure and changes on the example of existing phonetic dialectisms in the nebulous dialect.

Keywords: Uzbek dialectology, Russian dialectologists, Kipchak dialect, Baysun district, phonetic dialectisms, polysemy, pre-language, back of the language, hard and soft pronunciation, transcription features.

Shevashunoslikka oid tadqiqotlar XX asrning 20–30-yillarida boshlangan bo'lsa, bu ishlarning Y.D.Polivanov, K.K.Yudaxin, I.I.Zarubin singari rus olimlari tomonidan amalga oshirilganligini e'tirof etmaslik mushkul. Sobiq SSSR davrida o'zbek tili yetarli darajada keng imkoniyatlarga ega bo'lmasa-da, rus tilshunoslari, xususan, shevashunoslar tomonidan ilmiy asoslarga tayanilgan holda tilimiz va uning ichki boyish manbasi bo'lib xizmat qiluvchi shevalarimizni o'rganish uchun sa'y-harakatlar olib borildi. Rus olimlari o'z ilmiy ishlarida o'zbek adabiy tilini me'yorga keltirish ularning shevalarini atroflicha o'rganish orqali amalga oshishi mumkinligini ta'kidladilar. O'zbek tilshunosligida shevalarning fonetik, leksik, grammatik xususiyatlariga oid T.Yo'ldoshev [6, 34], S.Ibragimov [5, 56], Q.Muhammadjonov [7, 44], N.Rajabov [16, 30], olim X.Doniyorov [4, 28] o'zbek xalqining shakllanishida qipchoqlar asosiy o'rinni egallagan deb hisoblaydi va Vahobovning fikriga qo'shilgan holda, o'zbeklar va ularning shevalari yuzaga chiqishining uch guruhga bo'lib ko'rsatadi [19, 57]: 1. Turk-o'zbeklar; 2. Qipchoq-o'zbeklar; 3. O'g'uz-o'zbeklar. Qip-

choq shevasi qadimgi qipchoq tili ta'sirida yuzaga kelgan bo'lib, qipchoq tili qipchoq qabilalari tili hisoblanadi va turkiy tillar guruhiga kiradi. Umumiy dashti qipchoq nomi bilan mashhur bo'lgan Yevrosiyo mintaqalarida tarqalgan bu til XIII asrdan boshlab Oltin O'ranning o'zaro muloqoti uchun mo'ljallangan til bo'lgan, vaqt o'tishi bilan qorachoy-bolqor, tatar, qozoq, boshqird, qoraqalpoq kabi tillarning ham asosiga kirib o'zlasha borgan. Tadqiqotchi A.M.Mamatov 1928-yillarda qrim-tatar adabiy tilning asosini fonetik va leksik sath doirasida qipchoq shevasi egallaganini aytib o'tgan [8, 38]. Qipchoq shevasining fonetik tarkibidagi ba'zi fonetik o'zgarish elementlarining nafaqat qrim-tatar tarkibidagi shevalar tarkibida qo'miq, qorachoy-bolqor, qarayim kabi g'arbiy hududda, tatar, boshqir kabi shimoliy va qozoq, qoraqalpoq, qirg'iz kabi sharqiy hudud kuzatilishini aytib o'tadi. Qipchoq tillari, o'z navbatida, g'arbiy va sharqiy tillariga bo'linadi.

G'arbiy va sharqiy qipchoq tillarining o'ziga xos farqi au diftongi rivojlaniishi hisoblanadi: g'arbiy qipchoqlarda u saqlangan (ta^u – "tog'", masalan, qozoq tilida), sharqiylarda qadimgi darajada "o^u"ga o'zgargan (qirg'izcha to^o, janubiy oltoycha tu^u, shevalarida to^u) [23]. Boysun shevasi "ž"lovchi vakillarining shevalarida esa aynan g'arbiy qipchoq tillarida mavjud ta^u \ ta^v [tog'] shaklida talaffuz etilishini kuzatish mumkin.

O'zbek adabiy tili hozirgi bosqichga qadar uzoq taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Uzoq o'tmishda urug'-urug', qabila-qabila bo'lib hayot kechirganlaridan so'ng asta-sekin elat, xalq bo'lib tashkil topib, shu hududda yashovchi millatlarning tillari ham ushbu jarayonni boshdan kechirgan. Mahmud Koshg'ariy "Devonu lug'otit turk" asarida turkiy xalqlar turli qabilalar tillarining umumiy va farqli jihatlariga, differentsiatsiya [24] va integratsiyasiga [25] to'xtalib o'tadi. O'zbek dialektlari o'zbek adabiy tilining ichki boyish manbayi hisoblanadi. Xususan, Boysun dialektal birliklariga e'tibor qiladigan bo'lsak, Zarubin o'zbek shevalarini to'rt guruhga bo'lib, O'zbekiston hududining katta qismida yashovchi qipchoq shevalarini hisobga kiritmagan, Yudaxin avval o'zbek shevalarini boshqa (tojik) shevalar bilan munosabatiga ko'ra tasniflasa, keyinroq mufassal tanishgan holda shevalarni 5 guruhga: 1. Toshkent. 2. Farg'ona. 3. Qipchoq. 4. Xiva (Xiva o'g'uz). 5. Shimoliy o'zbek shevalariga bo'lib, Boysun shevasini qipchoq guruhiga kiritadi. Prof. Y.D.Polivanov o'z tasnifida metisatsiya (qardosh tillarning chatishuvi) va gibridizatsiya (tarkibiy jihatdan turli tillarning chatishuvi)ni hisobga olib, eronlashgan va eronlashmagan guruhlarga bo'lib chiqadi. Boysun tumanining markazga yaqin bilingvizm ta'siridagi hududlar shevasi 1-tip Samarqand–Buxoro shevasiga, "ž"lovchi shevalar esa uchinchi dialekt O'rta o'zbek shevalariga kiritiladi. Ammo Sh.Shoabdurahmonov Y.D.Polivanovning nazariyasi tashqi omillarga bog'lab tushuntirilganligi, o'zbek tilining shevalarida ro'y bergan ichki taraqqiyot natijalari hisobga olmaganligini ta'kidlab, ayrim nazariy xulosalarida chalg'ish borligini aytib

o'tadi. A.K.Borovkov [18, 55] tasnifiga ko'ra sheva Shayboniy – o'zbek yoki "ž"lovchi dialektlar tipiga, G'ozli Olim tasnifi bo'yicha o'zbek-qipchoq guruhi-ga, V.V.Reshetov [1, 7] tasnifiga asosan, o'zbek tilining shimoliy-g'arbiy guruhining qipchoq lahjasiga kiradi. Tilning rivojlanish jarayonida uning lug'at tarkibi (leksikasi) boshqa sohalarga qaraganda sezilarli, jiddiy o'zgarishlarga uchraydi. 2006–2008-yillar oralig'ida nashr etilgan "O'zbek tilining izohli lug'ati" tarkibida milliy tilga kiruvchi adabiy til va shevaga oid 80 000 dan ortiq leksikaning izohi berib o'tilgan, vaholanki, xalqning o'zligini namoyon qiluvchi dialektal barqaror birliklar tilimizdagi lisoniy birliklarning shakl va mazmuniy imkoniyati keng qamrovli ekanligini ko'rsatadi.

Har qanday xalq hayotida paydo bo'ladigan voqea-hodisalar dastlab tilning leksikasida, undan so'ng fonetik va grammatik tizimida kuzatiladi. Shu sababli leksika til tizimining tadrijiy rivojlanuvchi, xalq maishiy hayoti va saviyasini belgilovchi me'yordir. O'zbek xalqi o'zining tarixiy taraqqiyot jarayonida g'oyat murakkab va turli bosqichlarni o'z boshidan kechirdi [15], turli xalqlar bilan ijtimoiy, siyosiy va madaniy munosabatda bo'lib, nafaqat o'z leksikasini, balki til strukturasidagi boshqa sohalarni ham boyitdi. Shu sababli o'zbek tilining lug'at tarkibi, til tizimi uzoq davrning mahsuli bo'lib, shu xalqning barcha a'zolari uchun tushunarli, iqtisodiy-ijtimoiy turmushda ko'p qo'llaniladigan, aniq ma'no bera oladigan, so'z yasalishi va yasash uchun asos bo'ladigan juda boy leksema, so'z va so'zshakllariga, frazeologik birliklarga egadir.

Hozirga qadar tadqiqotlarni kuzatgan holda aytish mumkinki, aksariyat tadqiqotlar shevalarning mavzuviy bo'linuvchanligi boshqa turkiy til oilalariga qiyoslash orqali [17, 67] olib borilgan. B.I.Tsinsius [22, 4] shevaga oid lug'at ma'lumotlarini qayta ishlashda mavzuiy guruhlashning bir necha bosqichlarini taklif qiladi. A.G.Shayxulov [21] esa shevalarni mavzulashtirib o'rganishdagi ahamiyatini ta'kidlash maqsadida, leksik-tematik tasniflash etnogenetik jihatdan boshqa turk tillari bilan bog'liq tegishli leksik tuzilmalarning semantik xususiyatlarini o'rganishga imkon berishini aytib o'tadi.

Bu boradagi K.M.Musayev [9, 25] hamda R.Abdina [2, 107] fikrlarini ham hisobga olgan holda biz Boysun shevasiga xos so'zlarni quyidagicha tasniflashni taklif etamiz. Bular: 1. Fonetik dialektizmlar. 2. Leksik dialektizmlar. 3. Semantik dialektizmlar. 4. Grammatik dialektizmlar.

Fonetik dialektizmlar. Dialektizmning ushbu turiga adabiy til me'yorlaridan fonetik tarkibiga ko'ra farqlanuvchi, ammo semantik qurilishiga ko'ra bir ma'noda qo'llanuvchi so'zlar kiradi. M.: Žūgān [jugan] ~ yugan (ad.t): – Saman otini berib edi. Nuqra juganlari bilan... Huv, opto'ymas, yebto'ymas ekan bu hukumat. [Sh. Xolmirzayev. Qadimda bo'lgan ekan. – B. 207.]; čälvār (cholvor) ~ shalvar (ad.t): Butlari bir qarichcha yirtiq *cholvorimni* kiydim. *Cholvorimni* atayin yirtib qo'yibman. [T.Murod. От кишнаган оқшом. –B.14.]; šävdiramāq (shovdiramoq) ~ shaldiramoq (ad.t): So'ng shamol tomorqadagi

daraxtlarni silkitdimi, tom ustiga *shovdirab* yomg'ir suvi to'kildi. [Sh.Xolmirzayev. Ўн саккизга кирмаган ким бор. – Б. 3.]; – *Baqqqa* qara! – “Ha-a!” degan ingichka ovoz va xotin kishining tegajaklik qilib kulgani eshitildi. [Sh.Xolmirzayev. Ўн саккизга кирмаган ким бор. – Б. 9.]; *tuṽāq* (тувоқ) ~ *товоқ* (ад.т): *Muslima* buvi *tuvoqni* qozon chetiga joylashtirib qo'ydi-da... [Sh.Xolmirzayev. Ўн саккизга кирмаган ким бор. – Б. 27.] Boysun tumanida 1970-yillar bilan 2020-yillar oralig'idagi fonetik so'zlashuv jarayoni haqida keksalardan so'ralganda, ular yosh avlodning hozirga kelib deyarli “ž” tovushini qo'shib gapirmaslikka intilishlarini ta'kidlashdi. Vohada (ayniqsa, tumanning ichidagi arallalar “Gaza”, “Ariq usti”, “Poygaboshi”, “Tuzbozor”, “Obi”, “Kosiblar”, “Toqchi”, “Chorchinor”) bu tumanga kelin bo'lib kelgan vakilalar (“Pulhokim”, “Dashtig'oz”, “Inkobod”, “Ko'lqamish (Kofrun)”, “Boshrabot”, “Chilonzor”, “Xo'jabulg'on”, “Danajom (Dahnaijom)”, “Shifobuloq”, “Qizilnavr”, “Tillakamar” “ž”lovchi sheva mahallalaridan) bilan bo'lgan suhbatda ham ular vaqt o'tishi bilan o'z shevalarini unutayotganlarini aytib o'tishdi [14]. Tumanlar shevasiga qiyosan o'rganilganda shevadagi fonetik-leksik elementlarning adabiy til bilan farqlanishi barobarida XV asrda amalda bo'lgan eski o'zbek adabiy tili bilan umumiylikni saqlab qolgan. Fikrimiz dalili sifatida Navoiy asarlari lug'atida keltirilgan ba'zi so'zlardan misol keltiramiz. I tom:

gilä-gila [20, I, 401] (gina), gögird – go'gird [20, I, 407] (gugurt), dājīmyī – dayimg'i [20, I, 497] (doimgi), jeti – yeti [20, I, 528] (etti), ajāylan – ayog'lan [20, I, 48] (oyoqyalang) ālālmān – alamon [20, I, 77] (olomon), āžrīy – ajrig' [20, I, 54] (ajriq), azā – azo [20, I, 60] (aza), āmānat – amonat [20, I, 87] omonat, būltūryī – bulturg'i [20, I, 293] bulturgi, äččīy – achchig' [20, I, 150] achchiq, äjāyliq – ayog'liq (engiltaklik) \ äjāyliq – ayog'liq (oyoqqa kirmoq, oyoqda yurmoq) [20, I, 48], ävqāt – avqot (ovqat)/avqot (vaqt) [20, I, 34], ändäk – andak [20, I, 94] (ozgina), ālqāmāq – alqamoq [20, I, 82] (olqishlamoq), bežon – bejon [20, I, 258] (quvvati yo'q); II tom: jirtuq – yirtuq [80] (yirtiq), känāb – kanab [20, 96] (kanop), kārṽān – korvon [20, II,128] (karvon), kättägārān – kattagaron (bu so'z tumanda yoshi ulug'larga nisbatan qo'llanilsa, “Xazoyin ul-maoniy” asarida bu so'z og'ir-vazmin ma'nosida ishlatilib, polisemantik ma'no ifodalagan) [20, II,399] kabilar.

S.Rahimov Surxondaryo shevalarini tadqiq qilar ekan, “j”(y)lovchi shevalarni ikkiga bo'lib, viloyat hududining janubi-g'arbiy va shimoliy-g'arbiy hududlarga tegishli tuman qishloqlaridan Rabot (hozirda Boshrabot), Kofrun (hozirda Ko'lqamish), Bandixon (hozirda alohida tuman maqomiga ega), To'da, Xo'jabulg'on, Tillakamar, Munchoq, Dashtig'oz, Pulhokim, Pudina, Padang kabi qishloqlarda birinchi “ž” (j) lovchi sheva vakillari istiqomat qilishini va bunda so'z, so'zshakllar va qo'shimchalarning qo'llanishida til oldi yoki til orqaliligi yoxud qattiq yumshoq talaffuz qilinishi, affiks va qo'shimchalar tarkibiy qismiga bog'liqligini ta'kidlaydi (barcha misollar ilo-

ji boricha kontekst tarkibida berilishiga harakat qilindi). M.: sovib~sāvúb// qurib~qurub: *sāvub tārtkan būjrini Tāvlar tāšin közlājdi* [3, 260] yoki *Befarzāndni bā^{uv}ri bōlādi kāvāb, Sōz ajtmāqlik ātāgā bōlādi savāb* [3, 235], *Bālānd tāylar tāvriga žerlār titrār žāvrigā...* [3, 258]. Ushbu misollarda kāvāb [ka-vob, kabob (ad.t)], yāvr [jovr, jabr (ad.t)] kabi shevaga xos birliklar tarkibida spirantizatsiya kuzatiladi.

Quyida Boysun shevasining fonetik tarkibiga oid ayrim qaydlarni ko'rib o'tish mumkin [26]. Boysun tumani barcha qipchoq sheva vakillari uchun qayd etilgan lotin grafikasiga asoslangan prof. S.Ashirboyev [1, 25] tasnifiga asoslanilganda ichida *ā, a, ā; e, ε, ö, o, i, i:, i, i:, i, u, ū; i:, i:* kabi unlilar tizimi mavjud [1, 33]. Transkripsion belgilar jahon standarti bo'yicha lotin grafikasiga asoslangani holda undoshlar tizimida quyidagicha transkripsion belgilar-da farqlar seziladi: *y ~ j; g' ~ γ; j ~ ž; ch ~ č; sh ~ š; ng ~ ŋ* va hokazo. *J ~ y* (*y*) tovushi o'rniga *ž ~ j* (*j*) tovushi qo'llanishi o'rinlidir. M.: Öñ qolnıñ sāqasidāj, **žılqıñıñ** mālqasidāj... **žājlāvdan** qājtqan qozidaj, Kākillār täjlāb **žūrišing**[3, 226]. Dashtig'oz, Pulhokim, Inkabod, Ko'lqamish (Kofrun), To'da, Chilonzor, Xo'jabulg'on, Danaijom, Qizilnavr, Tillakamar unlilar juftligida singarmonizm birinchi planga chiqadi: *kāndir* (kendir) / *tākā* (echkning erkagi) / *bājbiččā* (boybichcha) / *čāri* (to'rt yoshli kichik tuyoqli mol) / *qāntār* (qantor, ya'ni ayiq) / *āvuš* (og'ish). Unlilar qo'llanishi orqali so'zlar omonimligining yuzaga kelishi (bunda kontekstdagi boshqa so'zlar tarkibidagi unlilar ta'sirini ham unutmaslik darkor) kuzatiladi: **āvqātñi suz** (dasturxonga ovqat tortmoq) / **māmāñdi sijir süzipti** (ozor bermoq); **kāpä** (vaqtinchalik uy, boshpana), **kāpä** (og'izga ma'lum bir miqdorda, kaftga teng miqdorda solmoq, kapalamoq), **siz** (olmosh), **si:z** (suv sizmoq). Gumatak, Qayroq, Boshrobot, Shifobuloq kabi qishloqlarda *a ~ ā* va *i ~ i* kabi til oldi, lablanmagan tovushlarning til orqa *o ~ ā* tovushi kabi talaffuz qilinishi kuzatiladi: *jālānyāč* (yalang'och). Bālādan *bāšqā* batārdi[r], Kōrmāgān xāvfı xātardi[r] [3, 197].

A ~ a (a) til orqa, lablanmagan, quyi keng va **o ~ ā** (o) til orqa, lablangan, quyi keng unlilarning bir-birining o'rnida kelish holatini ko'rishimiz mumkin (tovushlar o'zgarishini to'laqonli ko'rsatish maqsadida transkripsiya orqali berilishi ma'qul topildi): *akabirxān* [akabirxon], *ājil* [oyil], *žūbardi* [yubardi], *esan* [esan], *sāri* [sori], *qālanib* [qolanib]. M.: Tāylār bashi xüčči-xüčči, gāzālār vōndān qānča kičči, āstiñda minib žürgān ātiñ öjinči, **dārbāzāñıñ** haqi öñ betiñdān beš müčči [3, 199].

A ~ a (a) til orqa, lablanmagan, quyi keng va **o ~ ā** (o) til orqa, lablangan, quyi keng hamda **o' ~ ö (o')** til oldi, lablanmagan, yuqori tor **a (a)** til orqa, lablanmagan, quyi keng unlilarning o'rin almashishi: *šājtān/ naxōt/ tārlān*. M.: Hö, kelin šājtanga haj ber! ... šājtanga haj berib Avāz ačči-yidan tüšdi; Jekklā naxōt tartıñ, vej bārākāsini bersin (bozordan). **i (i) < u (u) // i (i) > u (u): Uyqisidā** āñlajverdi bek Avāz, Aydarhāđaj tolyāñib Avāz türdi žājidan. **Sāvub**

tārtkan būjrini Tāylar tāšin közlājdi [3, 210]. Asos va qo'shimchalarda lab singarmonizmi: Qāmči qojdi **qušiyā**...Minib keldim menām Tārlan *bōzimdi*... **ojlayānda** ojidan, Tōtidājin bōyidān. ...,bū gāpiñ "**üstāmčägä bistāmčä**" böldi dep, Avazzān **šāšganidān** Māžnūnkökni törbāsi bilān minib,...; **b (b) > p (p) / b (b) < p (p)** ...quv källä pālaxmānniñ tāšidāj ötärpidiñ üstidān **šānyillap** ötib ketdi [3, 199], qorqqanlāriñ lāškārlār, ākā deb qāšima **kepsān-ā** [3, 263]. **H (h) / š ~ sh (sh) / γ ~ g' (g') / g (g)** kabi tovushlarning **j ~ y (y)** tovushiga almashishi kuzatiladi. M.: Qānlār āqsin ilāj(h)im,.../ tājlādi: ättān täppä *tāj[sh] lādi*, ātni qāziqqā bāj[g']lādi, 40 zināli ješikdān kirib mejmānxānaga yājladi, Qirqinqiz yāzdi dāstirxāndi, tāj[sh]lādi nāndi, tōkdi pistā bādāmdi [3, 197]; **Meymānām** keldi [12, 228]. **V (v) < b (b) / v (v) > b (b)**: Avazzān šāšganidān Māynūnkökni **törbāsi** bilān minib, izidān quvib ketdi; Qoraga kelib baš ūrdi, **tābānini** tāsh ūrdi. So'z boshida t tovushi o'rnida d tovushi qo'llanadi. S.Rahimov so'z boshida **[n (n) // t (t) // d (d)]** holatini o'g'uz shevalar guruhiga, ya'ni g'arbiy shevalar guruhiga [16, 16] xosligini ta'kidlaydi. Āt üstidā sōrājāpti bir kiši, Bir kelingā bārdi Avazzānniñ **dāvuši** [3, 243]; **Diligiñni** tāšgā qojib čāpadi, Bir darjāsi jeti tāv ājlānib āqadi [3, 248]. **H (h)** tovushi **k (k)** tovushi bilan birga kelganda **k** singari talaffuz qilinadi: Šikār bārsām, quruq qajtmagan āvlarim, Ötāv tütsām, **mākkām** tütgān bāylarim. "J"lovchi sheva so'zlashuvda f tovushi o'rnida deyarli p tovushi ishlatiladi, Pasurxi, Qoraboyin, Shifobuloq, Sarg'iyoz kabi bilingvizm ta's. va tojik tilida to'liq so'zlashuvchilar bilan aralash hududlarda f tovushining ishlatilishi xarakterlidir): Men bāylajin bellāriñgā **pötāñni**...[3, 209]; – Odil aka, sizni tanimay qoldim: o'lay agar, tirnoqcha **parqlaring** bo'lsa [12, 228]. So'z boshida **b (b)** tovush **p (p)** tarzida qo'llaniladi: ...közi āsmānga **pitib**... ...astidā öjnājdi **pirāyi** (Buroq oti) [3, 208]. "**g**" ~ **γ** tovushi so'z boshida, o'rtasida va so'z oxirida fonetik o'zgarishga uchraydi: Tōn kijsāñiz žārāšādi žāyañiz [3, 218].

Xulosa qilib shuni aytish joizki, Boysun tumanining etnografik xaritasini ko'rib chiqar ekanmiz, uning Surxondaryo xaritasida anchayin katta hududni egallaganligini va unda yashovchi aholi bir-biridan masofaviy uzoqligi va transportlarning aloqasida murakkabliklarni ko'zda tutgan holda mazkur hududda ko'proq uch shevaning tarqalish hududini quyidagicha: ko'proq qipchoq (markazdan uzoq) va qarluq (markaz atroflari), qisman o'g'uz sheva elementlari ishlatilishini (hudud jihatdan keng bo'lishiga qaramay, bu holatni aholining markaz atrofida siqiq va aralash holda yashashi bilan bog'lab tushuntirib o'tish mumkin) va oxirgi 20-yillarda aholining shevalarida anchayin o'zgarish kuzatilganligini ta'kidlash joizdir. Shunday bo'lishiga qaramasdan ushbu hudud shevalariga biror-bir aniq chegarani qo'yib olish mumkin emas, chunki sheva tarkibidagi qipchoq shevasidagi "j" va "ž"lar shevalar tarkibiy jihatdan umumiylikni va kam holda juz'iy farqlilikni kuzatish mumkinligi o'z nazariy asoslarini topgan [10, 101].

To‘da, Chilonzor, Xo‘jabulg‘on, Danaijom, Qizilnavr, Dashtig‘oz, Pulhokim, Inkabod, Ko‘lqamish (Kofrun), Tillakamar kabi qishloq shevalarida unli-lar tizimida juft qo‘llanishi va singarmonizm kuzatiladi. Gumatak, Qayroq, Boshrobot, Shifobuloq kabi qishloqlarida ko‘chish va yangi maktablar qurilishi, qishloq infratuzilmasining o‘zgarishi asta-sekin aholi shevasiga qisman o‘z ta‘sirini ko‘rsatgan, ya‘ni bu hududlarda “ž / ž” (j) tovushi o‘rniga “I / j” (y) lashish holati ko‘proq kuzatilmoqda. Boysun hududi shevalar tarkibida XV asrlar [20, I, 4]da eski o‘zbek tilida mavjud bo‘lgan til tovushiga oid elementlarning ko‘plab saqlab qolinganligini hududning tog‘li zona bo‘lganligi va internet tizimining u yerda yaxshi ishlamasligi, shahar shevasining u darajada kirib bormaganligi bilan tushuntirib o‘tish mumkin [13]. Shevalarning leksik-mavzuviy klassifikatsiyasi Boysun shevasining nafaqat o‘zbek tilidagi, balki boshqa tillardagi yaxlit hamda alohida, o‘ziga xos xususiyatlari qiyosiy-tarixiy tadqiqotlar uchun zamin bo‘lib xizmat qiladi. Yuqorida leksik-mavzuviy turlar uchun qo‘llangan terminlar o‘zbek shevalaridan tashqari turli tilga oid bo‘lgan boshqa shevalar uchun ham umumiy ko‘rsatkich vazifasini o‘taydi va bu bilan tillararo shevalarning bir mavzuviy-leksik turlarga va kundalik-maishiy hayotga doir bo‘lgan leksikalarning shevalar tarkibida katta o‘ringa egaligini ko‘rsatib o‘tadi. Boysun tuman shevasini fonetik, leksik, semantik, grammatik dialektizm turlarga bo‘lib o‘rganish shevaning zamonaviy shakllari sifatida tilshunoslikning shevashunoslik va tarixiy-qiyosiy turkiy tillarga munosabatlarini ochib berishda qimmatli manba bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Navro‘z, 2017. – 98-b.
2. Абдина Р.П., Белоглазов П.Е., Каскаракова З.Е., Кызласов А.С. Принципы лексико-тематической дифференциации диалектной лексики хакасского языка // Мир науки, культуры, образования. 2018. – №1 (68). – С. 104–120.
3. Болтаев Ш. Малла савдогар. – Тошкент: Академнашр, 2019. – 398-б.
4. Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент: Фан, 1968. – 28-б.
5. Ибрагимов С. Фарғона шевалари касб-хунар лексикаси. – Тошкент: Фан, 1959. – 56-б.
6. Йўлдошев Т. Тожикистондаги ўзбек шевалари морфологияси (феъл). – Тошкент: Фан, 1986. – 34-б.
7. Муҳаммаджонов Қ. Жанубий Қозоғистон ўзбек шевалари морфологияси. – Тошкент: Фан, 1983. – 44-б.

8. Меметов А.М. Фонетико-морфологические и лексические особенности диалектов крымскотатарского языка. // Ж: Ученые записки.
9. Крымского федерального университета имени В.И. Вернадского. Филологические науки. Том 1 (67). № 2. 2015 г. – С. 35–42.
10. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. – Москва: Наука, 1984. – С. 25.
11. Муҳаммаджонов Қ. Жанубий Қозоғистон ўзбек шевалари морфологияси. – Тошкент: Фан, 1983. – 101-б.
12. Фозилов Э.И. раҳ. ост. Навоий асарлари луғати. IV томлик. I том. – Тошкент: Фан, 1983. – 4-б.
13. Холмирзаев Ш. Ўн саккизга кирмаган ким бор. Тўплам. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2015. – 228-б.
14. Холова М.А. Шевалар корпусини жанрий теглашнинг лингвистик асослари // Международный журнал искусства слова. – 2021. – Т. 4. – №. 4.
15. Холова М.А. Boysun shevasi korpusi: ibtido (Boysun tumani “j”lovchi shevalar misolida) // Инновации в педагогике и психологии. – 2020. – №. SI-2№ 5.
16. Холова М.А. O‘zbek shevalarining standart tilga munosabati va til tizimidagi o‘rni (Boysun tumani “j” lovchi shevalar misolida) //Международный журнал искусства слова. – 2020. – Т. 3. – №. 5.
17. Ражабов Н. Ўзбек шеваларида феълнинг морфологик тузилиши. – Тошкент: Фан, 1990. – 16-б.
18. Раҳимов С. Сурхондарё вилояти ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1985. – 17-б.
19. Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978.
20. Санақулов У., Каримов С. Қипчоқ этноними профессор Х. До-ниёров талқинида // Илмий ахборотнома. – Самарқанд, 2017. № 2. – 56–62-бетлар.
21. Фозилов Э.И. раҳ. ост. Навоий асарлари луғати. IV томлик. – Тошкент: Фан, 1983 (Барча маълумотлар шу китобдан олинди).
22. Шайхулов А.Г. Историческая и диалектная лексика тюркоязычных народов Волго-Камско-Уральского региона (Аспекты системной характеристики). – Уфа, 1988.
23. Цинциус В.И. Проблемы сравнительно-исторического изучения лексики алтайских языков. – Ленинград: Наука, 1979. – С. 4.
24. https://enc.for.uz/wiki/Qipchoq_tili
25. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Differensiatsiya>
26. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Integratsiya>
27. <https://dialect.uz/>

XORAZM DIALEKTAL ZONASINING TURKMAN TILLI AREALLARIDA QARATQICH KELISHIGINING QO'LLANILISHI (QO'SHKO'PIR TUMANI MISOLIDA)

*Alimardanov Elyor Ilhom o'g'li,
ToshDO'TAU tayanch doktoranti*

Annotatsiya. O'zbeklar yashovchi manzillar (massiv) dialektal zonalarga ajratilishi areal lingvistikada o'rganilgan. Shunday dialektal zonalaridan biri bo'lgan Xorazm dialektal zonasida o'zaro aloqada (kontaktda) bo'lgan tillardan biri turkman tilidir. Turkmanlar Xorazmda g'uj bo'lib yashaydi va ularning shevasi Xorazm o'zbek shevalariga va aksincha, o'zbek shevalari turkman shevalariga o'zaro ta'sir etadi, natijada o'ziga xos oraliq hodisani hosil qiladi. Ushbu maqolada Xorazm viloyati Qo'shko'pir tumani Shix qishlog'idagi turkmanlar shevasiga o'zbek shevalarining ta'siri qaratqich kelishigi misolida o'rganilgan.

Kalit so'zlar: o'zbek tili (shevasi), turkman tili (shevasi), o'g'uz lahjasi, Xorazm dialektal zonasi, sheva, affiks, affikslar variantlari, kelishik.

Annotation. The division of Uzbek settlements into dialectal zones has been studied in areal linguistics. Turkmen is one of the languages in the Khorezm dialectal zone, which is one of such dialectal zones. Turkmens live in large numbers in Khorezm, and their dialect Khorezm interacts with Uzbek dialects, and vice versa, Uzbek dialects create a distinctive intermediate phenomenon. This article examines the influence of Uzbek dialects on the Turkmen dialect in Shikh village, Kushkupir district, Khorezm region.

Keywords: Uzbek (dialect), Turkmen (dialect), Oghuz dialect, Khorezm dialectal zone, dialect, affix, affix variants, cases.

Xorazm viloyati Qo'shko'pir tumani (Shix qishlog'i)da turkman tilli aholi istiqomat qiladi. Muloqot jarayonida ular turkman tilidan foydalanadilar. Lekin bu yerdagi turkmanlar tiliga o'zbek tilining kuchli ta'siri bor. Albatta, bu jarayon mazkur ikki xalq vakillarining shu hududdagi o'zaro aloqasi (kontakti) ekanligini e'tiborga olish zarur. Ular shevasidagi o'zaro ta'sirni tilning har qanday unsurlari orqali asoslash mumkin. Maqolada bu hodisani ko'rsatilgan tillar shevasidagi qaratqich kelishigining qo'llanilishi misolida tahlil qilamiz.

Shix qishlog'i turkmanlari shevasida qaratqich kelishigining **-iñ, -iñ; -uñ, -üñ; -nñ, -niñ; -nuñ, -nün; -ni, -ni** shakllari qo'llaniladi. Turkman adabiy tili va markaziy shevalarida qaratqich kelishigining **-iñ, -iñ; -uñ, -üñ; -nñ, -niñ; -nuñ, -nün** shakllari qo'llanilishi xarakterlidir. Qishloq turkmanlari shevasi-

da **-nī, -ni** qaratqich kelishigi shakllarining qo'llanilishi o'zbek tilining ta'siri natijasida yuzaga kelgan.

Qaratqich kelishigi otga qo'shilib, o'zi bog'lanib u bilan moslikni hosil qiladi. Yuqoridagi qaratqich kelishigi affikslarining **-īñ, -iñ; -uñ, -üñ** variantlari undosh tovush bilan tugagan otlarga qo'shiladi, **-nīñ, -niñ; -nuñ, -nūñ; -nī, -ni** variantlari esa unli tovush bilan tugagan otlarga qo'shiladi.

1. **-īñ** shakli orqa qator unli ishtirok etgan, undosh tovush bilan tugagan so'zlarga qo'shiladi: *ba:vamīzīñ a:dī, oruslarīñ kāmālī* (**k**²*Bevosita – o'zbek adabiy tili ta'siri;

2. Bilvosita – o'zbek tilining o'g'uz lahjasi ta'siri.

O'zbek adabiy tili bilvosita kishilarning o'zaro suhbatida ta'sirida emas, balki ommaviy axborot vositalari, radio-televideniye, internet kabilar yordamida bevosita ta'sir etadi va adabiy til unsurlari turkmanlar shevasiga singib boradi.

Bilvosita esa, mahalla atrofi o'zbek tilining o'g'uz lahjasiga mansub aholi bilan o'rab olingan bo'lib, yaqin qo'ni-qo'shnichilik, quda-andachilik, qavm-qarindoshlik asosida o'g'uz lahjasi turkmanlar shevasiga o'z ta'sirini o'tkazmoqda.

Qishloq turkmanlari shevasiga o'zbek adabiy tili ta'siri natijasida qaratqich kelishigining turkman tili markaziy shevalaridan farqli ravishda undosh tovushdan keyin keluvchi **-nīñ// -nīñ** affikslarini keltirish mumkin. Bu holat mahalla atrofidagi o'zbeklar shevasida ham, Turkmaniston turkman shevalarida ham uchramaydi.

O'g'uz lahjasining ta'siri sifatida mahalla turkmanlari tilida keyingi davrda faollashgan qaratqich kelishigining **-nī// -ni** shakllarini keltirish mumkin: *meni janīma, seni hakīñ, aḡasīnī tārbijāsi, Ġajīb aḡanī eḡāsi, Nurḡan ahunnī elindā* kabi.

Aytish joizki, mahalliy turkmanlar shevasida qaratqich kelishigini olgan kishilik olmoshlarining o'zbek adabiy tili va o'zbek tilining o'g'uz lahjasi ta'sirida xilma-xil qo'llanilishi xarakterlidir. Masalan, *meniñ//māniñ; meni//māni; seniñ//sāniñ; seni//sāni; onīñ//onī; biziñ//bizniñ; siziñ//sizniñ; olarīñ//olarnīñ* kabi.

Xulosa shuki, Xorazm viloyati Qo'shko'pir tumani Shix qishlog'ida turkman tilli aholi istiqomat qiladi.

1. Ularning shevasiga o'zbek tilining ta'siri kuchli.

2. Mahalla turkmanlari shevasida qaratqich kelishigining **-īñ, -iñ; -uñ, -üñ; -nīñ, -niñ; -nuñ, -nūñ; -nī, -ni** variantlari qo'llaniladi.

3. Shix qishlog'i turkmanlari shevasiga o'zbek tili ikki yoqlama ta'sir etib, uni quyidagicha keltirish mumkin: bevosita, adabiy til ta'siri orqali va bilvosita o'g'uz lahjasi orqali.

4. O'zbek adabiy tili ta'sirida mahalla turkmanlari shevasida unli tovushdan so'ng keluvchi **-nīn// -niñ** affiksi undosh tovush bilan tugagan ismga qo'shiladi: *bizniñ obadan, bizniñ ši:x elatī*.

5. O'zbek tilining o'g'uz lahjasi ta'siri orqali Shixobod turkmanlari shevasida qaratqich kelishigining o'g'uz lahjasida faol qo'llanuvchi **-ni// -ni** affikslari qo'llaniladi.

6. O'zbek adabiy tili va o'zbek tilining o'g'uz lahjasi ta'sirida Shixobod turkmanlari shevasida qaratqich kelishigini olgan kishilik olmoshlari turlicha qo'llaniladi: *meniñ//mäniñ; meni//mäni; seniñ//säniñ; seni//säni; onīñ//oni; biziñ//bizniñ; siziñ//sizniñ; olariñ//olarniñ* kabi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Аразкулиев С. Гарагалпагыстан АССР-ның Дөртгүл районындакы туркмен геплешиклери. – Ашгабат, 1961.

2. Бердиев Р., Куренов С., Шамурадов К., Аразкулиев С. Очерк диалектов туркменского языка. – Ашхабад, 1970.

3. Джураев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Ташкент: “Фан”, 1991.

4. Древнетюркский словарь. – Л., 1969.

5. Жуманазаров Ю. Ўзбек тили Ҳазорасп шевасининг морфологик хусусиятлари. Дисс. Филол. фан. номз. 1961.

6. Иброҳимов Й. Ўзбек тили Хўжайли-Кўнғирот шеваларининг морфологияси. Дисс. Филол. фан. ном. – Тошкент, 1974.

7. Рамстетд Г.И. Введение в алтайское языкознание. – М.: Изд. Иностранной литературы, 1957.

8. Богородицкий В.А. Этюды по татарскому и тюркскому языкознанию. – Казань: Татгосиздат, 1933.

9. Боровков А.К. Ценный источник для истории узбекского языка/ Сб. Советское востоковедение, т. У1. – М.-Л., 1949,

10. Решетов В.В. Об одном узбекском падеже. Тюркологический сборник. I. – М.-Л., 1951.

11. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек халқ шевалари морфологияси. – Тошкент: “Фан”, 1984.

12. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. – Л., 1977.

DENOV SHEVASINING TASNIFLARDAGI O'RNI

Turdialiyev Anvarbek Xusinovich,

ToshDO'TAU tayanch doktoranti

anvarbekturdialiyev@list.ru

Annotatsiya. O'zbek shevalari tasnifi ilk bor Polivanov, G'.Olim Yunus, Borovkov, Reshetovlar tomonidan amalga oshirilgan. Bu tasniflarda Surxondaryo viloyati sheva xususiyatlari haqida ham ma'lumotlar bor. Surxondaryo viloyat shevalari A. Mamatqulov (1961), X. Alimurodov (1974), S.Rahimov (1985), A.Ishayev, Sh.Nosirov, K.Shoniyozov, G.Blagova, X.Doniyorov, D. Abdurahmonovlar tomonidan o'rganilgan. Bu maqolada Denov tuman shevalarini o'rgangan dialektologlarning ishlari tahlilga tortildi. Surxondaryo shevalari tasniflarda "ž"lovchi sheva guruhiga kiritiladi, biroq viloyatning shimolida istiqomat qilayotgan qarluq guruh sheva vakillari haqida ma'lumotlar berilmaydi. Biz maqolada shu hududda yashovchi aholi shevasi haqida qilingan ishlar va ilmiy maqolalarni tahlilga tortdik va o'z munosabatlarimizni bildirdik. Maqolada kuzatish, tahlil qilish va qiyoslash metodlaridan foydalanildi.

Kalit so'zlar: dialektologiya, lingvistika, sheva, unli, "j"lovchilar, qarluq, kaltatoy, barlos, aralash sheva, tojik tili, shahar shevasi.

Annotation. The classification of Uzbek dialects was first carried out by Polivanov, G. Olim Yunus, Borovkov, Reshetov. These classifications also contain information about the features of the Surkhandarya region. Surkhandarya regional dialects A. Mamatkulov (1961), H. Alimurodov (1974), S. Rakhimov (1985), A. Ishayev, Sh. Nosirov, K. Shoniyozov, G. Blagova, H. Doniyorov, D. Abdurahmanov. This article analyzes the work of dialectologists who have studied the dialects of the Denau district. Surkhandarya dialects are included in the "ž" hunting dialect in the classifications, but no information is provided about the Qarluq dialects living in the north of the region. In the article, we analyzed the work and scientific articles about the dialect of the people living in the area and expressed our views. The article used observation, analysis and comparison methods.

Keywords: dialectology, linguistics, dialect, vowel, "j" hunters, qarluq, kaltatoy, barlos, mixed dialect, Tajik language, urban dialect.

O'zbek shevalari o'zining turli-tumanligi bilan boshqa turkiy tillardan farq qilib turadi. Buning sababi o'zbek shevalari yirik uch lahja: qarluq-chigiluyg'ur, qipchoq va o'g'uz lahjalaridan iboratligidir. Har bir lahjaning o'z dialektal xususiyati va o'ziga xos so'z boyliklari mavjud. Shevalarning dialektal

xususiyatlarini kengroq o'rganish shu shevaning leksik va grammatik jihatdan o'ziga xos tomonlarini ochib beradi.

O'zbek shevalarining o'rganilishi 1920–1930-yillardan adabiy tilning tayanch shevalarini aniqlash maqsadida boshlangan. Dialektologik tasniflarda Surxondaryo viloyatining shevalari “j”lovchi shevalar deb ta'riflanadi. Ammo Surxondaryoning Denov, Sariosiyo, Uzun, Boysun, Termiz va Oltinsoy tumanlarida “j”lovchi sheva vakillari yashaydi. Quyida biz dialektologik tasniflarda Denov shevasining o'rni va lingvistik xususiyatlari haqida ma'lumot olamiz

G.F.Blagova va X.D.Doniyorov “Говоры “тюрков” узбекистана в их отношениях к языку староузбекской литературы” nomli maqolasida Surxondaryo viloyati Denov (Qiziljar qishlog'i), Sariosiyo (Toxchiyon qishlog'i) tumanlarida yashovchi *“turk-barlos”, “kaltatoy”, “turk”, “musobozeri”* urug'lari shevasining eski o'zbek adabiy tili va eski o'zbek adabiyoti tiliga ta'siri haqida to'xtalib, hudud shevasining unlilari sonini 6 ta (э, ь, у, ö, ә, ɛ) ekanligini, orqa qator “o” va old qator “ö” ni farqlanmay talaffuz qilish bor (–*böldь* shaklida) ekanligini, agar orqa qator “o” unlisi saqlansa, unlilar soni 7 ta bo'lishini yozadi [Вопросы языкознания, 1966:93].

O'zbekistonning turli hududlariga dialektologik ekspeditsiyalar uyushtirib o'rganilmagan hudud shevalarini o'rganib o'z kuzatishlarini e'lon qilgan o'zbek dialektologlaridan iborat delegatsiya (Ishayev, Muhammadjonov, Mamatov, Nosirov) Surxondaryo viloyatidagi navbatdagi ekspeditsiyada Sariosiyo, Denov, Qumqo'rg'on, Sho'rchi, Boysun tumanlarining bir qancha qishloqlarida bo'lib sheva elementlari bilan tanishganlar. Bu hudud shevalari qarluq-chigil-uyg'ur va qipchoq lahjasiga mansub bo'lib, bularning har biri o'z leksik, grammatik, fonetik xususiyatiga ega ekanligini ta'kidlaydi.

Qipchoq shevasi vakillari qo'ng'iroq, juz (yuz), do'rmon urug'lariga mansub bo'lib, leksik, morfologik, fonetik xususiyatlariga ko'ra boshqa qipchoq shevalari bilan birlashadi; ayrim jihatlari bilangina farqlanadi. Qipchoq lahjasi unlilari umumiy o'zbek qipchoq lahjasi unlilariga mos ekanligini ma'lum qiladi: и, ы, у, ү, е(э), о, ө, а, ә, ɛ.

Qarluq lahjasiga mansub sheva unlilari Samarqand-Buxoro tip shevalari unlilari bilam moslashadi. и{ь}, у{ү}, е, о{ө}, ә {а}, ɛ. Qarluq tip shevalar lingvistik xususiyatlariga ko'ra Samarqand-Buxoro shevalari bilan birlashsa-da, o'zaro ichki farqli tomonlari ham bor ekanligini haqida yozadi. M. Nosirov asosan Sariosiyo, Sho'rchi (hozirgi Oltinsoy hududi), Qumqo'rg'on tumanlarida joylashgan qishloqlar nomlarini keltirib Surxondaryo shevalari haqida ba'zi mulohazalarni beradi. Qarluq lahjasida uchraydigan ba'zi qipchoq elementlarini misol qilib keltiradi:

a) sheva “j”lovchi bo'lsa-da, sporadik ravishda “j”lashish hodisasi ham uchraydi (asosan keksalar nutqida);

b) soʻz oʻrtasida $\gamma > v$ hodisasi *toʻgʻri ~ tuvrä, tugʻdi ~ tuvdi, togʻ ~ täv*;

d) soʻz oxirida *“q”* tovushining *tushishi: sariq ~ säri, qattiq ~ qattï*. Diftonglashish hodisasi turkiy tillarning qipchoq guruhi vokalizmi uchun eng xarakterli belgilardan biri ekanligini taʼkidlab hudud qipchoq shevalari tarkibida uchraydigan elementlardan misollar keltiradi: *Ëendu-endi, Ëesku-eski, ena ~ Ëenä, oʻgʻri ~ वोर्पु, oʻzim ~ возим*. Diftonglashish hodisasi hududning qarluq tip lahjalaridagi koʻrinishini quyidagicha tasniflaydi:

oʻt ~ vom, oʻn ~ вон, ezib ~ Ëезиб, oʻnta ~ вонта, oʻn beshta ~ vomбештә, oʻroq ~ voraq, eshik ~ Ëeshuq, eshikni och ~ Ëeshuqdu ач, tomning eshigi ~ тамду Ëeshuqu.

Bundan tashqari, Qarluq lahjasidagi shevalarda oʻrin-payt kelishigi *“-da”* oʻrnida joʻnalish kelishigi *“-ga”* fonetik varianti bilan qoʻllanadi;

feʼllarda shaxs-zamon yasovchi *“-di”* affiksi, *“-l”* bilan tugagan feʼl oʻzaklariga qoʻshilganda toʻliq assimilatsiyaga uchrab, *“boʻldi ~ bolli, qildi ~ qilli”* shaklida qoʻllanib Buxoro, Samarqand, Qashqadaryo shevalari bilan birlashadi [Носиров, 1979:67].

Qipchoq lahjasi shevalarida hozirgi zamon formasini yasovchi – *Ëатыр-джатыр*, affiksi bilan birga *-Ëәнми* formasi ham qoʻllanadi. Bu adabiy til va shahar tip sheva vakillarining taʼsiridir. Hozirgi-kelasi zamon feʼli soʻroq formasining qoʻllanishi boʻyicha ham ayrim qarluq shevalarida xarakterli farq kuzatildi. *“-mi”* soʻroq yuklamasi qoʻllanishida izchillik buzilgan. – *билмәймисән? Сен возинг билмәймисән?* [Носиров, 1979:69].

Hudud shevalari adabiy til va *“ž”lovchi* shevalardan leksik jihatdan ham farq qiladi:

Juzlarda: *boʻla ~ бөлә* opa-singilning, aka-ukaning bolasi;

qoʻngʻirotlarda: *boʻla ~ бөлә* opa-singilning bolasi;

qarluqlarda: *pori ~ päri*; qipchoq: *goʻng ~ göñ*;

Gazarak va Denov shevalarida: *yoʻqotdim ~ (itirdim) умурдум, tuyа chumoli ~ отмурча, мөрчә, nikoh toʻy ~ иджан, иджан той* [Носиров, 1979: 69].

Oʻrganilayotgan hudud shevasidagi bu koʻrinish hozirgi kun qarluq va qipchoq guruh shevalarida saqlanib qolgan. Mualliflar keltirgan maʼlumotlar aynan Denov tumani shahar va shahar atrofi hududi shevasi haqida maʼlumot berib oʻtadi.

Surxondaryo shevalarini oʻrgangan S.Rahimov bu hududdagi sheva faktlarini va yozilgan maqolalarni tasnif qilib, shevaning koʻp asrlik tarixi, moddiy va madaniy hayotni aks ettirgan til faktlarini saqlaganligini tarixiy-tavsifiy, lingvogeografik joylashuvlarini tahlil qilib uch guruhga ajratadi:

1. *ž*-lovchi oʻzbek shevalari (qipchoq lahjasiga xos shevalar);

2. *j*-lovchi oʻzbek shevalari (qorluq lahjasiga xos shevalar);

3. Ikki tilda soʻzlashuvchi shevalar [Раҳимов, 1985:13].

Birinchi guruh shevalari “**ž**”lovchi shevalarining hammasi o‘zining til xususiyatlari jihatidan butun territoriya bo‘yicha bir xil emas. Qipchoq lahjasi ikki guruhga ajratiladi: Birinchi guruh sheva vakillari hudud jihatdan viloyatning janubiy-g‘arbiy va shimoliy-g‘arbiy tomonida: Boysun tumanidagi Rabot, Yomchi, Pitov, Kofrun, Bandixon, Istara, To‘da, Xo‘jabulg‘on, Munchoq, Tillakamar, Chilonzor, Kalamozor, G‘o‘rjak, Xo‘jaulkan, Dashtig‘oz, Pulhokim, Pudina, Sariqamish, Tengimush, Xomkon, Padang, Besherkak; Jarqo‘rg‘on tumanidagi Minor, Oqtepa, Ismoiltepa, Qizilmozor, Cho‘pon, Quyun, Boymoqli, Chino-bod; Qumqo‘rg‘on tumanidagi Halaki, Azlarsoy, Elbayan, Yantoqli, Achamoyli, Qarsakli, Xo‘jamulki, Zarkamar, Lalmikor, Yangi yer, Bo‘ston, Guliston, Qumqo‘rg‘on, Sayqon, Taypan, Paxtakor, Ulus; Angor tumanidagi Tallimoron, Taqiya, Gilambop, Angor; Sherobod tumanidagi Qulliqsho, G‘urjak, Xo‘jaqiya, Chuqurko‘l, Talashqon, Yaxtiyo‘l, G‘o‘rin, Achomayli, Loyliq, G‘ambo‘r, To‘g‘iz, Oqqo‘rg‘on, Bobotepa; Termiz tumanidagi Dehqon, Ozod, Yangiariq; Gagarin rayonidagi Beshqo‘ton kabi qishloq va aholi yashash manzillarida yashaydi. Bu guruhdagi shevalarda singarmonizm hodisasi (palatal yoki tanglay garmoniyasi) kuchli. So‘z va so‘z formalarining o‘zak negiziga qarab affikslarning qattiq-yumshoqligi o‘zgaradi. Masalan: *bu yoqqa ~ мынажаққа, borgan ekan ~ барғанақан, otamga ~ атамға, onamga ~ иэнәмгә, hazilga ~ жўртәккә, aytibmikan ~ айтуппаққан, kelganmi ~ кәгәммә*. Shevada [y,ʏ] kabi lablanuvchi unlilar o‘rnida [ы,и] singari lablanmagan unlilarni ishlatish xarakterlidir. Masalan: *bultur ~ былтыр, bulamıq ~ быламық, supurgi ~ шипуртки \ шивирги, suvoq ~ шыбақ, u yoqqa ~ ыйаққа, bu yoqqa ~ быйаққа* kabi. Bu xususiyati bilan Yuqori Qashqadaryodagi 1-tur qipchoq shevalariga birmuncha yaqinroq.

Qipchoq lahjasiga xos ikkinchi guruh sheva vakillari viloyatning shimoliy-sharqiy qismida Sariosiyo tumanining Chimildiq, Boybo‘ri, Bakati, Konikon, Fayzovo, Oqostona, Qo‘rg‘ona, Bobotog‘, Malik, Oqmachit, Tolto‘g‘ay, Xursan, Galamulla, Qumpaykal, Jarobod, Qo‘rg‘oncha; Denov tumanidagi O‘zgarish, Oqtom, Yangiqishloq, Baxt, Shamoli, Eshako‘ldi, Zartepa, Tegirmonboshi, Chuqurqishloq, Bugajil, Saksontepa, Qarsagon, Chimovul, Boyovul, Obodon, Do‘rmon, Chorxona, Xushchekka, Qoraxon, Qizilsuv, G‘alaba, Hayrobod, Dahana, Zardaql, Xursan, Qizilsuv, Frunze; Sho‘rchi tumanidagi Ipoq, Jobi, Mo‘minqul, Qarsagon, Obshir, Kakan, Mirshodi, Dalvarzin, Obodon, Jindibuloq, Katmon, Qizilgul kabi qishloqlarida yashaydi. Bu guruh shevalarida (tanglay ohangdorligi) singarmonizmni saqlagan bo‘lsa-da, ayrim o‘rinlarda bu hodisaning buzilishi kuzatiladi: so‘z boshida “**ж**” o‘rnida ko‘pincha “**й**” ishlatilish seziladi: *pochcha ~ жеззә||йезнә, yo‘l ~ жол//йол, yaloq ~ жалақ\\йалақ, uzum жузум\\йузим, ip ~ жип\\йип* singari; adabiy til-da “**ж**” bilan aytiladigan so‘zlar shevada *yung ~ žun* tarzida talaffuz etilishini uchratish mumkin; *emoq* to‘liqsiz fe‘lidan yasalgan komponentlarga singar-

monizm ta'sir etmaydi: **bor ekan ~ бэр экэн, уо'қ ekan ~ йѳ экэн, borib edik ~ бэрвудик, borar emish ~ бэрэймиш, kelar emish ~ келэймиш**; qaratqich va tushum kelishigi, o'rin-payt va jo'nalish kelishigini farqlamasdan qo'llash kabi hollar uchraydi. Bu guruh shevalarining fonetik xususiyatlari akademik V.V. Reshetov qayd etgan 9-10 (**и,ы, у,ү, э,е, о, ө, а,ə, џ**) unli fonemadan iborat. Kontrast juft unlilarning ma'no farqlashi va boshqa ma'lumotlar berilgan. **"Ў"lovchi** shevaning morfologik va leksik o'ziga xosliklariga to'xtalib o'tiladi [Раҳимов, 1985.15].

Hududning qarluq lahjasiga xos **"ў"lovchi** o'zbek sheva vakillari viloyatning shimoliy-sharqiy tomonida, asosan, Sariosiyo tumanidagi Dashnobod, Gazarak, Xonim, Shoshqishloq, Turkqishloq, Vardisoy, Chang'aloq qishlog'i va Uzun posyolkasida; Denov shahar markazi, Denov tumanidagi Vaxshivor, Ilonsoy, Mirishkor, Xo'jasoat, Yurchi, Hazarbog'; Boysun tumanining shimoliy qismida Kentala, Machay va janubiy-g'arbiy tomondagi Xatak, Xo'janqo, Laylagon; viloyatning janubiy tumanlarida Sherobod tumanining g'arbiy qismida Maydon, Qorabog', janubiy-g'arbiy tomonida Xo'jchi, Navbog', Chig'atoy; Termiz shahar markazi va uning atrofidagi Manguzar, Salovat; Qumqo'rg'on tumanidagi Jaloyir; Sho'rchi tumanidagi Qorluq kabi qishloqlarda yashaydi. Bu sheva unli fonemalari viloyatning janubiy qismida yashaydigan aholi shevasi Quyi Qashqadaryo viloyat shevalari (6-7 unlilar) unlilari bilan birlashadi. Viloyatning shimoliy qismidagi qarluq lahjasiga xos shevalar lingvistik belgilariga ko'ra Samarqand-Buxoro shevalariga o'z lingvistik xususiyatlari jihatidan o'xshash va ayrim farqli tomonlarga ham ega. Bu sheva unlilari **u{ъ}, y{ү}, э{е}, o{ө}, а{ə}, џ** [Раҳимов, 1985:20]. Hudud **"j"lovchi** sheva vakillari morfologiyasi va leksikasidagi o'ziga xos farqli xususiyatlarga egadir.

Ikki tilda so'zlashuvchi shevalar Surxondaryoning shimoliy va shimoliy-g'arbiy qismida, asosan, Sariosiyo, Toqchiyon, Buyrapo'sh, Poshxo'rt, Zarabog', Ariqusti, Poygaboshi; Boysun shahar markazida joylashgan aholi yashash manzillarida aniqlangan. Ushbu sheva vakillari "ikki tilda" ham (tojik va o'zbek tillarida) ikki tilning so'zlarini aralashtirgan holda gaplashadilar, ularning talaffuzi ham tojik tiliga yaqindir: **u{ъ}, э{е}, y, o', а, џ**. Bu shevaning o'ziga xos fonetik, leksik va morfologik xususiyatlari bilan atrof sheva vakillaridan farq qiladi [Раҳимов, 1985:24]. S.Rahimov tasnifi hudud shevasining tasnifida dialektal xususiyatlarining o'ziga xosliklarini ochib bergan va hudud shevasini atroflicha o'rgangan ilk dialektologik asar hisoblanadi. Izlanishlar jarayonida shular aniq bo'ldiki, S. Rahimov sheva vakillarini yashash joylarini sanaganda Dahana qishlog'ini **"Ў"lovchi** sheva vakillari hududiga kiritadi, aslida esa bu hududda tojik tilli aholi va kam sonli kaltatoy, barlos hamda musobozorilar istiqomat qiladi.

Janubiy Surxondaryodagi qipchoq shevalari morfologiyasini o'rgangan X.Alimurodov hudud shevasi haqida quyidagicha fikr bildiradi. O'rganil-

gan shevada ko'plikni ifodalovchi **-lar** qo'shimchasining quyidagi variantlarini bergan: **-lär, -när, -är, (-aқ, -aғ), o'zlaring shu yerdan teraveringlar ~ возынәр шуйирдән терберинәр, o'zlaring o'qinglar ~ возынәр воқынәр, bu yil ekinlarning barakasi bo'madi ~ быйыл йәгинәрдинг гурьы бомады, sizlar boringizlar ~ сизақ барынғызақ, bobonglarga ayt ~ бәбәннәргә әйт** [Алимуродов, 1982:22-24].

Surxondaryo viloyati shevalari haqida Do'stmurod Abdurahmonov o'zining "Qarluqlar va ularning tili" nomli maqolasida qarluq shevasining muhim xususiyatlarini bayon qilib, shevaning unli fonemalar soni **6 ta** (ə, e, ɔ, ʏ, ɵ (o), y) ekanligi va hududlarda tarqalishi haqida so'z yuritib, sheva vakillari joylashgan hududlarda quyidagicha ma'lumot bergan. So'zlarning bir va ikkinchi bo'g'inida [ə-ɔ] modelida tarqalgan deb **somon ~ səmən, yomon ~ jəmən, borot ~ bərət, avlodimiz ~ əvlədməz, qallidi ~ qəllədz, mozori ~ məzərz** kabi misollarni keltiradi. Bu tovushlarning so'z bo'g'inlarda shu tarzda tarqalishi Parkent, Piskent shevalarida, Jizzax, G'arbiy Samarqand (Samarqand, Urgut, Kattaqo'rg'on, Yangiqo'rg'on, Paxtakor, Payshanba, Qarnob) shevalarida, Buxoro, Qarshi, Beshkent, Shahrisabz, Kitob shevalarida, Surxondaryo "j"lovchi (qarluq) shevalarida, Tojikistondagi o'zbek shevalari, Afg'onistondagi "j"lovchi shevalarda qayd etilganligini ko'rsatadi. Maqola muallifi "j"lovchi shevaning morfologiyasi haqida ham ma'lumot beradi [Абдурахмонов, 1987:31].

Olib borilgan kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, S.Rahimov Surxondaryo shevalarini o'rganish asosini yaratib, hududda yashovchi sheva vakillari haqida asosli ma'lumotlarni bergan. Biz o'rganayotgan Denov tuman shevalari ana shu tadqiqotning bir bo'lagi bo'lib xizmat qiladi. Denov shevasida S.Rahimov tasnifidagi barcha guruh sheva vakillari istiqomat qiladi. Shu bois ham Denov shevalari areal jihatdan biroz murakkab dialektik hudud hisoblanadi. Tumanda qarluq, kaltatoy, barlos, musabozori, turk, kichik kaltatoy, jaloyir, no'g'ay, juz (yuz), qo'ng'iro't, nayman, do'rman, kall, pirsayz, chelaki, ochamayli, kenagas, merket, beshtentak, sherbachcha, xo'ja, toqchi, aymog' va tojik tilli (tojik tilining ham 2 xil shevasi farqlanadi¹) aholi yashaydi va ularning o'zaro bir-biriga ta'siri bor. Denov tumani hududida tojik, qarluq va qipchoqlar zich yashaydigan joylarda tojiklar shevasining qarluq va qipchoq lahjasiga ta'siri va aksincha, qipchoq, qarluq shevasining tojik tiliga ta'siri bor hamda ayrim hududlarda ikki tillilik vujudga kelgan, bu ta'sirni Denov shahar shevasiga taalluqli deb bo'lmaydi. Denov shahar shevasiga adabiy tilning ta'siri hamda iqtisodiy muhim nuqta bo'lganligi, logistikaning rivojlangani sabab shahar shevasi qishloq shevalaridan farq qiladi. Hududda qarluq shevasi tojik tili va qipchoq shevasiga nisbatan dominantlik qiladi. Bizga ma'lumki, qarluq lahjasi

¹ Tojik tilli aholi ko'chib kelgan hududiga qarab shevasida farq qiladi.

singarmonizmni saqlash va saqlamaganligiga qarab ikki guruhga ajratiladi: singarmonizmni saqlamagan shahar shevalari va singarmonizmni saqlab qolgan shimoliy o'zbek shevalari. O'rganilayotgan hududda qarluq lahjasining singarmonizmni yo'qotgan shahar shevalari o'rganildi.

*“j”*lovchi o'zbek sheva vakillari Denov tumanining Denov shahar, Cho'ntosh, Qoraxon, O'shor, Oybarak, Sohibkor, Yangiobod, Sanoatchilik, Nurli manzil, Z.M.Bobur, Bahariston, Ibn Sino, Bog'inav, Guliston, Quyoshli yurt, Istiqbol, Mehr-oqibat, Qizil Farg'ona, Oqlar, O'zbekiston, Yurchi, Cho'ntosh mahallalari va qishloqlarda istiqomat qiladi. Denov shevasining morfologik va leksik xususiyatlari quyidagicha.

Morfologik belgilari:

Olmoshlar tuzilishida o'ziga xoslik kuzatiladi:

u yer ~ or, oqqä, äqä, äydä // äygä, äner;

bu yerga//bu yerda ~ ber, bergä, bäqä, bäydä, beqä;

shu yerga//shu yerda ~ sher, sherğa, šäqä, šäydä, šeqä;

hozirgi zamon davom fe'lida *-äp* affiksi ishtirok etadi: *bäräpti, keläpti, qiläpti, äjtäpti;*

-lär ko'plik qo'shimchasi ko'plik, hurmat va ta'kid ma'nosida *-lä, -älä, -lär* shaklida qo'llanadi: *bobo//bova ~ bävämlä, bävämälä, bävämlä; tog'a ~ täg'ämlä, täg'amälä, tog'amlar; amaki ~ ävämlä, ävämlä // ävämlä, äväämälä – ova; dada ~ dädämlä, dädämälä, dädämlär* (“ävä” Oybarik qishloq shevasi, “ävä” (*amaki*), O'shor qishlog'i shevasida);

-älä qo'shimchasi jamlovchi qo'shimchadan tashqari O'shor qishloq shevasida hurmat ma'nosini ham ifodalaydi;

Oybarik va Cho'ntosh qishloq shevasida diftonglashish hodisasi mavjud: *-ëllik, -vundän, -u'tirib, -ëkki;*

Leksik jihatdan ham o'ziga xos farqli xususiyatlar mavjud. Masalan: *zämîr -qäväyärî, goñ -pärî, buzäv -buzoq, sigir // inäg^k // mol, amakivachcha -(o)äväväççä, zirä:t -dehqonchilik, häqqul -kurushka, uzum//lälä -tutning mevasi.*

O'rganilayotgan hudud shevasi fonetik, leksik va morfologik jihatdan areal o'rganish talab etiladigan dialektik zona hisoblanadi. Bu hududda o'zbek adabiy tilining qipchoq guruh sheva vakillari ham istiqomat qiladi. Keyingi ishlarimizda bu haqda ma'lumot beramiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 176-b.

2. Раҳимов С. Сурхондарё ўзбек тили шевалари луғати (Фонетикаси, Лексикаси). – Тошкент: Фан, 1995.

3. Раҳимов С. Ўзбек тили Сурхондарё шевалари (Фонетикаси, Лексикаси). – Тошкент: Фан, 1985.
4. Боровков А.К. Вопросы классификации узбекских народных говоров. – Ташкент: Известия АН УзССР, 1953.
5. Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўрта ва олий мактаб, 1962.
6. Yunusov G'.O. O'zbek lahjalarining tasnifidan bir tajriba. – Toshkent, 1935.
7. Джураев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Ташкент: ФАН, 1991.
8. Пугаченкова А., Ртвеладзе Э.В. Северная Бактрия – Тохаристан, Очерки истории и культуры. – Т., 1990.
9. Шониёзов К. Қарлуқ давлати ва Қарлуқлар. – Тошкент, 1999.
10. Джураев Х. Фонетико-морфологические и лексические особенности узбекских говоров, носящих этническое название “турк-калтатай” (по материалам Самаркандской, Джизакской и Сырдарьинской областей УзССР). АҚД, Ташкент, 1975.
11. Носиров М. Сурхондарё шевалари бўйича айрим кузатишлар (диалектологик экспедиция материаллари асосида) // Ўзбек тили ва адабиёти. 1979. № 5. – 67–69-бетлар.
12. Шоабдурахмонов Ш. Карлукское наречие узбекского языка. – Ташкент: Фан, 1983.
13. Иброҳимов С. Ўзбек тилининг Андижон шеваси. – Тошкент: Фан, 1967.

DARDOQ SHEVASIDA UNLILARNING CHO'ZIQ TALAFFUZ QILINISHI

Alimbekova Vazira Xalimjon qizi,

ToshDO'TAU "Lingvodidaktika" kafedrası stajyor-o'qituvchisi

vaziraalimbekova96@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o'zbek tilining dardoq shevasidagi unlilar cho'ziqligining adabiy tildan farqli o'rinlari ko'rsatib o'tilgan.*

Kalit so'zlar: *sheva, adabiy til, unli, birlamchi cho'ziqlik, ikkilamchi cho'ziqlik, emfatik cho'ziqlik.*

Annotation. *This article shows the differences between the lengths of vowels in the Dardak dialect of the Uzbek language in the literary language.*

Keywords: *dialect, literary language, vowel, primary length, secondary length, emphatic length.*

Turkiy tillarda va ularning dialektlarida birlamchi cho'ziq unlilarning bor-yo'qligi yuzasidan sharqshunos olimlar orasida turlicha fikrlar mavjud. Ularning ba'zilari turkiy tillarda birlamchi cho'ziq unli yo'q, ammo boshqa tillardan olingan so'zlardagi ayrim tovushlar va bo'g'inlarning qisqarishi, yig'ilishi hisobiga cho'ziq unlilar paydo bo'ladi deyдилar. Ba'zilari turkiy tillarda birlamchi cho'ziq unli qadimgi zamonlardan beri bor deb qarayдилar [Иброҳимов, 1967:21].

Finlandiyalik sharqshunosi M.Ryasyanen cho'ziq unlilar turkiy tillarga boshqa tillardan kirib kelgan so'zlar talaffuzda ayrim tovushlarning qisqarishi hisobigagina yuz beradi hamda unlilardagi urg'u holatlarida ham ko'rinadi deydi [Рясянен, 1955:75] Faqat o'zlashgan so'zlardagina emas, sof turkiy so'zlarda ham unlilarning cho'ziq talaffuz qilinishi uchraydi. K.K. Yudaxin o'zbek tilining qorabuloq shevasida birlamchi cho'ziq unlilar borligini ta'kidlagan [Юдахин, 1927]. Shu bilan bir qatorda xorazm shevasida ham sof turkiy so'zlarda ham unlilar cho'ziq talaffuz qilinadi. Ammo o'zbek tilining andijon shevasida birlamchi turkiy cho'ziq unlilar kam uchraydi. Shunday bo'lsa ham, so'z tarkibidagi unlilar boshqa guruh shevalariga qaraganda ancha cho'ziq talaffuz qilinadi. Bu holat deyarli eliziya va sinerezis hodisalari bilan bog'liq.

O'zbek shevalarida cho'ziq unlilarning uch xil turini kuzatishimiz mumkin:

Birlamchi cho'ziqlik. Turkiy tillarning dastlabki davrlarida so'zlarning birinchi bo'g'inida unlilar cho'ziq talaffuz etilgan. Bunday cho'ziqlik so'zdagi fonetik hodisalar, tovush tushishi (eliziya), sinerezis hodisalar bilan aloqador emas, ularning ta'sirida yuz bergan emas, balki qadimgi turkiy tilning tabiati

bilan bog'liqdir. Unlilarning bunday cho'ziqligi hozirgi Xorazm, Forish va shimoliy o'zbek shevalarida uchraydi. Aslida bu kabi unlilarning cho'ziqligi urg'u bilan bog'liq. Masalan: tu:š (tush), a:d (ot, ism), du:z (tuz)... Qadimgi turkiy tilda urg'u so'zning dastlabki bo'g'iniga tushgan.

Ikkilamchi cho'ziqlik. So'z tarkibida biror undosh tovushning nutqda talaffuz qilinmasligi natijasida unli tovush cho'zilishi mumkin: sāndu (sandiq), ortā: (o'rtoq). Bunday cho'ziqlik ikkilamchi cho'ziqlik deyiladi. Shevalarda bunday cho'ziq unlilar ko'pincha h undoshining tushib qolishi bilan yuz beradi: Ā:māt (Ahmad), dā:liz, me:r (mehr), qā:r (qahr). Ikkilamchi cho'ziqlik sinerezisga ham olib keladi. Ma'lumki, intervokal pozitsiyadagi undoshning nutqda iqtisodga uchrashi natijasida yonma-yon kelib qolgan ikki unli o'zaro singishib, nutqda cho'ziq unlini hosil qiladi. Bu fanda sinerezis hodisasi deyiladi. Shevalarimizda bunga misollar ko'plab topiladi: zā:r (zahar), šā:r (shahar), u:l (o'gil), sā:t (sihat).

Uchlamchi (emfatik) cho'ziqlik. Bunday cho'ziqlik Namangan shahar shevasining hozirgi-kelasi zamon fe'lida yorqin ko'rinadi, ya'ni bu fe'l shaklida qatnashadigan ravishdosh ko'rsatkichi -ä unlisi va boshqa shakllarda ishtirok etgan -ä unlisi odatdagiga nisbatan cho'ziq talaffuz etiladi yoki uning bo'lishsiz shaklida -j(y) zamon qo'shimchasi tushib qolishi ham mumkin va bo'lishsizlik affiksida -ä unlisi ham ikkilangan cho'ziqlikka ega bo'ladi: bilmä:(j) mää:, bomä:(j)di [Ashirboyev, 2016:30-31]. S. Ashirboyevning cho'ziq unlilarning bu kabi tasnifidan uchinchi turi – emfatik cho'ziqlik andijon shevasida deyarli kuzatilmaydi, shunday bo'lsa ham Paxtaobod tumani aholisi shevasida ba'zan uchrab turadi. Bu holat uyg'ur xalqi nutqida uchraydi (o'zbekcha so'zlaganida). S. Ibrohimov andijon shevasida ba'zi bir so'zlarda bir qadar cho'ziq va o'rni bilan yarim cho'ziq unlilar uchraydi, deydi. Te:rī (ter so'zining III shaxs egalik qo'shimchasi bilan turlangan shakli), qā:ri, to:ri (uyning to'risi) kabi so'zlar bunga misol bo'la oladi. Andijon shevasida ikkilamchi cho'ziq unlilar gapda ekspressiv ma'nolarni ifodalashda, chetdan o'zlashgan so'zlar tarkibidagi urg'uli bo'g'inlarda, sheva so'zlarining ichki o'zgarishi natijasida yuzaga kelishini aytib o'tgan. Andijon viloyati dardoq shevasida cho'ziq unlilarni quyidagi hollarda uchratishimiz mumkin:

- birlamchi turkiy cho'ziq unlilar: bā:rī, qā:rī, mo:rī, tō:rī, sō:rī, nā:munā, cho:rī, te:rī, be:rī, nā:rī, i:mon, i:mom, qo:ri (qalb qo'ri), bā:ri, qori (diniy masalalar bilan shug'ullanuvchi), dā:ri (tibbiyotdagi dori-darmon)...

- his-tuyg'uni (shodlik, quvonch, qo'rquv, hayratlanish, norozilik, ajablanish, taajjublanish) ifodalashda unlilar cho'zib talaffuz qilinadi. Masalan, E:: (o'ta cho'ziq), rāsvā qīpsānu kijīmlārijnī, bālām. O:: (o'ta cho'ziq), minčā čirā:jlīj qīp bezab qojīpsīlar kelīn kelādiyā: ujdī. Bu turdagi cho'ziqlikda unlilarning qay darajada cho'ziq talaffuz qilinishi, avvalo, his-hayajonning kuchliligiga bog'liq va urg'u bilan ham aloqadordir;

- rus tili va rus tili orqali yevropa tillaridan kirib kelgan soʻzlar, arabiy, forsiy oʻzlashmalarining urgʻuli boʻgʻinlari choʻzib talaffuz qilinadi. Masalan, pāmildā:ri, pāmādā:ri, kāmbā:jn, gāze:tā, Ā:rāfidin, Nādi:rā, Mohi:rā (qipchoq shevalarida Mā:hīra, Nā:dīra tarzda talaffuz etiladi);

- shevaning fonetik qonuniyatlariga koʻra soʻzdagi tovush va boʻgʻinlarning kuchsizlanishi va tushib qolishi, eliziya, sinerezis hodisalari sababli choʻziq va baʼzan oʻta choʻziq unlilar hosil boʻladi. Choʻziqlikning bu turda hosil boʻlishi andijon shevasida juda koʻp uchraydi. Dardoq qishlogʻi shevasida Ā: ā: unlilarini koʻp uchratamiz. Qā:dā (qayerda), mā:da (mana bu yerda), mā: (mana bu), mānā: (manavi), qīpqā:man (qilib qoʻyaman), jāzā:raman (yozaveraman), ā:štā (oʻshada), ā:rijāppā (ogʻriyapman), do::rmā (deyaverma), bu:m (buvim), bunā: (bunaqa), ene: (keyin), to:rīsī (toʻgʻrisi), āpā:dādā (opoqdada, bobo), qājma: (qaymoq), sārjā: (saryogʻ), qīšlā: (qishloq), e::tāmātāndā (ertalabda), Qāzā:stān (Qozogʻiston).

Shevada choʻziq (ikkilamchi choʻziq) unlilar quyidagi hollarda yuz beradi:

- gapda ekspressiv maʼnolar (shodlik, norozilik, hayronlik, tan berish kabi) baʼzi soʻzlar ohangi orqali berilib, ayrim unlilar oʻz normal holatlaridan choʻzib talaffuz qilinadi. Shu bilan u unli choʻziq holatga kiradi. E:: qoʻyseng-chi. (e:: ortiq choʻziq). Bu hol urgʻu hodisalari bilan ham maʼlum darajada bogʻliqdir;

- choʻziq unlilar, yana, soʻzlarning (asosan boshqa tillardan oʻzlashtirilgan soʻzlarning) urgʻuli boʻgʻinlarini choʻzibroq aytish bilan ham yuz beradi. Chunonchi: qori (qor soʻzining III shaxs egalik bilan turlangani : togʻdi qori), qo:ri (Qurʻonni yoddan oʻquvchi), Sho:gird, no:rasida, Xadi:cha, huku:matimiz, sho:pir (<shafyor). Bu xil soʻzlarning urgʻuli boʻgʻinini choʻzmay aytish hollari ham uchraydi.

Odatda, soʻzni gap ichida emotsional holatga kiritib aytganda ikkilamchi choʻziqlik yuz beradi. E::, doʻsim (<doʻstim), e::, boʻmagan (<boʻlmagan) gap, he::, shuna: (<shunaqa) degin kabi.

Biror voqeani ortiq taʼkidlab bildirganda ne:-ne: kishilar oʻtip ketdi.

Boʻgʻin yo soʻz oxirida e dan soʻnggi undoshning qisqaruvi hisobiga: te:ma-di (< tegmadi.ad.orf). Bu soʻzni talaffuz etganda *g* juda noaniq holatga kiradi, *e* choʻziladi [Иброхимов, 1967: 51]. Ammo oʻzbek tilining dardoq shevasida deyarli *g* undoshi umuman talaffuz qilinmaydi. Ke : (< Kel), be : ke (< beri kel), be: me:ysa:mi (< bermeysammi). Sobirjon Ibrohimov “Oʻzbek tilining Andijon shevasi” deb nomlangan kitobida (bermaysizmi) soʻzi be:mə:ssimī tarzida talaffuz qilinadi deyilgan, Dardoq shevasida be:missmī tarzida talaffuz qilinadi. Mānāvinī (<mana bu) pārma de:miz (<deymiz). Dardoq shevasida deymiz soʻzi tarkibidagi e unlisi choʻzib talaffuz qilinadi. Buning natijasida y harfi tushirib qildiriladi. Yana ayrim insonlar nutqida bu soʻzning di:miz tarzida talaffuz qilinishi ham ancha faol. Ayiruv bogʻlovchilaridan biri boʻlmish goh ... goh bogʻlovchisi ham dardoq shevasi vakillarida go:...go: tarzida talaffuz qilinadi.

Masalan, *go: undey, go: bundey* (<goh unday, goh bunday). Ba'zida leksemasi-ga ma'nodosh bo'lgan gohi, gohida leksemalari ham sheva vakillari nutqida *ga:gi, ga:gida* tarzida talaffuz qilinadi.

Xulosa o'rnida aytishimiz mumkinki, cho'ziq unlilarni yana insonlar nutqidagi emotsional holatlarda uchratishimiz mumkin. Shevalarimizdagi cho'ziq unlilarning talaffuz qilinishi so'zlarga o'ziga xos qo'shimcha ma'no yuklashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Иброҳимов С. Андижон шеваси. – Тошкент: Фан, 1967. –19-б.
2. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2019. –30-b.
3. Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2005.
4. Муродова Н. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент, 2019. –182-б.
5. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Navro'z nashriyoti, 2016. –80-b.

2-SHU'BA

SHEVALARNING STRUKTURA XUSUSIYATLARI

SHEVALAR LEKSIKASINING TARAQQIY ETISHIDA KASB-HUNAR TERMINLARINING O'RNI

Ibragimov Y.M.,
professor, filol. fan. doktori,

Musayeva N.E.,
Ajiniyoz nomidagi Nukus DPI magistranti

Annotatsiya. *Maqolada shevalar leksikasining taraqqiyotida kulolchilik, kashtachilik, zargarlik, duradgorlik, temirchilik, ovchilik kabi kasb-hunar sohasiga tegishli leksikaning taraqqiyotidagi o'rni, ularning majoziy ma'nolarni ifodalab kelishi, makon va zamonda so'z ma'nolarining kengayishi, iste'moldan chiqib qolish sabablari tavsif etiladi.*

Kalit so'zlar: *kasb-hunar, terminlar, majoziy ma'no, sohalar leksikasi.*

Annotation. *This article describes the role of vocabulary connecting hunting, pottery, embroidery, jewelry, blacksmithing in the society progress, the expression, of the allegorical meanings, expension in any positions and any moments, the reasons of being no longer in use.*

Keywords: *craft, term, figurative meaning, field lexicon*

O'zbek xalqi qadimdan turli kasb-hunar bilan shug'ullanib keladi. Shuning uchun O'zbekistonning har bir viloyat, tumanlarida kasb-hunar tarmoqlari taraqqiy etgan. Masalan, kulolchilik, kashtachilik, duradgorlik, temirchilik, ovchilik, chorvachilik, kosibchilik, zardo'zchilik va hokazolar. Kasb-hunarning turli tarmoqlarida mehnat jarayonida xalqimiz tomonidan yaratilgan va yaratilayotgan maxsus terminlar umumxalq tilining lug'at tarkibida boy bir qatlamni tashkil qiladi. Ba'zilar ishlatilishdan qolib, tarixiy terminlar qatoriga o'tadi, ba'zilar esa yangi vazifa va yangi ma'nolar kasb etib, iste'moldan qoladi. Kasb-hunar terminlari umumiste'molga, vaqtlar o'tib folkloriga va yozma adabiyotga kiradi [2, 2007:196].

Xalq kasb-hunar terminlari umumadabiy tilimizning hamda shevalarimizning leksik tarkibini boyituvchi muhim manbadir.

Masalan, hozirgi murakkab mashinalarning anchaginasini insoniyat tomonidan eng qadimgi zamonlarda yaratilgan sodda texnikaning rivojlana borib, yuksak darajaga erishuvining natijasidir. Kishilik jamiyatining ilk davridagi

kichik, sodda uylarning eshiklari ham, hozirgi zamonning yuksak texnika-si samarasi bo'lmish reaktiv samolyoti yoki so'nggi rusumdagi avtomashinalarning, suvosti kemalarining eshiklari ham hozirgi og'zaki va adabiy tilimiz leksikasida eshik deb yuritiladi. Quldorlik tuzumi davri ixtirosi bo'lmish kulollik charxining yoki odatiy suv tegirmonining parra va o'qlari hamda hozirgi zamon samolyot, vertolyot kemalarining o'sha xil qismlari shu nom bilan yuritiladi [5,2010:147].

Demak, eski texnika elementlari va ularning nomlari har choq texnikaning keyingi taraqqiylashgan yangi shakllariga ham o'tadi.

Shuningdek, mehnat jarayonida yaratilgan so'z-terminlar fanning qariyb hamma tarmog'iga oid leksikasini doimo to'ldirib kelgan. Kasb-hunar ahl-lari tomonidan ishlab chiqarilgan rang-barang mahsulot xalqning iste'moli-ga o'tishi, uni jamiyatning turli tabaqasi ishlatishi natijasida ularning nomini ifodalovchi maxsus terminlar ham umumiste'mol so'zga aylanib ketadi. Ular ishlatila-ishlatila majoziy ma'nolarga kiradi, har xil o'xshatishlar uchun asos bo'ladi, maqol, matal, doimiy va frazeologik iboralar tarkibida qo'llanila bosh-laydi [3, 2019], lug'at tarkibini boyitadi. Masalan, tikuvchilik asboblaridan birining nomini ifodalovchi inya termini: „ipidan inyasigacha“ – butun tafsilo-ti bilan, mayda-chuydasigacha batafsil; „*inya minan quduq qazuv*“ – juda qiyin, bajarilishi amrimahol bo'lgan ish; „*lynaday gapni tuyaday qildi*“ – mubolag'a qilib, bo'rttirib yubordi. Yana tesha so'zi „*tesha tiymagan so'z*“ – hazil-muto-yiba yo'li bilan aytiladi, yangi fikr ma'nosida; bo'zchi, moki so'zlari „*bo'zchining mokisidek*“ – tez-tez qatnab sarson bo'lish ma'nosida; o'roq, ketmon so'zlari „*o'tkanning o'rag'in, ketkanning ketmanin aluv*“ – urushqoq, boshqalarni bezor qiluvchi shaxslar haqida aytiladi, „*ketmani uchdi*“ – *omadi keldi*“ – oma-di keldi ma'nosida; tegirmon so'zi „*degirmanga tushsa, putun chig'adi*“ – har qanday qiyin sharoitdan ham qutulish yo'lini topa oladi ma'nosida; temir so'zi „*temirni qizig'ida bos*“ – biror ishni ayni vaqtida qil ma'nosida; temirchi so'zi esa „ota-bobong temirchi o'tganmi“ – sergap, gapni ortiqcha cho'zuvchi kishi-ga aytiladi. Buning sababi shuki, temirchi temirni qizdirib, bolg'alab *cho'za-cho'za* buyum yasaydi, bunda gapni cho'zish temirni cho'zishga o'xshatiladi. Bu misollardagi aslida kasb-hunar leksikasiga *oid igna, tesho, bo'zchi, moki, temir, o'roq, ketmon* terminlari so'zlashuvimizda majoziy ma'nolar va turlicha o'xshatishlar uchun xoslashib qolganini ko'ramiz. Ba'zan shunday ham bo'la-diki, iste'moldagi so'zlar biror kasb ahl-lari tomonidan kasb-hunar hayotidagi ayrim voqea va hodisalar bilan bog'lanib, maxsus ma'nolarda ishlatiladi va o'sha xos ma'nolarida yana umumiste'mol leksikaga qaytadi [1, 2021:176].

Kasb-hunar terminlarining ko'chma ma'nolarda ishlatiladiganlardan yana *zarshunos* terminini keltirish mumkin. *Zarshunos*, aslida, *zar* (oltin)ni (umuman nodir metallni) sifat jihatdan ajrata oladigan mutaxassis ma'nos-ida bo'lsa-da, so'zlashuv tilida yaxshi narsani yomondan ajrata biluvchi, bi-

ror ish va hodisaga nozik qaray biluvchi kishi ma'nosida qo'llanilib kelgan va shu ma'noda adabiy tilga ko'chgan [3, 2019:12-14]. Umumiste'moldagi va asosiy lug'at tarkibidagi ayrim so'zlar kasb-hunar leksikasida maxsus narsa va tushunchalarni ifodalovchi terminga aylanishi va shu ma'nosi bilan tilga qaytishi mumkin. Bunga tanqidiy g'arch so'zi misol bo'la oladi. Kosiblar oyoq kiyimni kiyib, yerni bosganda g'irchillagan ovoz chiqarishi uchun uning tovoniga yoki tagcharm bilan patak orasiga qirqilgan mayda charmlar qo'yib yuboradi. Shu bo'lakni g'arch, oyoq kiyimni esa g'arch etik deb yuritadilar. Bu nom kosiblar leksikasidan so'zlashuv tiliga, undan adabiy tilga ham kirib singib ketgan. Masalan, shoir Zavqiy bu so'zni shu ma'noda o'z she'rida ishlatgan:

Davlat-u izzu sharaflar mardi bodunyoniki,

Bu zamonda g'arch kavush kiygan silliq salloniki. [4, 2019: 234].

Shoir bundagi „g'arch kovush kiygan“ iborasini boy, boyvachcha, savdogar ma'nosida ishlatgan va o'z zamonasining sinfiy munosabatini ochish uchun bu iboradan foydalangan. Bu so'z Hamza Hakimzoda Niyoziy asarlarida ham uchraydi:

“Poshnasi past amirkon etikcha, g'arch qo'yilgan qoshiqday kovushlar yer yuzidagi bor kinnalarni o'ziga chaqirib oladi, xolajon”.

Hozir *g'arch* so'zining shu ma'nosi asosiy lug'at tarkibiga ham kirgan. Yana *egov* so'zi ham majoziy ma'noda uchraydi. Kishining joniga tegib, asabini buzuvchiga qarata: “Sen buncha egov bo'lding?”, “U juda egov-da!” deyiladi.

Xalqning og'zaki ijodi, shevalari singari yozma adabiyot ham har doim o'z lug'at tarkibini turli-tuman kasb-hunarga oid so'z va terminlar hisobiga boyitib kelgan. O'tmishda ham, hozirgi kunda ham yozuvchi va shoirlarning ijodida xalq kasb-hunar terminlari ko'plab ishlatilgan. Bu hol yozuvchi ijodida fikrlar, voqea va hodisalarning ijtimoiy hayot va mehnat bilan bog'lanishi, asarda ishlab chiqarish manzarasini paydo etish va personajlarni so'zlatish natijasida yuz beradi. Kasb-hunarga oid so'z-terminlarning ana shunday shevalar va og'zaki adabiyotlarda ishlatilishi va iste'moldagi leksikada keng qo'llanilishi natijasida ular tilning asosiy lug'at tarkibidan o'rin oladi. Masalan, metallsozlikning deyarli hamma tarmog'ida ishlatiladigan sandon (temirchi, miskar va zargarlarning qizdirilgan metallga ishlov berish (bolg'alashda) uning ostiga qo'yadigan asbobi, temir kunda) umumxalq tilida juda keng qo'llaniladi, folklorga, yozma adabiyotga kirgan, asosiy lug'at tarkibidan o'rin olgan. O'zbek xalq maqollari orasida ham uchraydi:

Ish yurishsa, shisha sandon sindiradi,

Ish yurishmasa, bulamiq dandon sindiradi [6,1989:511].

Badiiy asarlarda ham bu so'zni uchratamiz: “Qudrat yarim vayrona do'kon-da beligacha chuqurga tushib olib, uzun temir qisqichda qisilgan bir yumaloq temir cho'g'ni sandonda bog'lamoqda edi”.

Yuqoridagi misollar kasb-hunar leksikasining umumxalq tili, adabiy til va asosiy lugʻat tarkibi bilan oʻzaro munosabatda rivojlanishini yaqqol koʻrsatadi.

Xullas, shevalar va adabiy til lugʻat boyligini boyitishda kulolchilik, duradgorlik, temirchilik, zargarlik, kashtachilik, etikdoʻzlik, ovchilik kabi kasb-hunar atamalarining oʻrni beqiyosdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. S.Ashirboyev. Oʻzbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 176-b.
2. Oʻzbek tili iboralarining oʻquv izohli lugʻati. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007. – 196-b.
3. A.Madvaliyev, N.Mahkamov, N.Mahmudov. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. – Toshkent: Oʻzbekiston nashriyoti, 2021.
4. Zavqiy. Tanlangan asarlari. Ajab zamona. – Ziyouz.com kutubxonasi, 2019. – 234-b.
5. Mirzakalon Ismoilij. Fargʻona tong otguncha. – Toshkent: Sharq, 2010. – 258-b.
6. Oʻzbek xalq maqollari. – Toshkent: Adabiyot va sanʻat nashriyoti, 1989. – 501-b.

QIPCHOQ SHEVALARIDA HARAKAT FE'LLARI

Suvonova Rohila Akramovna,

Samarqand davlat universiteti dotsenti, f.f.n.

Annotatsiya. Mazkur maqolada qipchoq shevalariga xos harakat fe'llari-ning ayrim xususiyatlari haqida fikr yuritildi. Harakat fe'llarining ko'p qirrali ekanligi va ularning holat fe'llaridan farqlanishi ko'rib o'tildi va harakat fe'llariga misollar keltirildi.

Kalit so'zlar: lahja, qipchoq shevasi, harakat fe'llari, dialekt va misollar.

Annotation. In this article, it was conceived some features of the specific action verbs in Kipchak dialects. The universality of action verbs and their difference from condition verbs were considered and examples of action verbs were given.

Keywords: Lahja, Kipchak dialects, action verbs, dialects and examples.

O'zbek adabiy tilining rivojlanish zaminida dialektizmlar muhim o'rin tutadi. O'zbek tili uch lahjadan tashkil topgan bo'lib, uning shakllanishida qarluq, o'g'uz va qipchoq urug'-qabila uyushmalari barobar ishtirok etgan va yagona umum o'zbek tilini vujudga keltirgan.

Qipchoq shevalarida harakat bildiruvchi so'zlarning hududiy joylashuviga va ularning valentliklari, harakat bildiruvchi so'zlar bilan bog'liqligi bo'yicha semantik guruhlariga ajratib o'rganish mumkin. Shevaga xos harakat bildiruvchi so'zlarga oid dialektizmlarga misollar to'plandi va tahlil qilindi. Qipchoq shevasiga bo'lgan qiziqish va yangi ilmiy tadqiqotlar kundan kunga ortib bormoqda. Bu kichik maqolamiz ham ushbu mavzuga bag'ishlanadi.

Ma'lumki, shevashunoslikning tamal toshini A.Fitrat, G.O.Yunusov, D.E.Polivanov, S.Ibrohimov kabi zabardast olimlar qo'yib bergan. O'zbek shevashunosligi fani ham o'zining ko'p yillik tarixiga ega.

Filologiya fanlari doktori, professor Xudoyberdi Doniyorov tilimizning lahja va shevalarini o'rganishga katta hissa qo'shgan, tilimizni yot ta'sirlardan saqlagan va shevalardan oziqlanib boyib borishining otashin tarafdori va targ'ibotchisi bo'lgan buyuk shevashunos olimdir.

O'zbek tilshunoslarining hozirgi avlodi hur va ozod Vatanda va davrda yashamoqdalarki, endilikda ustoz orzu qilgan tadqiqotlarni amalga oshirish, ya'ni adabiy tilimiz hamda lahja va shevalarimizni bir butun holda o'rganish, bir-birini suyagan, to'ldirgan, boyitgan, go'zallashtirgan ikki tafakkur, madaniyat va ma'naviyat bulog'i sifatida o'rganish vaqti keldi.

Bugungi kunda, shevashunos olim, professor Samixon Ashirboyev dialektologiya sohasida katta ilmiy ishlar olib bormoqda va shevaga xos so'zlarning yangi qirralarini ochmoqda.

Xalq shevalari va dialektlarni ichki imkoniyat sifatida adabiy tilimiz bilan bog'lab o'rganish sohasida ham keyingi vaqtlarda jiddiy ishlar qilinmoqda. Tilshunosligimiz uchun bunday ishlarning ham benihoya zarurligi shubhasizdir. Chunki u yoki bu dialektning, u yoki bu guruh shevalarning adabiy tilimizga qo'shgan hissasi va unga beradigan imkoniyatlarini o'rganmasdan turib, adabiy tilimizning istiqbolini belgilash, uning kelajagini ta'minlash ancha qiyin.

Masalaga shu nuqtayi nazardan qaraganda, professor Y.D.Polivanov, G'ozi Olim, A.K.Borovkov, K.K.Yudaxin, B.V.Reshetov, Sh.Shoabdurahmonov, F.Abdullayev, S.Ibrohimov hamda U.Tursunov, M.Mirzayev, A.Aliyev, G.F.Blagova, B.Jo'rayev va boshqalarning xalq shevalarini tasnif qilish va ularni adabiy tilimiz bilan bog'lab o'rganish sohasida qilgan ishlarining ahamiyati tilshunosligimiz va shevashunoslik uchun benihoya katta ishdir. Uch lahja ichida keng masshtabni qipchoq lahjasi egallaydi. Qipchoq lahjasiga xos harakat fe'llari kundalik nutqimizning asosini tashkil etadi.

Qipchoq shevasidagi ayrim harakat fe'llarini ko'rib o'tamiz: **qo'zg'adi, chayqadi, juvutti, quritti, ko'pchitti, taradi, sovdi, juvdi, jildirdi, chaydi, jaydi, osti, sog'inni, kuydi-jondi, shipirdi, suv septi, kulli, ovdardi, jomadi, kalladi, zingraydi.**

Keltirilgan harakat fe'llarini xalq og'zaki ijodida quyidagi misollar tartibida ko'rishimiz mumkin.

1. U nimagadir norizo bosh **chayqadi.**
2. Kech bo'lsayam siyirdi **sovdi.**
3. U enasini judayam **sog'inni.**
4. Qiz miyig'ida **kulli**, aybini ukasiga **ovdardi.**
5. Solivoy nima qilishini bilmay **zingraydi.**
6. Hajaroy aybini tan olmay otasiga qarab **cho'pchidi.**

Shunday qilib, shevalar o'zbek tilining so'z xazinasiga bo'lib, bu hol ayniqsa ularning harakat bildiruvchi leksik tarkibida ko'rinadi. Shuningdek, o'zbek jonli tili o'ziga xos bo'lgan tub leksik qatlamga ham ega. Ayni vaqtda bu umumiy leksik fond o'zbek tili lug'at boyligining asosini tashkil qiladi.

Qipchoq shevalariga xos so'zlarni o'rganish hozirgi kun talabi bo'lib, yoshlar unutib qo'yadigan shevaga xos so'zlarni kengroq tahlil va targ'ib qilish, yanada izlanishlarni davom ettirish bugungi kun talablaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. –Тошкент: Наврўз, 2017.
2. Аширбоев С. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент, 2018.
3. Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. – Тошкент: Фан, 1978.
4. Жўраев Б. Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1969.
5. Сувонова Р. Қипчоқ шевасига хос сўзлар луғати. – Самарқанд: СамДУ, 2018.

O'ZBEK SHEVALARIDA SO'Z YASALISHI (NAVOIY VILOYATI SHEVALARI MISOLIDA)

*Raxmonov Navro'z Sattorovich,
Navoiy davlat pedagogika instituti
katta o'qituvchisi,
f.f.f.d. (PhD) navruz_nsipi@mail.ru*

Annotatsiya. Ushbu maqola o'zbek shevalarida so'z yasalishi masalalariga bag'ishlangan. Unda so'z yasalishi va tuzilishi, so'z yasalish qoliplari, so'z yasovchi qo'shimchalarning dialektal xususiyatlari yuzasidan Navoiy viloyati o'zbek shevalari materiallari tahlili asosida muayyan xulosalar chiqarilgan. Hudud shevalaridagi so'z yasovchi qo'shimchalar o'zbek adabiy tili va boshqa o'zbek shevalari materiallari bilan qiyoslanib, ularning areal tavsifi berilgan. Shuningdek, maqolada shevalardagi ayrim so'z yasovchi qo'shimchalarning etnolisoniy vosita ekanligi xususida ham mulohazalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: so'z yasalishi, morfologik usul, yasama so'z, so'z yasovchi qo'shimcha, areal, etnolisoniy.

Annotation. This article deals with word formation in Uzbek dialects. It draws certain conclusions on the basis of the analysis of materials of Uzbek dialects of Navoi region on word formation and structure, word formation patterns, dialectal features of word-forming suffixes. The word-formative affixes in the regional dialects are compared with the Uzbek literary language and materials of other Uzbek dialects and their area description is given. The article also argues that some word-formative suffixes in dialects are ethnolinguistic.

Keywords: word formation, morphological method, artificial word, word-forming adverb, area, ethnolinguistics.

O'zbek shevalarida so'z yasalishi masalalari S.Ibrohimov, M.Mirzaev, Q.Muhammajonov, T.Yo'ldoshevlarning ishlarida atroflicha o'rganilgan [Иброҳимов, 1967: 260. Ёўлдошев, 1986: 99. Мирзаев, 1965: 461. Муҳаммаджонов, 1983: 166]. Shunga qaramasdan, mazkur muammoni yetarli darajada tadqiq qilingan deb bo'lmaydi. Qolaversa, so'z yasalishining lingvoareal, etnolisoniy jihatlariga ham ko'proq e'tibor qaratish va ilmiy asoslarda o'rganish soha taraqqiyoti uchun yangi materiallar berishi shubhasiz. Zero, "So'z yasalishi muammosining tadqiqi dialektlarni o'rganish bilan uzviy bog'liq. O'zbek so'zlashuv nutqi materiallari o'zbek tili so'z yasalishida hali aniq bo'lmagan ayrim masalalarning yechimi uchun foydali ma'lumotlar bera oladi" [Гулямов А.К. К некоторым вопросам аффиксации в узбекском языке // Фуломов, 2005: 15]. Shevalarda o'zbek adabiy tili va yozma yodgor-

liklar tilida qayd etilmagan o'ziga xos yasama so'zlar, so'z yasovchi qo'shimchalar, so'z yasaliş qoliplari mavjud. Bunday birliklar lingvistik material bo'libgina qolmay, balki xalqning turmush tarzi, madaniyati, kasb-kori, voqelikni idrok etishdagi tasavvurlari kabilar xususida ham qimmatli ma'lumotlar bera oladi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilidagidek shevalarda ham morfologik usul (affiksatsiya)da so'z yasaliş eng faol usul hisoblanadi. Buning o'ziga xos tomonlari shundaki, affiksatsiya usuli boshqa tillarga mansub so'zlardan yoki boshqa turkumga oid so'zlardan so'z yasashga keng imkoniyatlar beradi. "Yasama so'zning har biri o'ziga xos mohiyatga ega bo'lgan ikki qismdan – so'z yasaliş asosi va so'z yasovchidan tarkib topadi" [Хожиев А., 2010. 77]. Yasama so'zning ma'nosi shu so'z tuzilişidagi yasovchi asos va yasovchi qo'shimchaning ma'nosi asosida kelib chiqadi. O'zbek adabiy tilidagi yasama so'zlar bilan shevalardagi yasama so'zlarning yasalişida, ichki komponentlarining semantik bog'lanishida o'xshash, umumiy jihatlar bo'lsa-da, ayni paytda shevalarning o'zigagina xos bo'lgan xususiyatlar ham mavjud. Buni Navoiy viloyati o'zbek shevalaridan to'plangan lisoniy dalillar ham tasdiqlaydi.

Shevalarda muayyan so'z ma'lum bir so'z yasovchi qo'shimcha vositasida yasama so'zga aylanib, barcha shevalarga tarqalib, umumiste'moldagi so'zga aylanishi, shu bilan birga, faqat muayyan birgina hudud shevasi doirasida uchrashi mumkin. Masalan, *tandir* so'ziga *-chi* qo'shimchasini qo'shiş bilan yasalgan *tənd'rch'* (*tənyrchi* // *tənərç'*) so'zi barcha o'zbek shevalariga, jumladan, o'zbek adabiy tiliga ham xos. Biroq Navoiy viloyati qipchoq tip shevalarida keng iste'molda bo'lgan *uyutqi* so'zi o'zbek adabiy tilida uchramaydi. Bu tushunchani ifodalashda esa o'zbek adabiy tilida *tomizg'i*, *achitqi* so'zlaridan foydalaniladi. *Uyutqi* dialektal so'zi *ivitmoq* fe'lining fonetik o'zgargan shakli – *uyutmoq* fe'lining asosiga *-qi* qo'shimchasini qo'shiş asosida yasalgan: "*qatiq tayyorlashda, ya'ni ivitishda kerak bo'ladigan oz miqdordagi qatiq yoki suzma*". *Tomizg'i* – qatiq ivitish uchun sutga solinadigan achitqi [Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2007. 140]. *Achitqi* – achitma hosil qiladigan narsa; ivitqi, turush, xurush [Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2006: 122]. Bu so'zlar shevalararo ham turli ko'rinishlarga ega. Qiyos. Xorazm: *aqliq*, *damizliq*; Qashqadaryo: *damizdiriq*; Surxondaryo: *undirgi*.

Navoiy viloyati shevalari bo'yicha to'plangan lisoniy dalillar shuni ko'rsatadiki, shevalarda muayyan qolipda yasalgan so'zlarning shevalararo qo'llaniliş darajasi ko'p hollarda bir xil emas. Masalan, *-ma* qo'shimchasi vositasida, o'zbek adabiy tilidagidek, shevalarda ham fe'llardan narsa otlari yasaladi. Biroq bu yasalmalarning tarqaliş areallari turlicha bo'lişhi mumkin. Masalan, *jilitma* (isitilgan taom) so'zi Xatirchi tumanining qipchoq tipli Toroma, Sayyod, Qozoq, Qrim qishloqlari shevalarida uchragani holda biroz kengroq arealni tashkil etsa, *-ma* qo'shimchasi vositasida yasalgan *uyurma* (qatlama) so'zi esa

qipchoq tipli Xatirchi tumanining Xuddon qishlog'i shevasidagina qayd etildi. Shevalardagi yana bir muhim jihat. Birgina hudud shevasidagina qayd etilgan so'z yasovchi qo'shimcha yoki yasalma masofa jihatdan ancha uzoq bo'lgan hudud shevalarida aynan yoki fonetik farq bilan uchraydi. Fikrimizning dalili sifatida dialektal *jarg'i* (arra) so'zini keltiramiz. O'zbek adabiy tilida [*fe'l+ -g'i = narsa oti*] qolipida *chalg'i* (uzun dastali o'roq), *burg'i* (parma) kabi yasama so'zlar yasalgan. Shu qolipning mahsuli sifatida yasalgan dialektal *jarg'i* so'zi Navoiy viloyatining Xatirchi tumani hududidagi qipchoq tipli Sayyod, Toroma, Qozoq qishloqlari o'zbek shevalaridagina uchraydi. Shu bilan birga, mazkur so'z Navoiy viloyatining qipchoq tipli boshqa shevalarida qayd etilmagani holda Tojikistondagi qipchoq tipli o'zbek shevalarida fonetik jihatdan farqli holda – *yarg'i* shaklida uchraydi: *yarg'ila* (arrala) [Йўлдошев, 1986: 76].

Narsa oti yasovchi *-gich / -g'ich* qo'shimchalari shevalararo turli so'zlar-ning tarkibida kelishi bilan tavsiflanadi. Chunonchi, *-gich* qo'shimchasi ishtirokida Xatirchi tumanining qipchoq tipli Oltinsoy, Qrim qishloqlari shevalarida uchraydigan *yovg'ch* (qozon qopqog'i) so'zi tarkibida *fe'*ldan narsa oti yasalgan. Ayni so'z Shahrisabzning Sho'rqul, Bashqob qishloqlari shevalarida *jovg'ich* tarzida ham uchraydi [Жўпаев, 1969: 132]. Shuningdek, bu qo'shimchalar ishtirokida yasalgan so'zlarning qoliplari o'zbek adabiy tili hamda shevalararo ham tafovut qiladi. Masalan, qipchoq tipli Sayyod, Toroma shevalarida [*fe'l+ -g'ich = narsa oti*] qolipida yasalgan *joping'ich* (yopinchiq) so'zi mavjud. Mazkur qolip o'zbek adabiy tili uchun ham xos. Biroq bu qo'shimcha qipchoq tipli Xuddon qishlog'i shevasida uchraydigan *choyg'ich* (choy qaynatishda foydalaniladigan idish, oftoba) so'zi tarkibida esa narsa otidan narsa oti yasagan. So'z yasashning [*narsa oti+ -g'ich = narsa oti*] qolipi esa hudud shevasigagina xos. Xatirchi tumanining Mirdosh qishlog'i hamda qo'shni Samarqand viloyati Narpay tumanining Mehrjon qishlog'i shevalarida "*kinnachi, suq chiqaruvchi shaxs*"ni ifodalashda *ilgir* so'zi qo'llaniladi. Bu so'zning yasalishi ham mazkur hudud shevalarigagina xos bo'lib, o'zbek adabiy tilida so'z yasashning [*fe'l + -gir = shaxs oti*] tarzidagi qolipi mavjud emas. Bu kabi lisoniy dalillar tadqiq etilayotgan shevalar so'z yasalishining o'ziga xos bo'lgan ichki taraqqiyot yo'li mavjudligini ko'rsatadi.

Tadqiq etilayotgan Navoiy viloyati o'zbek shevalarida turli kasb-hunar egalariga taalluqli bo'lgan shaxs otlari *-chi* qo'shimchasi vositasida yasaladi: *shuvoxch'* (suvoqchi), *tey'rmonch'* (tegirmonchi), *tannurch'* (tandir yasaydigan kishi), *nəmətch'* kabi. Bunday so'zlarning shevalarda ko'plab uchrashi qator omillar bilan izohlanadi. Hudud aholisi qadimdan hunarmandchilikning turli sohalari bilan shug'ullanishgan. Shu sababli shevalarda ham *-ch'* affiksi so'z yasalishida faol qo'shimcha hisoblanadi. Shuningdek, tadqiq etilayotgan hududning qipchoq tipli shevalarida uchraydigan *yshəkch'* (g'iybatchi), *ətr'kch'* (yolg'onchi), *jypkərch'* (gap tashuvchi) kabi so'zlar tarkibidagi *-chi*

yasovchi qo'shimchasi lisoniy ong mahsuli bo'lgan so'z yasaliş qoliplarining ancha qadimiy hodisa ekanligini, shevalarda tilning ko'hna holati saqlanib kelinayotganining isbotidir. Shevashunos X.Doniyorov Samarqand sharqiy qipchoq shevalarida qadimgi turkiy til davriga xos *o'tirik* (yolg'on) so'zi saqlanligini qayd etadi [Дониёров, 1979: 92].

Navoiy viloyatining Qiziltepa, Nurota tumanlarida ikki tillilik (o'zbek-tojik) hodisasining mavjudligi sababli o'zbek shevalari tarkibida ko'plab tojikcha so'z yasovchi qo'shimchalar ham uchraydi. Jumladan, shaxs oti yasovchi *-do'z* qo'shimchasi, barcha o'zbek shevalarida bo'lgani singari, tadqiq etilayotgan shevalarda ham turli xil kasb bilan shug'ullanuvchi shaxs otlarini yasaydi: *yormadöz* (*jiyak tikuvchi*), *kashtadöz*, *giləmdöz*, *zərdöz*, *etikedöz*, *jəmadöz* (*chopondo'z*), *kənədöz* (*eski poyabzallarni ta'mirlovchi usta*).

Hududning o'zbek-tojik ikki tilli G'azg'on, Nurota, Dehibaland shevalarida o'zbek adabiy tilidagi *chakich* so'zi *xolzanak*, *naxsanak* kabi so'zlar vositasida alohida nomlanadi. *Xolzanak* (fors-tojikcha *xol* + *zan* (*urmoq* fe'lining II shaxs buyruq shakli) + *-ak* (narsa oti yasovchi qo'shimcha), ya'ni *xol* (*doira*) *shaklidagi chakichni*; *naxzanak* (*naqsh* + *zan* (*urmoq* fe'lining II shaxs buyruq shakli) + *-ak* (narsa oti yasovchi qo'shimcha), ya'ni *nonning yuza qismiga naqshli iz qoldiradigan chakichni* ifodalaydi. Novvoylik atamalarining bu xilda atalishi qadimdan Nurota hududida mazkur sohaga alohida e'tibor qaratilgani va uning rivoj topganligini anglatadi. Shuningdek, o'zbekcha-tojikcha ikki tilli Qiziltepa shevalarida keng tarqalgan *pərpərə* (g'ira-shira, kechki payt), *chuqchuqa* (*chakich*) so'zlarida *-a* qo'shimchasi taqlid so'zdan ot yasagan. Bunday lisoniy dalillar ayni paytda qondosh o'zbek va tojik xalqlarining o'zaro moddiy-maishiy, madaniy-ma'rifiy munosabatlaridagi mushtaraklikning chuqur ildizlarga ega ekanligidan dalolat beradi.

Shuningdek, tadqiq etilayotgan shevalarda adabiy tildagi *supurgi* so'zining *shuutki*, *shibirtki*, *shibirtqi*, *shipirgi* kabi yasama fonetik ko'rinishlari bo'lib, ularning shevalararo turlicha qo'llanilishi o'zining ma'lum dialektal asoslariga ega. *Shuutki*, *shibirtki*, *shibirtqi*, *shipirgi* so'zlari tarkibidagi *-gi* // *-ki* // *-qi* qo'shimchalari fe'ldan narsa oti yasagan.

O'zbek adabiy tilidagi *-lik*, *-liq* qo'shimchalari ham o'zbek shevalarida, shuningdek, tadqiq etilayotgan shevalarda turli ma'noviy guruhlariga mansub otlarni yasaydi: qipch. *məyliq* (moy artish uchun sochiq), *əyliq* (maosh), *do'stliq*, *yamanlig'*, *dəngsəl'k* / *dəngl'k* (tepalik), *ch'rg'l'k* (otning abzalini tayyorlashda foydalaniladigan mato; *ch'rg'* – *otni egarlashda otning sirtidagi ter (nam)ni o'ziga qabul qilish uchun kigiz solib qavilgan va egar ostidan qo'yiladigan jihoz* [Мирзаев, 1991: 99]. Shuningdek, hudud shevalarida quyidagi qo'shimchalar vositasida ham otlar yasaladi:

-ych: *t'rnəych* (panshaxaning bir turi), *t'yrəych* (ad.til. *to'g'nag'ich*; tuyramoq – qadamoq).

-*biq*: *tutantiriq* (olov yoqish uchun to'plangan xas-xashak).

-*ək*: *b'ngək* (kichik sariq ari), *xəm'shək* (pashsha turi). *B'ngək* so'zi qipchoq tipli shevalarda keng tarqalgan. *Xəm'shək* dialektal so'zi qarluq tipli Qiziltepa, Karmana shevalarida keng qo'llaniladi. Qiyos. Shahrisabz, Yakkabog': *xəmişək* [5, 106].

-*machəq* // -*machabq*: *yashinmachəq* // *yashinmachabq* (bekinmachoq).

-*nd'*: *chaqir'nd'*. Qiz uzatilgach, uning ota-onasi tomonidan qizi va u bilan hamroh bo'lib kelganlarga ziyofat berish maqsadida tashkil etiladigan marosim nomi. Bu so'z Xatirchi tumanining qipchoq tipli ko'pgina o'zbek shevalarida uchraydi.

-*uv*: *p'chuv* (unashtiruv). Xatirchi tumanining qipchoq tipli barcha shevalarida uchraydi. Qo'shni Samarqand viloyati Narpay tumanining Mehrjon qishlog'i shevasida *p'char* tarzida uchraydi.

-*iq*: *jariq* (yoriq joy). Xatirchi tumanining Sayyod, Toroma, Qrim, Qozoq qishloqlari shevalariga xos.

O'zbek shevalaridagi sifat yasovchi qo'shimchalar o'zbek adabiy tili-dagidek bo'lsa-da, muayyan darajada farqlanishga ham ega. O'zbek adabiy tilidagi -*li* sifat yasovchisi Navoiy viloyati o'zbek shevalarida turli variantlari bilan qo'llaniladi. Ma'lumki, -*li* affiksi -*liq* // -*lig'* // -*lik* // -*lig* affikslaridan rivojlangan [Абдурахмонов, Шукуров, Махмудов, 2008:119]. Tadqiq etilayotgan hudud o'zbek shevalarida faqatgina -*li* qo'shimchasi emas, -*lik* va uning barcha ko'rinishlari ham sifat yasashda ishtirok etadi. Masalan: *gulli ko'ylak* // *gullik ko'ylak*; *uyutqiliq suzma*, *manilig'* odam kabi. Bu holat tadqiq etilayotgan hududning qarluq, qipchoq, aralash tipli shevalarida uchraydi. Shuningdek, sifat yasovchi -*li* va -*lik* (barcha variantlari bilan) qo'shimchalarining farqlanmay almashinib qo'llanishi Andijon, Janubiy Qozog'istondagi o'zbek shevalarida ham uchraydi: And. *aq'll'g*, *ch'ro:l'k* (*ad.til. aqlli, chiroyli*); JQO'Sh: *balaliq*, *kəl'nn'k* // *kəl'nl'k* (*ad.til. bolali, kelinli*) [Иброҳимов, 1967: 178; Мухаммаджонов, 1983: 42-43].

Tadqiq etilayotgan hudud shevalarida sifatlar, asosan, quyidagi yasovchi qo'shimchalar vositasida yasaladi:

-*k*: *mırr'k* (murigan, so'ligan) so'zi (yasalish asosi *muri* fe'li) tadqiq etilayotgan hududning qarluq va aralash tipli shevalarida uchraydi. Qiyos. Xiva: *mırr'k* (burishgan, tirishgan; meva, qovun) [Абдуллаев, 1961:68].

-*v'ch*: *təyləv'ch* (to'y-hashamga borishni xush ko'radigan), *shəxləv'ch* (suzag'on) mɔl.

-*xor*: *qasamxor* (firibgar). Qipchoq tipli Xatirchi tumanidagi barcha shevalarda keng tarqalgan.

-*kər*: *xasimkər* (buzg'unchi, vayronkor). Qiziltepa, Karmana tumanidagi qarluq tipli shevalarga xos.

-liqi: bitliqi (bit bosgan). Qarluq, qipchoq, aralash tipli shevalarda uchraydi.

-k': 'lakk', ɔlakk' (ilgarigi, oldingi). Qarluq tipli shevalarda keng tarqalgan bo'lib, paytga xos belgi ifodalovchi sifatlar yasagan.

-g'ʁ: qipchoq tipli Xonaqa, Oltinsoy, Uchqora, Chuya, Jarma shevalarida *burung'i, bɔynag'i* so'zlari tarkibida payt ravishlaridan sifatlar yasagan.

-, -y' qo'shimchalari ikki tilli (o'zbek-tojik) hudud shevalarida *bəħɔr', t'rəmjy'* kabi so'zlar tarkibida payt otlaridan sifatlar yasaydi.

O'zbek adabiy tilidagidek, o'zbek shevalarida, jumladan, Navoiy viloyati o'zbek shevalarida ham sodda yasama fe'llar fe'l bo'lmagan so'zlarga so'z yasovchi qo'shimchalarni qo'shish orqali yasaladi.

Tadqiq etilayotgan hudud shevalarida ham *-la* faol so'z yasovchi qo'shimcha sifatida turli fe'llarni yasashga xizmat qilgan: *pang'lamɔq // pang'izlamɔq* (pang' – mog'or; mog'orlamoq), *kəshshəlamɔq* (ishkal chiqarmoq), *p'təlamɔq* (payvandlamoq), *sh'məngləmɔq* (pisib qaramoq), *berk'shləməq* (yashirmoq), *shɔvang'lamɔq* (baqirmoq), *seltəngləmɔq* (vaqtini behuda o'tkazmoq), *pin-diqlamɔq* (kurtak chiqarmoq), *pəp'rləmɔq* (katta gapirmoq) kabi.

Shuningdek, hudud shevalarida quyidagi qo'shimchalar vositasida ham fe'llar yasaladi:

-lan: *s'rqɔvlanmɔq* (holsizlanmoq), *ziqlanmɔq* (zerikmoq).

-illə: bu qo'shimcha taqlid so'zlarga qo'shib, fe'l yasaydi: *d'ng'lləmɔq* (sakramoq; ko'chma. o'zidan ketmoq), *j'k'lləmɔq* (maqtanmoq), *solqillamɔq* (tashlanib turmoq; matoga nisbatan) kabi.

-(ə)r: bu qo'shimcha ayrim sifatlardan fe'l yasaydi: *əngərmɔq* (kiyimni o'ng qilmoq), *kənərmɔq* (eskirmoq). *Kənərmɔq* so'zining yasaliş asosi tojikcha bo'lsa-da, (ko'na – tojikcha *eski*) qipchoq tipli shevalarda, jumladan, Xatirchi tumani shevalarida keng tarqalgan.

-ay: *dog'aymɔq* (o'dag'aylamoq). Xatirchi tumanining qipchoq tipli Toro-ma, Sayyod, Qrim qishloqlari o'zbek shevalarida uchraydi.

O'zbek adabiy tilidagidek, shevalarda ham bir yasovchi vositaning bir necha o'zaro ma'nodosh asoslarga qo'shib so'z yasashi kuzatiladi: *jənjəlkəsh, mɔjəɔkəsh* kabi. Ba'zan esa bir yasovchi asosga birdan ortiq ma'nodosh so'z yasovchi qo'shimcha qo'shib keladi: *ɤydəɔn, ɤydəgər, ɤydəch'; jilitma, jilitqi* kabi.

Navoiy viloyati o'zbek shevalari bo'yicha to'plangan va o'rganilgan sheva materiallari morfologik usulda yasalgan so'zlarni quyidagicha guruhlash va tasniflash imkonini berdi:

1. Yasaliş asosi ham, yasovchi vosita ham o'zbek adabiy tilida mavjud bo'lgan, biroq adabiy tilda uchramaydigan yasama so'zlar. Masalan, *ilgir* (*kin-nachi, suq chiqaruvchi shaxs*) so'zidagi yasovchi asos (il – fe'l) va yasovchi vosita (-gir) o'zbek adabiy tilida mavjud, ammo ularning birikuvidan hosil

bo'lgan so'z adabiy tilda uchramaydi. Xatirchi tumanining Langar shevalarida *qozon qopqog'i* ma'nosini ifodalovchi *yovgich* so'zining yasalish asosi (*yov – yop* fe'lining fonetik varianti) va yasovchi vosita (*-gich*) o'zbek adabiy tilida ma'lum, biroq *yovgich* yasalmasi adabiy tilda uchramaydi.

2. Yasalish asosi o'zbek adabiy tilida mavjud, ammo yasovchi vositasi shevaga xos bo'lgan sodda yasama so'zlar: *yashinmachaloq* (yashirin+machaloq; ad.orf. bekinmachoq), *achqamoq* (och+qa; ad.orf. och qolmoq) kabi.

3. Yasalish asosi shevaga xos bo'lib, adabiy tilda uchramaydigan, yasovchi vositasi adabiy tilda mavjud bo'lgan sodda yasama so'zlar. Masalan, o'zbek adabiy tilidagi *mog'orlamoq* so'zini tadqiq etilayotgan hudud shevalarida *panglamoq*, *pang'izlamoq* fe'llari ifodalaydi. Ushbu fe'llarning yasalish asosi (*pang*, *pang'iz*) o'zbek adabiy tilida mavjud emas.

4. Qismlarining har ikkalasi (yasashga asos qism va yasovchi vosita) o'zbek adabiy tilida mavjud bo'lib, shevada aynan yoki fonetik jihatdan farqli holda qo'llaniladigan sodda yasama so'zlar. Masalan, *jilitma* so'zi (isitilgan ovqat) so'zining yasalish asosi dialektal *jilimoq* (ad.orf. ilimoq) fe'lining orttirma nisbat shakliga *-ma* yasovchi vositasini qo'shish orqali yasalgan. *Uyutqi* (ad.til. achitqi) *uyut* (*ivimoq* fe'lining dialektal orttirma nisbat shakli) + *-qi* (narsa oti yasovchi) qo'shimchasini qo'shish orqali yasalgan.

5. Qismlarining har ikkalasi yoxud biri tojik tiliga mansub bo'lib, ikki tilli shevalarda yasalgan, biroq o'zbek adabiy tili nuqtayi nazaridan morfemalarga ajralmaydigan so'zlar. Masalan, *bəndək* (ad.til. to'g'nag'ich), *хə lzənək*, *nəx-zənək* (chakich turlari) kabi.

6. Yasovchi vositasi adabiy tilda ma'lum, biroq yasalish asosi mustaqil ma'no bildirmaydigan so'zlar. Masalan, *mujiq* (nimjon), *seltanglamoq* (vaqtini behuda o'tkazmoq), *shimanglamoq* (pisib qaramoq) kabi. Bunday so'zlarning tadqiq etilayotgan hudud shevalarida ko'plab uchrashi kelajakda o'zbek dialektlarida so'z yasalishi yuzasidan jiddiy tadqiqotlar olib borish zaruriyatini taqozo etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Абдуллаев Ф.А. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. –Тошкент: ЎзФА, 1961. –348-б.

2. Абдурахмонов Ғ, Шукуров Ш., Маҳмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. –Тошкент, 2008. –526-б.

3. Гулямов А.К. К некоторым вопросам аффиксации в узбекском языке // Аюб Ғуломовнинг илмий мероси. –Тошкент, 2005.

4. Дониёров Х. Қипчоқ диалектларининг лексикаси. –Т.: Фан, 1979. –158-б.

5. Жўраев Б. Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари. –Т.: Фан, 1969. – 168-б.
6. Иброҳимов С. Ўзбек тилининг Андижон шеваси (фонетика ва морфология). –Тошкент: Фан, 1967. – 260-б.
7. Йўлдошев Т. Тожикистондаги ўзбек шевалари морфологияси (Феъл). –Тошкент: Фан, 1986. – 99-б.
8. Мирзаев М. Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари: филология фанлари доктори дисс. – Тошкент, 1965. – 461-б.
9. Мирзаев Н. Ўзбек тили этнографизмларининг изоҳли луғати. –Т.: Фан, 1991. – 119-б.
10. Муҳаммаджонов Қ. Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари морфологияси. –Тошкент: Фан, 1983. – 166-б.
11. Ҳожиев А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. – Т.: Фан, 2010. – 255-б.
12. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I жилд. –Тошкент: ЎзМЭ, 2006. – 679-б.
13. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. IV жилд. –Тошкент: ЎзМЭ, 2007. – 606-б.

IQON SHEVASIDA OLMOSHLAR XUSUSIDA

Xidraliyeva Zoxira,

ToshDO'TAU katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada Iqon shevasida qo'llanadigan olmoshlar va ularning turlanishi hamda murakkab olmoshlarni hosil qilishda yuzaga keladigan turli fonetik o'zgarishlar, o'ziga xosliklar haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: sheva, adabiy til, lahja, olmosh, ko'plik, kelishik, affiks, fonetik o'zgarish.

Annotation. The article discusses the pronouns used in the Iqon dialect and their variations, as well as the various phonetic changes and peculiarities that occur in the formation of complex pronouns.

Keywords: dialect, literary language, pronoun, plural, affix, phonetic change.

Shevalarda olmoshlar adabiy tildan jiddiy farq qilmaydi. Kishilik olmoshlari aynan yoki qisman fonetik o'zgarish bilan qo'llanadi [Ashirboyev, 2021: 69]. Iqon shevasida kishilik olmoshlari turkiy tillar [Щербак, 1977:124] kabi män, sän, u(l), bizär, sillär, ular tarzida qo'llanadi.

Kishilik olmoshlari kelishiklar bilan quyidagicha turlanadi:

No	Kelishiklar	Adabiy tilda	Shevada
1	Bosh kelishik	<i>män, sän, u</i>	<i>men, sen, u</i>
2	Qaratqich kelishigi	<i>me:η, se:η, unīη</i>	<i>mening, sening, uning</i>
3	Tushum kelishigi	<i>me:ni, se:ni, unī</i>	<i>meni, seni, uni</i>
4	Jo'nalish kelishigi	<i>maηa//ma:, saηa//sa, uηa,</i>	<i>menga, senga, unga</i>
5	O'rin-payt kelishigi	<i>me:ndä, se:ndä, unda</i>	<i>menda, senda, unda</i>
6	Chiqish kelishigi	<i>me:ndin, se:ndin, u:ndin</i>	<i>mendan, sendan, undan</i>

Ta'kidlash lozimki, kishilik olmoshlarining I va II shaxs birlikda bosh kelishikdagi *men, sen* shakli shevada *män, sän* hamda jo'nalish kelishigida Xorazm shevalari kabi [Абдуллаев, 1961:157] *maηa, saηa* tarzida qo'llanadi, lekin qaratqich, tushum, o'rin-payt, chiqish kelishiklari bilan turlanganda *me:η, se:η; me:ni, se:ni; me:ndä, se:ndä; me:ndin, se:ndin* tarzida shu bilan birga, men bilan ~ *me:m b'läm*, sen bilan ~ *se:m b'läm* kabi ikki so'zning talaffuzi jarayonida sand-

hi hodisasi yuzaga keladi, ya'ni oldingi so'z nihoyasidagi tovush *n* (til) undoshi ikkinchi so'zning birinchi tovushi *b* (lab) undoshiga moslashadi. Shu bilan birga *män, sän* olmoshlari tarkibidagi *ä* unlisi *e* ga moslashishi kuzatiladi.

KO'PLIKDA

№	Kelishiklar	Shevada	Adabiy tilda
1	Bosh kelishik	<i>bizär, sillär, ular</i>	<i>biz, siz, ular</i>
2	Qaratqich kelishigi	<i>bizäriñ, silläriñ, ulariñ</i>	<i>bizning, sizning, ularning</i>
3	Tushum kelishigi	<i>bizärni, sillärni, ularni</i>	<i>bizni, sizni, ularni</i>
4	Jo'nalish kelishigi	<i>bizärgä, sillärgä, ularya</i>	<i>bizga, sizga, ularga</i>
5	O'rin-payt kelishigi	<i>bizärdä, sillärdä, ularda</i>	<i>bizda, sizda, ularda</i>
6	Chiqish kelishigi	<i>bizärdin, sillärdin, ulardin</i>	<i>bizdan, sizdan, ulardan</i>

I va II shaxs *biz, siz* olmoshlari ko'plikda *bizär, sillär* tarzida qo'llanadi, ya'ni *-lar* ko'plik shakli bilan birga ifodalanadi, adabiy til va ba'zi shevalardagidek *biz, siz* tarzida qo'llanmaydi [Иброҳимов, 1967:156]. Shevada *siz* shakli II shaxs birlikning hurmat ma'nosini ifodalaydi, *sillär* esa ko'plikni.

Iqon shevasida ko'rsatish olmoshlaridan: *änä, mänä, u(l), bu(l), šu(l), anov, manov* olmoshlari qo'llanadi, *o'sha, ushbu* olmoshlari umuman qo'llanmaydi.

u(l), bu(l), šu(l) olmoshlari kelishiklar bilan quyidagicha turlanadi:

№	Kelishiklar	Shevada	Adabiy tilda
1	Bosh kelishik	<i>u, bu, šu</i>	<i>u, bu, shu</i>
2	Qaratqich kelishigi	<i>uniñ, muniñ, šuniñ</i>	<i>uning, buning, shuning</i>
3	Tushum kelishigi	<i>uni, muni, šuni</i>	<i>uni, buni, shuni</i>
4	Jo'nalish kelishigi	<i>uñä, muñä, šuñä</i>	<i>unga, bunga, shunga</i>
5	O'rin-payt kelishigi	<i>unda, munda, šunda</i>	<i>unda, bunda, shunda</i>
6	Chiqish kelishigi	<i>undin, mundin, šundin</i>	<i>undan, bundan, shundan</i>

Tadqiq etilayotgan shevada ham boshqa o'zbek shevalari kabi [Шоабдурахмонов, 1976:44] *u(l), bu(l), šu(l)* ko'rsatish olmoshlari *yer, yoq* so'zlari bilan qo'shilganda, kuchli fonetik o'zgarishga uchraydi: *u* yer ~ *e*; *bu* yer ~ *be*; *shu* yer ~ *še*; *u* yoqqa ~ *jaqa*, *bu* yoqqa ~ *bja:qa*, *shu* yoqqa ~ *šja:qa*. U yerda nima ish qilasan? ~ **E:dä** ni:š qilasa? Bu yerga kim o'tirdi ~ **Be:** kim

o:tirdi? Kuni bo'yi shu yerda bo'ldim. ~ *Kūni b'lām še:dā o:dīm*. U yoqqa, bu yoqqa yura bermay, ishingni qil ~ **Jaqa, b'ja:qa** jürä be:mäj, i:šini qī. Shu yoqqa hech kim o'tmadimi ~ **š'ja:qa** he:š kim ö:tmädinä?

Murakkab ko'rsatish olmoshlarda ham turli fonetik o'ziga xosliklar uchraydi: mana bu yerga ~ *mänäjgä*, mana bu yerda ~ *mänäjdä*, mana bu yerdan ~ *mänäjdin*; ana u yerga ~ *änäjgä*, ana u yerda ~ *änäjdä*, ana u yerdan ~ *änäjdin*. Mana bu yerga kel ~ *Mänäjgä kä*. Mana bu yerda men izlagan narsa bor ekan. ~ *Mänäjdä män izlägän nä:sä ba:r äkä*. Mana bu yerdan ~ *mänäjdin*. Shu bilan birga, ko'rsatish olmoshlariga *-day*, *-dek* affikslari qo'shilganda ham shevaga xos fonetik o'zgarishlarga uchraydi: unday ~ *undaq*, bunday ~ *mundaq*, shunday ~ *šundaq*; undek ~ *undaqqa*, bundek ~ *mundaqqa*, shundek ~ *šundaqqa*.

So'roq olmoshlari. Shevada so'roq olmoshlari adabiy til va boshqa shevalardagi ma'nolarga mos keladi, faqat turli affikslarni qabul qilganda va so'z birikmalarini hosil qilganda, o'ziga xos fonetik o'zgarishlarni ko'rish mumkin: *kim*, *nima* ~ *ni*, *qajsi* // *qaj*, *qanday* ~ *qandaq*, *qalaj*, *qanča*, *qajsi*, *nimaga* ~ *ni:gä*, *nimada* ~ *ni:dä*, *nimadan* ~ *ni:din*, *qayoqqa* ~ *k'jaqqa*, *qayoqda* ~ *k'jaqta*, *qayoqdan* ~ *k'jaqtin*, *qayerga* ~ *ke:gä*, *qayerda* ~ *ke:dä*, *qayerdan* ~ *ke:din*, *nima qildi*, ~ *niqidi*, *nima bo'ldi* ~ *nio:di*, *qača:n*, *qani*, *nechuk* ~ *näčik*, *nima uchun* ~ *ni:üčün* so'roq olmoshi ayrim o'rinlardagina uchraydi, ushbu olmosh, asosan, *ni:gä* yoki *hi*: olmoshi orqali ifodalanadi: Oyim kecha senikiga nima uchun kelmabdi? ~ *A:jam ke:čä se:ñkä ni: kämäpti?* Nima uchun hamma seni chaqiradi? ~ *Ni hä:mmä se:ni ča:qiradi?* Nima uchun baqirding? ~ *Ni ba:qirdin?*

O'zlik olmoshi. O'zlik olmoshida shevaga xoslik kuzatilmaydi, adabiy til va boshqa shevalar bilan bir xil.

Gumon olmoshlaridan shevada *alla* elementi yordamida hosil qilingan gumon olmoshlaridan faqat *älläqandaq*, *biräv* // *birävlär* olmoshi va *pala:nča*, *tü:länčä* kabi olmoshlar uchraydi, ammo *-dir* elementi yordamida hosil qilingan gumon olmoshi, umuman, qo'llanmaydi. Allaqanday bo'lmasdan, aytib bergin. ~ *Älläqandaq o:labe:mäj e:däbe:säj*. Qilgan ishingni birov bildi deysanmi? ~ *Qıyan i:šini biräv bildi de:jsänä?*

Birgalik olmoshlaridan *hä:mmä*, *bä:ri*, *bütün* olmoshlari faol qo'llanadi: *hä:mmä ba:llar*, *hä:mmä kadi*, *bä:ri baradına*, *bä:ri kä:pti*, *b'tu:n ö:jdin izlädim*, *bä:r i:šni qidim*. Shunisi xarakterliki, shevada birgalik olmoshi *butun* so'zi tarkibidagi *b* tovushi o'z pozitsiyasida mustahkam, ammo *butun olma*, *butun non* kabi so'z birikmalarida *b* ~ *p* mosligi kuzatiladi, ya'ni *pü:t'n alma*, *pü:t'n na:n* kabi.

Bo'lishsizlik olmoshlari ham adabiy tildan kichik fonetik farqlar bilan qo'llanadi: *he:š kim*, *he:š nä:sä*, *he:š ke:gä*, *he:š kedä* *he:š ke:din*, *he:š qandaq*, *he:š bä:lä*. Hech nima olmoshi o'rnida salbiy ottenkasi kuchli bo'lgan *he:š bä:lä* olmoshi shevada ko'p qo'llanadi: Hech narsadan xabari yo'q ~ *He:š bä:lädin xa:bari joq*. Hech narsa qolmabdimi? ~ *He:š bä:lä qa:maptina?* Boshini qat-

tiq urib oldi, hech narsa qilmadimi? ~ *Ba:šini qa:ttiḡ u:rīb a:di, He:š bā:lā qa:maptina.*

Xulosa shuki, Iqon shevasida olmoshlar affikslar bilan qo'llanganda, o'ziga xos qator xususiyatlari bilan adabiy til va o'zbek tilining boshqa shevalaridan farq qiladi.

Ayniqsa, ko'rsatish olmoshlari *u yer, bu yer, shu yer, u yoq, bu yoq, shu yoq* kelishik affikslarini qabul qilganda, soddalashish va kuchli fonetik o'zgarishlar o'ziga xos shaklda namoyon bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. – Тошкент: Фан, 1961. – 157-б.
2. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 69-b.
3. Иброҳимов С. Ўзбек тилининг Андижон шеваси. – Тошкент: Фан, 1967. – 156-б.
4. Шоабдурахмонов Ш. Тошкент области ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1976. – 44-б.
5. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. – Ленинград: Наука, 1977. – С. 124

MINGBULOQ SHEVASINING O'ZIGA XOS LEKSIK XUSUSIYATLARI

*Usmonov Musurmon Mamirali o'g'li,
Namangan davlat universiteti o'qituvchisi
musulmonusmonov3004@gmail.com*

Annotatsiya. Maqolada Mingbuloq tuman shevasi leksik birliklarining o'ziga xos leksik-semantik jihatlari yoritilgan va ularning qo'llanish areallari belgilangan.

Kalit so'zlar: leksik birlik, semantik xususiyat, fonetik hodisalar, transkripsiya, dialekt, fonetik xususiyatlar, vokalizm, konsonantizm, kontrast unli

Annotation. The article describes the specific lexical-semantic aspects of the lexical units of Mingbulak district dialect and identifies the areas of their use.

Keywords: lexical unit, semantic feature, phonetic phenomena, transcription, dialect, phonetic features, vocalism, consonantism, contrast vowel

Ma'lumki, shevalar har bir milliy tilning asosini tashkil etadi hamda u milliy-ma'naviy qadriyatlardan biri hisoblanadi. Aslida ham ona tili deganda, sheva tushunilishi haqiqatga yaqindir. Shuning uchun ham uni asrab-avaylash, qadrlash zarurati ortib boraveradi. Zero, Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov: "Jamiki ezgu fazilatlar inson qalbiga, avvalo, ona allasi, ona tilining betakror jozibasi bilan singadi. Ona tili – bu millatning ruhidir", degan so'zlarni bejiz ta'kidlamagan edi [3:123]. Shubhasiz, o'zbek shevalarini o'rganishda shevalarga xos xususiyatlarni birgina tasviriy-tavsifiy jihatdan emas, balki aniq tarixiy-etimologik, turkiy va boshqa tillarning faktik elementlari asosida qiyosan tadqiq qilinishi va shu nuqtayi nazardan baholanishi ko'plab tarixiy-lingvistik, dialektologik, lingvogeografik, arealogik va hozirgi adabiy tildagi nazariy va amaliy muammolarning yechimini topishda juda katta yordam beradi [2:16].

Namangan viloyati, ayniqsa, Namangan shahar shevasi o'zining turfa xilligi va o'zgacha jilosi bilan yurtimizdagi boshqa o'zbek shevalardan fonetik, leksik, grammatik jihatdan tubdan farqlanadi. Shu bois ham tilshunoslardan A.K.Borovkov, E.D.Polivanov, G'ozi Olim Yunusov, V.V.Reshetov A.Aliyev, S.Otamirzayeva, S.Tulyakov, I.Darvishovlarning Namangan shevalari tadqiqiga bag'ishlangan ishlari maydonga keldi.

Amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlar o'rganilishi natijasida ma'lum bo'ladi ki, Namangan shahar va Uychi, Uchqo'rg'on, Yangiqo'rg'on, Chortoq va Pop tuman shevalarining lingvistik xususiyatlari boshqa hududlarga nisbatan kengroq o'rganilgan [6:54]. Viloyatning aksariyat sheva areallari batafsil o'rganilmaganligi uchun ular haqida fikrlar kam.

Mingbuloq tuman shevalari ham o'zining fonetik, leksik, grammatik, xususiyatlari bilan boshqa shevalardan farqlanib turadi. Sheva areali shimolidan Chust va To'raqo'rg'on, shimoli-sharqdan Namangan, shimoli-g'arbdan Pop tumanlari, janubi-sharqdan Andijon viloyatining Ulug'nor, janubiy va janubi-g'arbdan Farg'ona viloyati Buvayda tumani bilan chegaradosh. Hudud-da 130000 ga yaqin aholi istiqomat qiladi [5:1].

Mingbuloq shevasi o'zbek shevalarining kichik bir bo'lagi sifatida umumturkiy va umumo'zbek shevalarining leksik strukturasidagi mavjud unsurlarning o'xshashligi kuzatiladi, biroq ayrim leksik-semantik xususiyatlari quyidagi jihatlari bilan farqlanadi:

I. Adabiy tilda uchramaydigan, faqat shevaga xos so'z-terminlar:

Dog'ocha [döyāča] – Mingbuloqning Rakasovskiy qishlog'ida kosa shaklidagi ichi chuqur idishga nisbatan ishlatilgan so'z. Adabiy tilimizda bunday idish tovoq deb ataladi. Tovoq – yuzi yoyiq, biroz yalpoq, kosa shaklidagi chuqurroq idish (turli o'lchamda sopol, chinni, metall, ba'zan marmardan tayyorlanadi). Sopol tovoq. Chinni tovoq. Tunuka tovoq [1:130].

Bormovuch, bormoguch [bärmävüč, bärmägüč] – bormaydigan bo'lib qolmoq. Boramiz deb kimnidir (masalan, shopirni) ishontirgan, lekin boradigan paytga kelganda bormaydigan bo'lib qolingani vaziyatga nisbatan aytiladi. Bormovuch, bormoguch [bärmävüč, bärmägüč] so'zi ishlatilganda borishiga ishontirilib qo'yilgan shaxs bormaydigan bo'lib qolgan shaxsga nisbatan xafa bo'lmaydi.

Ovxir [ävxir] – ot, sigir, qo'ylarga o't, hashak berish uchun qilingan joyga nisbatan aytiladi. Ovxirga o't tashladim.

Malla [mällä] – yoyilgan xamirni dog' qilingan qozonda yaxshilab pishirilganiga aytiladi. Adabiy tilimizda bunday taomga qatlama deyiladi. Qatlama – oddiy xamirdan yupqa yoyib, yog'da pishiriladigan taom [5:261].

Surguruch [sürgürünč] – sutga guruch solinib pishiriladigan taom. Surgurunch [sürgürüč] degan variantlarga ham ega. Shirguruch – guruchni sutda pishirib tayyorlangan shavlasimon quyuq taom [4:579].

Engsa [jɛŋsä] – tandirga non yopishda qo'li kuymasligi uchun kiyib olinadigan kiyim. Yengcha – yenglik. Onasi tandir oldida qo'lga yengcha kiyib, loladek qip-qizil kulcha betiga suv sepyapti [2:14].

Katta dada, opadada, oppoq dada [kättä dädä, äpädädä, äppäqdädä] – otasining akasiga nisbatan ishlatiladi. Opadada so'zi oppoq dada so'zining fonetik hodisaga uchragan shakli. Amaki – otaning akasi yoki ukasi. Katta amaki, kichik amaki [1:76].

Oppoqaya, katta aya [äppäqayä, kättä ayä] – katta amakisining xotini shevada shunday nomlaydi. Adabiy tilda kelinoyi deyiladi. Kelinoyi – akaning xotini. Yoshi o'zidan katta bo'lgan qarindosh yoki yaqin kishining xotini va shu xotinga murojaatni bildiradi [2:346].

So'ppi [soppi] – oq rangli do'ppi. So'filar kiyadigan oq rangli do'ppiga nisbatan olingan. Boshqa sheva vakillarida so'fi do'ppi deb ham yuritiladi. Mingbuloq shevasida fonetik o'zgarishga uchragan.

Solcha, sholcha, doroshka [sälčä, šälčä, dārāškä] – gilamdan yupqa, oyoq ostiga solinadi. Doroshka so'zi o'zining ma'nosini yoqotgan.

Japs, jamati [žäps, žämäti] – qarindosh, urug'. Qarindosh-urug'chilik munosabatlari. Japs [žäps] so'ziga jips yoki yaps (yopish) so'zi asos bo'lib fonetik o'zgarishlarga uchragan. Jamati [žämäti] so'ziga jam, jamlik so'zlari asos bo'lib fonetik o'zgarishlarga uchragan.

Bosolda [bäsäldä] – chamasi, taxminan, ehtimol degan ma'nolarni anglatadi.

Tindoq, tinnoq [tindäq, tinnäq] – tirnoq. Fonetik o'zgarishga uchragan. Tirnoq – barmoqlar uchining orqa tomonidagi etga yopishgan, barmoqlarni himoya qiluvchi, shoxsimon moddadan iborat tuzilma, qoplama [3:113].

Chovdish, chovgin, ovdasta [čävdiš, čävin, ävdästä] – qo'l yuvish va choy qaynatish uchun ishlatiladigan idish – obdasta. Obdasta – ro'zg'or buyumi; yuz-qo'l yuvish uchun ishlatiladigan uzun va ingichka jo'mrakli, qorni keng, bo'g'zi tor idish [3:71]. Ovdasta fonetik o'zgarishga uchragan. Chovgun – o'tda choy qaynatish uchun moslangan idish, choydish, qumg'on [4:502]. Chovdish, chovgin so'zlari fonetik hodisaga uchragan choydish, chovgun so'zlaridir.

Do'mba, do'mpa, tepalik [dombä, dompä, tepäliq] – tekis yerga nisbatan balandroq bo'lgan joyga nisbatan aytiladi. Tepa – yer sathidan baland, do'ng joy. Tepalik, balandlik [3:66]. Do'mba va do'mpa so'zlarida fonetik o'zgarish bor. Asosi "do'm" bo'lyapti. Do'm – do'mboq, do'mpaymoq so'zlari bilan aloqasi bo'lishi mumkin. Do'mboq – 1. Do'mpaygan, do'mpayib chiqqan. 2. Do'mpayib, ko'tarilib turgan joy yoki narsa [1:674]. Do'mpaymoq – do'mbaymoq. Katta tut yog'och ko'lankasida do'mpaygan yangi qabrni quchib, soatlarcha yig'lab, tinkalari qurigandan so'ng qaytishdi [1:674].

II. Nomemasi adabiy tildagi so'zlardan farq qilmasa-da, lekin shevada boshqa ma'no anglatuvchi so'zlar:

Ko'tarma [kötärmä] – mol, qo'y, ot, eshak boqiladigan va turadigan binoga nisbatan, ya'ni molxona, qo'yxona, otxonaga aytiladi. Izohli lug'atda: Ko'tarma – ko'tariladigan, ko'tarib qo'yiladigan qilib qurilgan. Ko'tarma ko'priq [2:474].

Bostirma [bästirmä] – mol, qo'y, ot, eshak boqiladigan va turadigan binoga nisbatan, ya'ni molxona, qo'yxona, otxonaga aytiladi. Bostirma asosan yoz kunlarida uy hayvonlarini saqlash uchun qurilgan joy hisoblanadi. Izohli lug'atda: Bostirma – to'rt tomoni yoki ikki yoni va old tomoni ochiq, usti yengilgina yopilgan qurilma [1:325].

Lagan [lägän] – Mingbuloq shevasining qipchoqlar yashaydigan hududlarida ichi chuqur idishga nisbatan qo'llanilgan bo'lsa, Mingbuloq tumanining

janubi va janubi-g'arbiy hududlarida ichi sayoz idishga nisbatan ishlatiladi. Izohli lug'atimizda quyidagicha berilgan: Lagan – tog'ora, idish; shamdon [quyuq taomlar solish uchun mo'ljallangan, likopchadan katta yassi idish. Mis lagan. Sopol lagan. Chinni lagan. Anvar o'rta dasturxon yozib, ikki lagan manti chiqarib qo'ydi.

Toyloq [täjläq] – oyoq toyadigan va sirpanadigan joyga nisbatan aytiladi. Dala yomg'irdan so'ng siyg'onchiq bo'lib qoldi. Izohli lug'atda Toyloq – kichkina toy, toycha [3:134] ma'nosini anglatadi.

Opa [äpä] – onaga nisbatan ishlatiladi. Opa – bir ota-onadan tug'ilgan farzandlar ichida o'zidan kichiklariga nisbatan katta qiz [3:128].

Ariq [ariq] – ekin ekish uchun tuproqni ikki yonidan uzun qilib uyib chiqilgan joyga nisbatan aytiladi. Izohli lug'atda ariq so'zi boshqa ma'no anglatadi. Ariq – sun'iy ravishda hosil qilingan suv yo'li, o'zani va undagi suv [1:98]. Shevada esa ariq so'zi marza, pushta so'zlariga sinonim tarzda ishlatilmoqda.

III. Adabiy tildagi shakliga nisbatan kuchli fonetik o'zgarishga uchragan so'zlar:

Taqlam, talam [taqläm, ta:läm] – qattiq yoki yumshoq narsalarning ustma-ust joylashganiga nisbatan aytiladi. Izohli lug'atda taxlam deb berilgan. Taxlam – terib, taxlab qo'yilgan narsa va uning bir to'pi. Bir taxlam kitob [3:15]; Mingbuloq shevasining "y"lovchi vakillarida: [taqläm] ya'ni chuqur til orqa, sirg'aluvchi, jarangsiz undosh tovush o'rniga chuqur til orqa, portlovchi, jarangsiz undosh tovush almashgan bo'lsa, "j"lovchilarda: [ta:läm] ya'ni chuqur til orqa, sirg'aluvchi, jarangsiz undosh tovush tushirib qoldirilgan.

Tapt, tapt [täpt, tävt] – insonning barmoqlari joylashgan qo'l qismining ichkari tomoniga nisbatan aytiladi. Tavtingni peshonasiga bos-chi? Arini tapti bilan bosib o'ldirdi. Izohli lug'atda taft so'ziga boshqacha ta'rif beriladi. Taft – issiqlik manbayi yoki qizib turgan narsadan urayotgan issiq, harorat. Tandirning tafti [3:14]. Lab-tish, sirg'aluvchi, jarangsiz undosh lab-lab, portlovchi, jarangsiz undoshga, lab-tish, sirg'aluvchi, jarangli undoshga almashgan.

Qallama [qallämä] – yoyilgan xamirni dog' qilingan qozonda yaxshilab pishirilganiga aytiladi. Adabiy tilimizda qatlama deyiladi. Qatlama – oddiy xamirdan yupqa yoyib, yog'da pishiriladigan taom [5:261]. Bu so'zimizda regressiv assimillatsiya hodisasi yuz bergan. Qatlama so'zidagi til oldi jarangli sirg'aluvchi tovush til oldi portlovchi jarangsiz tovushni o'ziga to'liq o'xshatib olyapti.

Holvaytal [hălväjtäl] – holvaytarga nisbatan ishlatiladi. Shevada fonetik hodisalarga uchragan. Holvaytar – dog' qilingan yoqqa un solib, sal qizarguncha qovurib, ustidan shakar eritilgan suv quyib tayyorlanadigan shirin taom [4:550]. So'z oxiridagi titroq tovush til oldi jarangli sirg'aluvchi tovushga almashdi.

Alvali [älväli] – shevada olchaga nisbatan aytiladi. Izohli lugʻatda olcha va olxoʻriga nisbatan olvoli deyilgan. Olvoli – olcha, olxoʻri [3:109]. Orqa qator, quyi keng unli oʻrniga oldi qator quyi keng unli almashgan.

Har bir maʼmuriy-hududiy birlikda shevaga xos soʻzlar leksik-semantik jihatdan quyidagi oʻziga xosliklarga ega:

Mingbuloq tumanining Dehqonobod qishlogʻida tovoq (ichi chuqur idish) döyāča deb nomlansa, Alami, Gulbogʻ, Tegirmonboshi, Tegirmon, Gigant kabi qishloqlarda “tovoq” deyiladi.

Molxona – āyil, kōtārmā, bāstirmā. Alami, Gulbogʻda mölxānā, āyil soʻzlari faol ishlatiladi. Qorashahar, Jiyydaqishloq, Momoxon, Qirqchek, Yakkatolda molxona, āyil, kōtārmā, bāstirmā soʻzlari ishlatiladi.

Bormaydigan – bārmāvüč. Dovduq, Gurtepa, Ingichka, Terak, Tolliovul, Uzuntepa, Mulkobod, Shoʻrsuvda bormaydigan soʻzi bārmāvüč, bārmāvöč tarzida ishlatilsa, Yangi Gulbogʻ, Tegirmon, Momoxon, Qorashahar, Qolgʻandaryo, Jomoshov, Jiyydaqishloq, Gulbogʻ, Alamilarda bārmaydigān, bārmaydiyān sifatida qoʻllaniladi.

Taxlam – taxlām, taqlām, talām; Yangi Gulbogʻ, Tegirmon, Momoxon, Qorashahar, Qolgʻandaryo, Jomoshov, Jiyydaqishloq, Gulbogʻ, Alamilarda taxlām, talām; Dovduq, Gurtepa, Ingichka, Terak, Tolliovul, Uzuntepa, Mulkobod, Shoʻrsuvda taxlām, taqlām, talām.

Taft – tāft, tāpt, tāvt; Yangi Gulbogʻ, Tegirmon, Momoxon, Qorashahar, Qolgʻandaryo, Jomoshov, Jiyydaqishloq, Gulbogʻ, Alamilarda tāft, tāpt; Dovduq, Gurtepa, Ingichka, Terak, Tolliovul, Uzuntepa, Mulkobod, Shoʻrsuvda tāft, tāpt, tāvt.

Sirpanchiq – sirpānch(i)q, sirqančiq, tājlāq. Yangi Gulbogʻ, Tegirmon, Momoxon, Qorashahar, Qolgʻandaryo, Jomoshov, Jiyydaqishloq, Gulbogʻ, Alamilarda sirpānch(i)q, sirqančiq, tājlāq; Dovduq, Gurtepa, Ingichka, Terak, Tolliovul, Uzuntepa, Mulkobod, Shoʻrsuvda sirpānch(i)q, tājlāq.

Holvaytar – hālvājtāl. Rakasovitskiyda hālvājtāl. Yangi Gulbogʻ, Tegirmon, Momoxon, Qorashahar, Qolgʻandaryo, Jomoshov, Jiyydaqishloq, Gulbogʻ, Alamilarda hālvātār.

Sigirga oʻt tashlanadigan joy – oxir, āyil. Yangi Gulbogʻ, Tegirmon, Momoxon, Qorashahar, Qolgʻandaryo, Jomoshov, Jiyydaqishloq, Gulbogʻ, Alamida oxir, āyil.

Gilamcha – sālcā, šālcā, dārāškā. Yangi Gulbogʻ, Tegirmon, Momoxon, Qorashahar, Qolgʻandaryo, Jomoshov, Jiyydaqishloq, Gulbogʻ, Alamida – sālcā, šālcā, dārāškā.

Qatlama – qallāmā, mällä. Alamida qallāmā, mällä.

Amaki – kāttā dādā, āpādādā, āppāqdādā (otasidan kattasiga nisbatan). Alamida kätā: dādā, āpādādā; Yangi Gulbogʻ, Tegirmon, Yakkatol, Momoxon,

Qorashahar, Qolg'andaryo, Jomoshov, Jiydaqishloq, Gulbog'da kättä dädä, äppäqdädä, ämäki.

Kelinoyi – äppäqaya, kätä:ya (otasidan katta amakisining xotiniga nisbatan). Alamida kätä:ya; Yakkatolda äppäqaya

Ona – opä, aya, enä. Yangi Gulbog', Tegirmon, Yakkatol, Momoxon, Qorashahar, Qolg'andaryo, Jiydaqishloq, Alamida opä, aya, enä.

Qarindoshlik – žäps, žämäti. Yakkatolda žämäti, Gurtepada žäps.

Pushta (marza, jo'yak) – žojak, ariq, märzä; Alami, Gulbog'da ariq.

Mingbuloq shevasi leksikasi tarkibida boshqa bir qancha shu kabi so'zlarining ko'rinishlar bilan turli belgilarga ega ekanligini kuzatishimiz mumkin.

Xulosa qilib shuni ta'kidlash lozimki, o'zbek shevalari hozirgi adabiy tilda uchramaydigan ayrim grammatik shakllar, leksik birlik elementlarini saqlab qolganki, ularni asosli ravishda ilmiy o'rganish juda muhim tarixiy-lingvistik xulosalarni chiqarishga imkon tug'diradi. Yaratilajak yangi qarash va ilmiy nazariyalarning maydonga kelishiga poydevor bo'ladi. Qat'iy bir qonuniyat asosida tilning uzoq zamonlardagi holatini aniqlayotgan izlanuvchiga juda qimmatli material beruvchi manba bo'lishi shubhasiz va shu bilan bir qatorda, bunday fonetik, leksik-grammatik faktlar – asoslar qadimgi yodgorliklarni tushunish va lingvistik tahlil qilishda amaliy qo'llanma vazifasini o'taydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. I–V jildlar.

2. Алиев А.Й. Уйчинский говор узбекского языка. Автореф. дис. ... канд. фил. наук. – Ташкент, 1960.

3. Darvishov I. Areal tilshunoslik: janubi-g'arbiy Namangan shevalarining fonetik-fonologik xususiyatlari. – Toshkent, 2019.

4. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2016.

ЖОҒАРЫ ШЫРШЫҚ ҚАЗАҚ ГОВОРЛАРЫНЫҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Сайфуллаев Бауыржан Нұрымбетұлы,

Нузами атындағы ТМПУ

оқытушы

bauirjan_sayfullayev96@mail.ru

Annotatsiya. *Ushbu maqolada biz qozoq dialektologiyasi, shuningdek, Toshkent viloyati Yuqori Chirchiq tumani qozoq shevasining fonetik xususiyatlari va uning yasalishi haqida qisqacha ma'lumot beramiz.*

Kalit so'zlar: *dialekt, govor, xalq, xalq tili, adabiy til, fonetik xususiyat.*

Annotation. *In this article we give a brief overview of Kazakh dialectology, as well as the phonetic features of the Kazakh dialect of Yukori Chirchik district of Tashkent region and its structure.*

Keywords: *dialect, dialect, people, vernacular, literary language, phonetic features.*

Диалектология ғылымы – белгілі бір тілдегі диалектілік яғни жергілікті ерекшеліктерді зерттейтін тіл ғылымының бір саласы. Диалектологияның зерттейтін нысаны – жергілікті тіл ерекшеліктерін тексеру. Диалект, говор деп халықтық я ұлттық тілдің өзіндік ерекшеліктері бар жергілікті тармақтарын, бөліктерін айтамыз [Сарыбаев, Нақысбеков, 1990: 4].

Қай тіл болмасын оның ішіндегі диалектілік ерекшеліктерді жинап, зерттеудің маңызы зор. Жергілікті ерекшеліктердің құрамында көне тілдің сарқыншағы, көрінісі ретінде сақталып қалған ертедегі тайпалық тілдердің қалдықтары бар. Оның құрамында қазақ халқының әр түрлі дәуірлерде көрші халықтармен қарым-қатынасынан туған кірме сөздер де бар.

Ол жалпы тілге тән ортақ белгілер деп өзгеше ерекшеліктерді қамтиды. Қазақ тіл білімінің жас саласы деп есептелсе де, диалектологиялық зерттеулерге назар аударылғаны 70 жылдан астам уақыт өткен. Қазақстанның барлық облыстарына қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері жиналып, бірте-бірте Қазақстаннан тыс жерлердегі қазақтар мекендейтін аймақтардан материалдар жинала бастады. Соның негізінде арнайы ғылыми жұмыстар қолға алынып, мақалалар мен монографиялар, құнды-құнды еңбектер жазылды. Түрлі аймақтарда тұратын қазақтардың тілі сәл болса да өзіндік айырмашылығымен ерекшеленеді. Диалектология мәселесіне айтулы ғалымдар С. Аманжолов, Н. Сауран-

баев, Ж. Досқараев, Ш. Сарыбаев, Ғ. Қалиев, Ә.Нұрмағамбетов, С. Омарбеков, О. Нақысбеков, Ж. Болатов, Н. Жүнісов, Т. Айдаров, Ш.Бектұров, Б.Бекетов т.б. айрықша көңіл аударғанын айтып өткеніміз жөн.

Халық тілінде кездесетін жергілікті тіл ерекшеліктері – тіл зерттеушілерінің назарын ертеден аударып келе жатқан құбылыстардың бірі. Қай тілден болмасын осы жергілікті деп аталатын тіл құбылыстарын кездестіріріміз анық әрі кездестіріп жүрміз де. Бірінде аз, бірінде көп деген сияқты, әйтеуір, мұндай жергілікті өзгешеліктердің барлық тілде бар екені даусыз. Қазақ тілі де осы сияқты, қазақ жұрты тараған өлкелердің бәрінде де сол жердің әрқайсысындағы қазақтардың тіліне тән сөз ерекшеліктерінің бар екені байқалып жүрген жайт. Мұны ғылымда диалектілік құбылыстар деп атайды.

Диалектілік құбылыстар – халық тілінің жемісі, халық тілі дамуының кезеңі тудырған тіл құбылыстары. Әрбір өлкеде тұратын қазақтардың тілінде кездесетін бұл секілді тіл айырмашылығының пайда болуының тарихи сыры бар [Айдаров, 1975: 28]. Мәселен, біз осы еңбекте сез еткелі отырған Ташкент облысы Жоғары Шыршық ауданында тұратын қазақтардың тіліндегі диалектілік айырмашылықты алатын болсақ, олардың көбінің-ақ түптеп келгенде із-өкшесі өзбек тілінің әсері бар екенін көреміз. Мұның себебін тусіну онша қиын емес. Бұл жерде тұратын қазақтардың ежелден өзбек халқымен іргелес, қоныстас, ағайындас ел болғанымен байланысып жатыр. Ұзақ жылдық тілдік қарым-қатынас нәтижесінде осы аймақ қазақтарының тіліне аталған тілдерден ауысқан сөздер де аз емес. Ол сөздер өздері енген тілге әбден етене болып, сіңісіп кеткен. Демек, мұндағы біздің айтайық дегеніміз – қазақ тілінде де жергілікті тіл айырмашылығы бар екендігі, сосын оның өзі кездейсоқ пайда болмағандығы, белгілі тарихи дамудың нәтижесінде туған тіл құбылыстары екендігі. Әрине, бұл құбылыстардың көлемі барлық өлкенің қазақтары тіліне ортақ құбылыстармен салыстырғанда әлдеқайда аз. Бірақ көлем жағынан қанша шағын болғанымен, бұл өзгешеліктерді ескермеуге де болмайды [Қошабаева, 1994: 41].

Ю.Абдувалиев зерттеу жұмысына көз жүгіртіретін болсақ, түрлі тарихи-экономикалық жағдайда ескерте келіп, сол тұрғындардың қоныстауының тарихи кезеңдеріне, олардың өзбектермен аралас немесе бөлек жеке ауыл болып отыруына, қазақ тіліндегі жергілікті баспасөздің болу-болмауына және қазақ балаларының ана тілінде оқу-оқымауына байланысты жергілікті тұрғындар тілінің лексикалық құрамы дыбыстық жүйесі, грамматикалық тұлғалардың бір-бірінен аз да болса, ерекшелігінің қолданылуына қарай, шартты түрде бұл сияқты өзгешеліктерді 3-ке бөліп қарайды [Нақысбеков, 1982:168].

Бірінші топқа ертеден отырықшылық өмірге көшкен, балалары өзбек тілінде оқитын, қазақ тілінде аудандық баспасөзі болмаған Жаңа жол, Калинин, Орта Шыршық, Бөке, Аққорған аудандарының бірсыпыра елді пунктерді және қалада тұратын қазақтардың тілдері жатады.

Екінші топқа Жоғары Шыршық, Төменгі Шыршық, Бостандық аудандары мен бірінші топтағы кейбір елді мекендердегі балалары қазақ мектептерінде оқитын өзбектермен аралас отырған қазақтар тілі кіреді.

Үшінші топқа Жоғары Шыршық, Төменгі Шыршық, Бостандық тәрізді 1962 жылға дейін газеті болып келген, балалары қазақ мектебінде оқып келген қазақтар тілін жатқызады.

Енді, Жоғары Шыршық ауданы қазақтарының тілдік ерекшелігіне мән беретін болсақ, біріншіден, фонетикалық ерекшеліктер туралы. Ташкент облысы кейбір аудандарын мекендейтін қазақтардың тіліндегі фонетикаға байланысты кездесетін ерекшеліктер Қазақстан территориясындағы говарлардың фонетикалық ерекшеліктерімен салыстырғанда әлде қайда мол. Бұл говорға тән дыбыстар құрамы жағынан қазақ әдеби тіліндегі дыбыстардан онша алшақ кетпейді. Дегенменде, кейбір дыбыстардың айтылуында өзгешеліктер кездесіп те қалады.

Белгілі бір тілдегі диалектілер мен говорлар сол тілге тән жалпы белгілерді сақтай отырып, бір-бірінен фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік және лексикалық жағынан түрліше ерекшеліктерге ие болады. Ташкент облысы Жоғары Шыршық ауданында мекендейтін қазақ тұрғындары тілінде ғана қолданылатын осы жерге ғана тән фонетикалық құбылыстар көптің қасы. Аталмыш, осы аудан қазақтарының тілдік өзгешеліктері дауысты дыбыстарға, дауыссыз дыбыстарға, кейбір дыбыстардың тұрақсыздығы, сонымен қатар, фонетикалық ерекшеліктер, лексикалық ерекшеліктер, грамматикалық ерекшеліктер көп кездеседі. Бұл айтып отырған тұрғындар тілінде кездесетін дауысты дыбыстарға байланысты ерекшеліктер дауыстылардың бірінің орнына екіншісінің қолданылып, алмасуымен және кейбір дифтонг дыбыстың ықшамдалып, әдеби тілдің өзгешеленіп келуімен сипатталады. Дыбыс алмасу құбылысы тек қана қазақ тілінің жергілікті сөйленісіне тән құбылыс емес екендігі баршаға аян. Атап айтқанда, біз сөз етіп отырған осы аудан говорының қазақ тілінің басқа говорларынан тыс өзіне тән дыбыстық ерекшеліктерін аңғаруға болады. Мысалы, дауыссыз дыбыстарда **ж** орнына аффрикат **дж** қолданылады, **ш** орнына палатальды **щ** (ащы-әщі-этші-этчі) фонемасының жұмсалыуымен ерекшеленеді. Сондай-ақ, өзбек тілімен жиі қарым-қатынастың нәтижесінде туған дыбыстық ерекшеліктердің бірі – қысаң **е** дауыстының орнына ашық **ә** дыбысының жұмсалыуы. Бұл құбылыс өзбек тіліне тән болып санала-

ды. Мысалы, әдеби тіліміздегі кем, кесел, мейлі, кептер, кесе, дерек, т.б. **е** арқылы дыбысталатын сөздер Жоғары Шыршық говорында кәм (өзбекше kam), кәсәл (өзбекше kasal), мәйлі (өзбекше mayli), кәсә (өзбекше kosa), дәрәк (өзбекше darak) **ә** дауыстысы арқылы айтылады.

Араб-иран тілдеріндегі ұяң ғ-дан басталатын көптеген сөздер қазақ әдеби тілінде қатаң қ-мен айтылады. Зерттеліп отырған Жоғары Шыршық говорында да **ғ** – арқылы көптеген сөздер айтылады. Негізінен бұлай қолдану өзбек тілінде араб тіліндегі сөздердің сол тілдің өзінде дыбысталғанындай, ұяң **ғ** арқылы айтылуы қабылданған болатын. Сондықтан бұл құбылысты да өзбек тілінің әсері деп тануға болады. Мысалы, ғаз (өзбек тіліндегі g'oz) – қаз; ғайрат (өзбек тіліндегі g'ayrat) – қайрат; ғам (өзбек тіліндегі g'am) – қам; ғоза (өзбек тіліндегі g'o'za) – қоза т.б. [Абдувалиев, 1967: 9].

Біз сөз етіп отырған Жоғары Шыршық аудан қазақ тұрғындарының тілінде тағыда дауыссыз дыбыстарға байланысты ерекшеліктердің бірі – тіл алды **ж** ның жартылай дауысты **й** мен алмасуы, яғни, бұл құбылыс негізінен, бір сөз ішінде емес, екі сөз аралығында да кездесетін өзгешеліктер де кездеседі. Яғни, қай, ол, бұл, сол, мына тәрізді есімдіктерден соң жақ, жер, сөздері келгенде және бара, келе, әкеле етістіктерімен тіркескен жатыр көмекші етістігінің басында **ж** дауыссызы **й** ге алмасын жәйттар көп кездеседі. Мысалы, **бүйер** – бұл жер, **ойер**-ол жер, **сөйер**-сол жер, **ойер//өйер**-ол жер, **қайер**-қай жер, **мынайер**-мына жер, **ойақ//ұйақ**-ол жақ, **бұйақ**-бұл жақ, **сойақ**-сол жақ, **қайақ**-қай жақ, **барайатыр**-бара жатыр, **келайатыр**-келе жатыр, **әкелейатыр**-әкеле жатыр т.б. көптеген осындай диалектілік өзгеріске ұшыраған сөйленістер көп кездеседі.

Жоғарыда сөз болған дыбыстық алмасулардан басқа дауыссыз дыбыстар жүйесіндегі ерекшеліктердің бірі сөз ортасындағы дыбыстардың түсіріліп қалуы әсіресе, «л» дыбысына байланысты. Жергілікті тұрғындар тілінде кездесетін дыбыстық ерекшеліктердің бірі – дауыссыз дыбыстардың түсіп қалуына байланысты.

Л дыбысының тұрақсыздығы қазақ тілі сөйленістерінің бәрінде бірдей жиі кездесетін құбылыс деп айтуға болмайды. Диалектологиялық зерттеулерге қарағанда, бұл ерекшелік қазақ тілінің басқа түркі тілдерімен қоныстас, аралас отырған, жиі қарым-қатынаста болған әсіресе, Өзбекстандағы қазақ тұрғындарының тілінде молырақ ұшырайтын мәлім болып отыр.

Үнді **л** ның түсіп қалу құбылысы зерттеліп отырған Жоғары Шыршық ауданындағы қазақ тұрғындарының тілінде кең тараған сипаты ерекшеліктердің бірінен саналады. Бұл дауыссыздың түсіп қалуы екі түрлі жағдайда кездеседі. **Біріншісі:** ол, сол, бұл тәрізді сілтеу есімдік-

тер құрамындағы ояқ, (ол жақ), бұйақ (бұл жақ), сойақ (сол жақ) түрінде айтылғанда, сондай-ақ атау тұлғасынан басқа септіктерде бұлған бұған, солған – соған, олған – оған және дауыссыз дыбыстан басталатын анықталушы сөздің алдында келгенде – о(л) жер, бұ(л) жер сөзімен тіркескенде л дыбысының түсіп қалатыны әдеби тілде де кездесіп қалатын құбылыс екені дәлелденген. **Екіншісі:** ал, бол, кел, сол, әкел етістіктерінің құрамындағы дыбысының түсіп қалуы. Ол мынандай жағдайда кездеседі:

а) **шартты рай формасында айтылғанда:** а(л)са – **аса**, бо(л)са – **боса**, ке(л)се – **кесе**, қа(л)са – **қалса**, са(л)са – **саса**, әке(л)се – **әкесе**.

б) **болымсыз түрде айтылғанда:** а(л)май – **амай**, ке(л)мей – **кемей**, қа(л)май – **қамай**, са(л)май – **самай**, әке(л)мей – **әкемей**.

с) **қалау және бұйрық рай райдың үшінші жағында айтылғанда:** бо(л)сын – **босын**, ке(л)сін – **кесін**, қа(л)сын – **қасын**, са(л)сын – **сасын**, әке(л)сін – **әкесін**.

Сонымен қатар, аудан тұрғандарының тілінде;

П орнына **у** ның жұмсалуды тауған-тапқан, шаудым-шаптым, кеуген-кепкен т.б.

Б ның орнына **п** жұмсалуды бәйрам-мейрам, дарақ-ағаш т.б.

Ғ ның түсіп қалуы алым-ғалым, ажайып-ғажайып әсірет-қасірет т.б.

Н орнына **ң** жұмсалуды өлен-өлең, қалын-қалың, ертен-ертең, қайын-қайың, қалын-қалың т.б.

С ның орнына **ш** қолдануды мысық-мышық, есек-ешек, қостау-қостау, сорпа-шорпа, самал-шамал, бесақа-пешақа, бейсенбі-пейшенбі т.б.

Т нің түсіп қалуы ештеңке-ештеңе т.б. сияқты көптеген фонетикалық ерекшеліктер кездеседі.

Ауызекі сөйлеу тілінде **ал, бол, кел** тәрізді етістіктердің соңындағы л дыбысы түсіп қалып **асайшы (алсайшы), босайшы (болсайшы), кесейші (келсейші)** түрінде айтылу кездеседі.

Қорыта айтқанда, тіліміздегі диалектілік ерекшеліктерді айқындау – тек әдеби тілді қалыптастырып, нормалау үшін ғана емес, сонымен бірге, оның тіл тарихы үшін де маңызы зор болмақ. Осы себептен де тілдері ғылыми тұрғыда зерттеле бастаған халықтардың барлығы да өз тілінің диалектілік ерекшеліктерін зерттейді. Ташкент облысы Жоғары Шыршық ауданы қазақ тұрғандарының тіліндегі жоғарыда келтірілген дыбыстық ерекшеліктер осы құбылыс та аралас отырған өзбек тілінің әсері деп айтуға болады. Жалпы біз қарастырып отырған аудан қазақ тұрғындарының тілін зерттеулер әлі де аздық етеді. Өйткені, Жоғары Шыршық ауданы халқының орташа тығыздығы 1км² ге 256 адам, қала тұрғындары саны 12950, ауыл тұрғындары саны 99550 ге тең, көп ұлтты аудан қатарына кіреді. Халқының негізгі бөлігін өзбектер, кейінгі

орында қазақтар, корейстер, орыстар, татар және басқа ұлт өкілдері құрайды. Бұл мақаламызда біз аудан тұрғандары тілінің фонетикалық ерекшеліктеріне қысқаша шолу жасадық. Әлі аудан тұрғындарының сөйленісіндегі диалектлік қыруар зерттеу жұмыстары – өз зерттеушілерін күтуде.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сарыбаев Ш., Нақысбеков О. Қазақ тілінің аймақтық лексикасы. – Алматы: Ғылым, 1990.
2. Айдаров Т. Қазақ тілінің лексикалық ерекшеліктері. – А., 1975. – 123-б.
3. Абдувалиев Ю. Фонетико-морфологические особенности Ташкентского говора казахского языка. Автореферат дисс. канд. фил. наук, 1967. – С.36.
4. Қошабаева О. Өзбекстандағы қазақтар. Автореферат дисс. канд. фил. наук. – А., 1994. – 26-б.
5. Нақысбеков О. Қазақ тілінің оңтүстік говорлар тобы. – А.: Ғылым, 1982. – 168-б.

3-SHU'BA

O'ZBEK SHEVALARINI AREAL O'RGANISH VA TARIXIY DIALEKTOLOGIYA

BOLTA JO'RAYEV – YUQORI QASHQADARYO SHEVALARINING ZUKKO VA ZAHMATKASH TADQIQOTCHISI

*Jabborov Xo'jamurod Jabborovich,
Qarshi DU professori,
filologiya fanlari doktori
Elektron manzil: Xujamurod @ list.ry*

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek dialektologlaridan biri B. Jo'rayev to'g'risida, uning o'zbek tilshunosligi va o'zbek dialektologiyasi oldidagi xizmatlari haqida fikr yuritilgan. Bu olim Yuqori Qashqadaryo o'zbek shevalarini ilmiy tadqiqqa torta olgan tajribali va bilimli tadqiqotchilardan biridir. Uning Kitob shahrida tug'ilgani, Samarqandda ikki marta o'qishi, so'ngra Toshkent shahridagi Til va adabiyot institutida ishlab, o'zbek shevalarining xususiyatlarini yorituvchi tadqiqotlar yaratgani to'g'risida o'rinli fikrlar bor.

Kalit so'zlar: o'zbek shevalari; Yuqori Qashqadaryo, Yuqori Qashqadaryo dialektal zonasi; o'zbek shevalarining tasnifi; shevalarni qiyosiy o'rganish; dialektal leksika, shevalar leksikasini to'plash, guruhlash; dialektal lug'atlar.

Annotation. This article discusses one of the Uzbek dialectologists B. Juraev, his services to Uzbek linguistics and Uzbek dialectology. This scientist is one of the most experienced and knowledgeable researchers who was able to involve the Upper Kashkadarya Uzbek dialects in scientific research. It is believed that he was born in Kitab, studied twice in Samarkand, and then worked at the Institute of Language and Literature in Tashkent, where he created research on the features of Uzbek dialects.

Keywords: Uzbek dialects; Upper Kashkadarya, Upper Kashkadarya dialectal zone; classification of Uzbek dialects; comparative study of dialects; dialectal lexicon, collection of dialect lexicon, grouping; dialect dictionaries.

O'zbekiston Respublikasi hududlarida, xususan, Yuqori Qashqadaryo o'zbek shevalarining tasnifi, ularning bir-biriga qiyosi, shevalar leksikasini to'plash, guruhlashtirish kabi masalalar bilan o'z vaqtida tilshunos-dialektolog olimlarimizdan G'ozi Olim, Y.D.Polivanov, V.V.Reshetov, Sh.Shoabdurahmonovlar Shahrisabz, Kitob, Yakkabog' tumanlari va barlos, saroy, kenagas

singari urug'-aymoq nomlari haqida shug'ullanganlar. S.Ibrohimov Shahri-sabzning kulol, kashtachi va boshqa hunarmandlari tilidan kasb-hunar terminlari hamda Chiroqchi tumanidagi qipchoqlarning til xususiyatlariga oid ayrim materiallar to'plagan [Jo'rayev, 1969: 5].

Umuman olganda, bugungi kungacha Qashqadaryo o'zbek xalq shevalarining o'rganilishida Y.D.Polivanov, A.Shermatov, T.Nafasov, B.Jo'rayev, D.Abdurahmonov, T.O'rinov, T.Qudratov, N.Mirzayev, Q.Xurramov, K.Usmonov, T.Enazarov, X. Jabborov, K. Markayev, E. Jabborov, N. Shoimova, O.O'rinova (adabiyotlar ro'yxatiga qaralsin)lar ilmiy tadqiqot ishlari olib borishgan. Mazkur tadqiqotchilar bu hudud shevalari leksikasini o'rganish bo'yicha amalga oshirgan tadqiqotlari doirasida ko'pgina kitoblar, lug'atlar, maqolalar nashr ettirishgan.

Yuqori Qashqadaryo xalq shevalar leksikasining o'rganilishida esa bevosita B. Jo'rayev, T. Nafasov, T. Qudratov, T. Enazarov kabi shevashunos olimlarning xizmatlari kattadir. O'zbekistonda, xususan, Qashqadaryo o'zbek xalq shevalarini o'rganishni birinchilardan bo'lib boshlab bergan, bu hudud shevalarini har tomonlama sinchiklab o'rgangan olim professor Y.D.Polivanovdir. U 1920–1937-yillar davomida Qarshi, Samarqand, Toshkent kabi shahar shevalari bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlari olib borib, juda qimmatli asarlar yozdi.

Uning 1928-yilda nashr etilgan Qarshi shevasi bo'yicha “Образцы несингармонистических (иранизованных) говоров узбекского языка. Каршинский говор” // “Qarshi shevasi. O'zbek tili nosingarmonizmli (eronlashgan) shevalaridan namunalar” [Polivanov, 1928:92-96] maqolasi fikrimizning dalilidir. Uning 1933-yilda bosilib chiqqan “O'zbek dialektologiyasi va o'zbek adabiy tili” asarida o'zbek shevalarining turli-tuman ekanligi o'sha davrda alohida qayd etilgan edi.

Mavzu doirasida yondashadigan bo'lsak, Yuqori Qashqadaryo shevalarining leksikasini tadqiq etish bo'yicha salmoqli tadqiqotlar olib borgan zukko va zahmatkash olimlardan biri shevashunos Bolta Jo'rayevdir desak, xato qilmagan bo'lamiz. Gap shevashunos Bolta Jo'rayevning Qashqadaryo xalq shevalarining zukko va zahmatkash tadqiqotchisi ekanligida borar ekan, bu o'rinda albatta olimning qisqacha tarjimai holiga to'xtalish joiz.

Bolta Jo'rayev 1928-yilda Qashqadaryo viloyatining Kitob tumanida tug'ilgan. 1947-yili Kitobdagi Chkalov nomidagi 1-o'rta maktabni tamomlab, 1949-yilda Samarqand O'qituvchilar institutining til va adabiyot fakultetini bitirgan. 1949–1950-yillarda Kitobdagi 10-maktabda ilmiy mudir bo'lib ishlagan. U 1950–1955-yillarda Alisher Navoiy nomidagi Samarqand davlat universitetining filologiya fakultetida Navoiy stipendiati sohibi sifatida ta'lim olgan.

B.Jo'rayev universitetni tugatgan yili sobiq SSSR Fanlar akademiyasi Tilshunoslik institutiga aspiranturaga kiradi va A.D. Koklyanova rahbarligi-

da 1959-yilda “O‘zbek tilining Shahrisabz shevasi” bo‘yicha nomzodlik dissertatsiyasini yoqlaydi. U o‘zining lingvistik faoliyati davomida dialektologiya bo‘yicha o‘ndan ortiq ilmiy ish e‘lon qilgan. Uning katta hajmdagi “Shahrisabz shevasi” (1964) nomli monografiyasi va “O‘zbek adabiy tili va o‘zbek dialektlari” (1963) broshyurasi bosilib chiqqan.

B. Jo‘rayev O‘zSSR Fanlar akademiyasi Til va adabiyot institutining ilmiy ishlar bo‘yicha direktor o‘rinbosari vazifalarida faoliyat ko‘rsatgan. U 1970-yili vafot etgan.

Uning “Yuqori Qashqadaryo o‘zbek shevalari leksikasi // O‘zbek shevalari leksikasi” (1966), “Yuqori Qashqadaryo o‘zbek shevalari (1969), “O‘zbek adabiy tili va o‘zbek dialektlari” (1963) kitoblari, “Шахрисабзский говор узбекского языка” (1959) nomli dissertatsiyasini alohida qayd etish mumkin.

O‘zbek shevashunosligining zahmatkash va sinchkov shevashunosi A.Ishayev B.Jo‘rayevning shevashunoslik bo‘yicha olib borgan faoliyatini e‘tirof etar ekan, u kishi haqida quyidagicha fikr bildirgan: “Bu o‘rinda shu faktni faxr bilan qayd etish lozimki, o‘zbek dialektologiyasida Yuqori Qashqadaryo shevalarining o‘rganilishi, tadqiq etilishi va lug‘atlarining tuzilishida B.Jo‘rayevning xizmatlari benihoya katta. U bu region shevalari bo‘yicha faktik materiallarni sinchkov tadqiqotchi sifatida qunt bilan to‘plagan, ularni benuqson transkripsiyada yozib olgan. B.Jo‘rayev Yuqori Qashqadaryo shevalarining “...faqat o‘ziga xos so‘z boyligini birmuncha qamrab oladigan qilib yaxlit lug‘at tuzish ishini keyinroq amalga oshirmoqchimiz”, – degan edi. Afsuski, bevaqt o‘lim bu niyatni amalga oshirishga imkon bermadi.

Umuman, bu zahmatkash olimning “O‘zbek shevalari leksikasi” (1966) to‘plamida hamda so‘nggi monografiyasida (1969) nashr etilgan lug‘atlari bir-birini takrorlamaydi, aksincha, biri ikkinchisini to‘ldiradi. Shunga ko‘ra, ikkala lug‘at ham o‘zbek shevalarining katta hajmdagi dialektal lug‘atlarini tuzishda eng asosiy manbalar sifatida xizmat qiladi, bunga shak-shubha yo‘q” [Ishayev, 1990: 62-64].

A. Ishayevning “O‘zbek dialektal leksikografiyasi” (1990) kitobida B. Jo‘rayevning ilmiy ishlari misollar asosida keng va atroflicha o‘rganilgan va tahlil etilgan [Ишаев, 1990: 140]. Shu sababli biz B. Jo‘rayevning ishlariga batafsil to‘xtalmaymiz va ba‘zi bir ishlariga e‘tiboringizni qaratmoqchimiz. B. Jo‘rayev “Yuqori Qashqadaryo o‘zbek shevalari leksikasi” (O‘SHL, 1966) mavzusidagi yirik tadqiqotida (160-292) 1385 so‘zni lug‘at (182-292) qilib bergan. Lug‘at leksikografik talablarga javob berarli darajada tuzilganligi va bosh so‘zlarning qariyb barchasi misollar bilan ta‘minlanganligi, lug‘atning ilmiy jihatdan yaxshi fazilati shundaki, unda kelib chiqishiga ko‘ra boshqa tillarga oid bosh so‘zlarning deyarli barchasiga etimologik qaydlar berilganligi, ularning etimologik jihatdan qaysi tilga (tojik, fors-tojik, arab kabi tillarga) taalluqli ekan-

ligi aniq ko'rsatilgan: **əzzə** (ar. arabcha shakli yozilgan) ariza... (183). **jəvrən-nən** (ar....) nohaqdan, gunohsiz (2 misol berilgan - 207), **pətərət** (ar...) vayrona (misol berilgan - 241), **bəyimjon** (toj. bodimchon) – baqlajon. **Bolg'undor** (f.-t. bolog'undor) taxmon (misol berilgan - 191). B. Jo'rayev Yuqori Qashqadaryo shevalaridagi ayrim so'zlarning kelib chiqishi jihatdan arab, fors-tojik tillariga oidligini qayd etgan (Jo'rayev B., 1966: 182-292): əddisər (fors-tojik *az du sar*) bo'lsa-bo'lmasa, bari bir, albatta.... **əzzə** (ar...) ariza....əvg'a (toj. *ag'ba*) tog' cho'qqisidan oshib o'tiladigan qatnov joy, dovon... (183). qas (toj. *qars*) belbog'.... (280).

B.Jo'rayev "Qashqadaryo o'zbek shevalari leksikasi" (O'SHL, 1966) mavzusidagi maqolasiga ilova etilgan lug'atda dallollar va qassoblarning "sirli" nutqidagi ba'zi so'zlarni qayd etgan. Masalan: əre – bir; biyöz – ikki; g're – uch; gəpə – to'rt, nimsər – besh, kəpəre – olti; kəbiyöz – yetti; biyösköm – sakkiz; ərikəm – to'qquz; səre – o'n (B. Jo'rayev, 1966, 186).

B. Jo'rayevning "Yuqori Qashqadaryo shevalari" monografiyasida (1969) o'sha regiondagi mavjud shevalar guruhi bo'yicha matnlar berilgan: qipchoq shevalari (31-72); oraliq shevalar (83-104); shahar tip shevalari (112-123). Ushbu monografiyada matnlarning ko'p va xilma-xil bo'lishi, matnlardagi shevalarga xos xususiyatlarning aniq va mufassal izohlanganligi alohida diqqatga sazovor.

Shu o'rinda aytish lozimki, Yuqori Qashqadaryoning Shahrisabz, Yakkabog', Chiroqchi, Qamashi tumanlari shevalari materiallari asosida B.Jo'rayevdan boshqa tadqiqotchilar ham ilmiy ishlar olib borishgan. Jumladan, T.Qudratov "O'zbek tilining oraliq shevalari" mavzusidagi (T. Qudratov, KD, (1968) nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan. Ishda shevalarning fonetik, morfologik xususiyatlari yoritilgan. Ilova tarzida ba'zi leksik xususiyatlar haqida ma'lumotlar hamda qisqacha lug'at berilgan (AKD., 1968, 4). Kuzatishlar shuni ko'rsatdiki, Yuqori Qashqadaryo shevalariga nisbatan Quyi Qashqadaryo shevalari bo'yicha lug'atlar kamroq tuzilgan. Professor T.Nafasovning "Qashqadaryo o'zbek xalq so'zlari" (2011) lug'ati, K. Usmonovning "O'zbek tili shevalarida fe'ling hozirgi zamon shakllari" (2005), "O'zbek shevalarida fe'ling o'tgan zamon formalari" (1991), N.Shoimovanning "Qashqadaryo o'zbek qipchoq shevalari leksikasi" (2000), "O'rta Qashqadaryo "je"lovchi qipchoq shevalari leksikasi" (1999), O'zbek shevalari leksikasini o'rganishning dolzarb masalalariga doir (Qashqadaryo vohasi materiallari asosida) (2009) kitob va maqolalarda Yuqori Qashqadaryo shevalari haqida qimmatli fikrlar mavjud.

Umuman olganda, B. Jo'rayevning Yuqori Qashqadaryo o'zbek shevalari bo'yicha olib borgan ilmiy tadqiqot ishlarini o'rganish natijasida Shahrisabz, Yakkabog', Chiroqchi, Qamashi tumanlari shevalari materiallari asosidagi ilova lug'atini kitob holida nashr ettirish bugungi kun davr talabidir hamda ilo-

va lug'atda boshqa dialektologlarimizning asarlarida qayd etilmagan ko'pgina so'zlarning mavjudligi, hajm jihatdan kattaligi (1400 so'z), lug'at tuzish prinsiplariga rioya etilganligi, reyestr so'zlarning aksariyati misollar bilan ta'minlanganligiga ko'ra umumo'zbek shevalarining katta dialektal lug'atlari uchun qimmatli manbadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Ўқитувчи, 1988. – 288-б.
2. Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. – Тошкент: Муҳаррир, 2011. – 466-б.
3. Нафасов Т., Носиров Ш. Ўзбек диалектал лексикографияси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1993, 1-сон. – 69–72-бетлар.
4. Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. – Тошкент: Фан, 1990. 139-б.
5. Поливанов Е.Д. Образцы несингармонистических (иранизованных) говоров узбекского языка. Каршинский говор. Доклады АН СССР. – Ленинград: 1928, №5. – Стр. 92–96.
6. Усмонов К. Шевалар бағрида туғилган номлар тадқиқчиси. Номшунос олим. – Қарши, 2008. – 78–79-бетлар.
7. Усмонов К. Ўзбек тили шеваларида феълнинг ҳозирги замон шакллари. – Қарши: Насаф, 2005. – 142-б.
8. Усмонов К. Ўзбек шеваларида феълнинг ўтган замон формалари. – Тошкент: Фан, 1991. – 165-б.
9. Хуррамов Х. Узбекские народные географические термины, обозначающие рельеф Южного Узбекистана. АКД. – Ташкент, 1981. – С. 23.
10. Шерматов А. Қарши шевасининг баъзи морфологик хусусиятлари // Ўзбек диалектологиясидан материаллар. –Тошкент, 1961. 2-китоб. – 178-213-бетлар.
11. Шерматов А. Қашқадарё ўзбек шевалари. – Тошкент, 1972.
12. Шерматов А. Ўзбек халқ шеваларидан материаллар. –Тошкент, 1975.
13. Шерматов А. Қашқадарё областидаги ўзбек халқ шевалари. –Тошкент: Фан, 1978.
14. Шерматов А. Қашқадарё областидаги ўзбек халқ шевалари атласи. – Тошкент: Фан, 1979.
15. Шерматов А. Узбекские народные говоры Кашкадарьинской области. – Ташкент: Фан, 1978. – 144-б.
16. Шоимова Н. Қашқадарё ўзбек қипчоқ шевалари лексикаси. – Қарши: Насаф, 2000. – 139-б.

17. Шоимова Н.И. Ўрта Қашқадарё “же” ловчи қипчоқ шевалари лексикаси. Автореферат. –Тошкент, 1999. – 25-б.
18. Хуррамов К. Узбекские народные географические термины, обозначающие рельеф Южного Узбекистана. АКД. – Тошкент: Наука, 1981. – С. 28.
19. Эназаров Т. Шевашунослигимиз ҳақида ўйлар // “Айюб Ғуломов ва ўзбек тилшунослиги масалалари”. – Тошкент, 2008. – 19–22-бетлар.
20. Эназаров Т. Ўзбек диалектологияси: назария ва амалиёт (ўқув қўлланма). – Тошкент: Маҳалла ва оила, 2021. – 230-б.
21. Ўринова О. Ўзбек тили чорвачилик лексикасининг лексик-семантик тадқиқи. –Тошкент: Фан, 2011. – 85-б.

“O‘ZBEK TILINING IZOHLI LUG‘ATI”DAGI DIALEKTAL SO‘ZLAR

Shofqorov Abdishukur Musayevich,
filologiya fanlari nomzodi,
Chirchiq davlat pedagogika instituti dotsenti
a.shofqorov@cspi.uz

Annotatsiya. Maqolada “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da dialektal so‘zlar-ning berilishi va ularning ma‘no xususiyatlari haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, izohli lug‘atda berilgan ot so‘z turkumidagi dialektal so‘zlarning ma‘no guruhlari farqlangan.

Kalit so‘zlar: leksikologiya, lug‘at, dialektizmlar, sheva, ma‘no guruhlari, turlari.

Annotation. The article discusses the meaning of dialect words and their semantic features in the Explanatory Dictionary of the Uzbek Language. The semantic groups of dialect words in the nominal phrase given in the dictionary are also different.

Keywords: lexicology, dictionary, dialectisms, dialects, groups of meanings, types.

Har qanday tilning so‘z boyligi u tarixiy yoki zamonaviy tusda bo‘lmasin, insonlar tomonidan tuziladigan rang-barang lug‘atlarda ma‘lum darajada aksini topadi. Bugungi kunda muayyan tilshunoslikning qay darajada rivojlangani, takomil topgani ayni tilda yaratilgan lug‘atlarning turi, miqdori va sifati bilan o‘lchanmoqda. Hozirgi kunda leksikografiya masalalari, lug‘at tuzish an‘analari, til o‘rganishning o‘ziga xos qulay va samarali, sinovdan o‘tgan usullarini joriy etish kabi masalalar tilshunoslar e‘tiborini tortmoqda.

Hayot, turmush tarzi, taraqqiyot va kashfiyotlar yangi-yangi so‘zlar, tushunchalarni dunyoga keltiradi, ba‘zi so‘zlar esa eskirib, iste‘moldan chiqadi. Buning ta‘sirida lug‘atshunoslik ham rivojlanib, boyib boradi. Ma‘lumki, muayyan yozuv yoki tilni lug‘atlarsiz to‘la ma‘noda o‘zlashtirish qiyin. Lug‘atshunoslik lug‘at tuzish ishi sifatida turli xalqlarda yozuv taraqqiyotining ilk bosqichlarida u yoki bu tushunarsiz so‘zning qanday ma‘no anglatishini bilish ehtiyoji natijasida paydo bo‘lgan. Dastlabki tuzilgan lug‘atlar umumlashgan, universal xususiyatga ega bo‘lgan. Lug‘atlarning turli shakllari, ko‘rinishlari soha taraqqiyotining keyingi davrlarida yuzaga kelgan.

“O‘zbek tili leksikografiyasi o‘n uch asrlik taraqqiyot tarixiga ega, unda davrlar osha katta miqdor va sifat o‘zgarishlari sodir bo‘lgan. O‘zbek leksikografiyasi o‘zining bir qancha taraqqiyot bosqichlarini bosib o‘tdi.

Shunday bo'lsa-da, bugungi kunda o'zbek tilining zamonaviy lug'atlarini tuzish vazifalari dolzarb masalalardan biri bo'lib turibdi" [Shofqorov, 2021: 58].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktyabrdagi "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6084-son Farmoni bilan 2020–2030-yillarda o'zbek tilini rivojlantirish hamda til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi tasdiqlandi. Mazkur konsepsiyada lug'at tuzish ishlariga yangicha yondashish, sheva so'zlarini o'rganishni takomillashtirish alohida ta'kidlangan.

O'zbek tilshunosligida leksikografiya rivojlanmoqda. Bu lug'atlarning eng cho'qqisi sifatida "O'zbek tilining izohli lug'ati" (O'TIL)ni ko'rsatish mumkin. Ushbu lug'at bugungi kungacha uch marta nashr qilindi. 1981-yilda oltmish ming so'z va birikmalarni qamrab olgan ikki jildli lug'at, 2006–2008-yillarda sakson mingdan ortiq so'z va so'z birikmalarini qamrab olgan besh jildli lug'at yuzaga keldi. Ushbu besh jildli lug'at 2020-yilda qayta nashr etildi.

Sakson mingdan ortiq so'z va so'z birikmalarini qamrab olgan "O'zbek tilining izohli lug'ati"dan dialektal so'z va birikmalar ham o'rin olgan. Besh jildidan iborat O'TILga 850 dan ortiq dialektal so'z va so'z birikmalari kiritilgan. Ushbu so'zlarning asosiy qismini ot so'z turkumidagi so'zlar tashkil qiladi. Ya'ni O'TILda 450 ga yaqin ot, 190 ga yaqin fe'l, 130 dan ortiq sifat va 80 ga yaqin ravish so'z turkumlaridagi so'zlar berilgan. Shuningdek, izohli lug'atda kam miqdorda bo'lsa ham olmosh, son, taqlid so'z turkumidagi so'zlar hamda dialektal birikmalar mavjud.

Yuqorida berilgan raqamlardan ma'lumki, "O'zbek tilining izohli lug'ati"da eng ko'p berilgan dialektal leksika ot so'z turkumiga mansubdir. Ushbu dialektal so'zlarni bir qancha mavzuiy guruhlariga ajratish mumkin. Bular:

qarindoshlikni bildiruvchi so'zlar: *bibi* – buvi, *ada* – ota, *acha* – buvi, *yazna* – pochcha, *doda* – buva, *moma* – buvi, *qayliq* – qalliq, *biyi* – buvi, *bika* – beka, *bova* – buva, *buvak* – chaqaloq, *doyi* – tog'a, *ena* – ona, *jezna* – pochcha, *jujuq* – go'dak, chaqaloq, *moma* – buvi, *checha* – yanga, kelinoyi, *chaqa* – bola, farzand;

oziq-ovqat nomlarini bildiruvchi so'zlar: *kurdik* – xamir ovqatning bir turi, *ko'mirchak* – qirmoch, *qurtova* – parhez ovqat, *qayish* – xamir ovqatning bir turi, *chalob* – suzma;

inson a'zolari nomlari: *iyin* – yelka, *jinjiloq* – jimjiloq, *jombiz* – oyoqning tizza orqasidagi bukik joyi, taqim, *sirg'aliq* – quloqning sirg'a taqiladigan qismi, *chimchaloq* – jimjiloq, *buyur* – och biqin, *bebilchak* – oyoq ustining do'ng joyi;

qurilish mollari nomlari: *jarg'i* – arra, *qirg'i* – randa, *yorg'i* – arra;

hayvonlar: *tayxar* – ikki yoshli eshak, *ko'shak* – bo'taloq, *dusoq* – ikki yoshli qo'y, *davshan* – quyon, *tuvcha* – bir-ikki yoshli echki;

qush va hasharotlar: *olapopish* – popishak, *olahakka* – zag‘izg‘on, *po‘ng-qarg‘a* – qoraqarg‘a, *sinchalak* – chittak, *o‘rgamchi* – o‘rgimchak, *yorqanot* – ko‘rshapalak;

meva nomlari: *maymunchak* – malina, *olvoli* – olcha, *olmurut* – nokning bir turi, *olu* – olxo‘ri, *parmanchak* – maymunjon, *potinjon* – pomidor;

narsa-buyum nomlari: *zangi* – narvon, *shipirgi* – supurgi, *yarg‘ichoq* – yorg‘ichoq, *ko‘gan* – qo‘zi-uloqlar qator qilib bog‘lab qo‘yiladigan ilmoqli arqon, *nahal* – nag‘al va boshqalar.

Ko‘rinib turibdiki, O‘TILga kiritilgan 450 dan ortiq ot so‘z turkumidagi so‘zlarni bir qancha mavzuiy guruhlariga ajratish mumkin. Lug‘atda qo‘llangan boshqa turkumdagi so‘zlarni ham mavzuiy va semantik jihatdan turlicha guruhlash mumkin.

O‘TILda berilgan ba‘zi dialektal so‘z va birikmalarning adabiy tilda muqobili mavjud emas. Bular:

КЎТАН шв. Кўзи-улоқлар қатор қилиб боғлаб қўйиладиган (қўй-эчкини соғишда ишлатиладиган) илмоқли арқон; чилвир. [O‘zbek tili-ning izohli lug‘ati. 2-жилд, 443]. **ЖЕЛАК** шв. Нимча, енгсиз юпка кийим. [O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 2-жилд, 80]. **УВИЗ** шв. Оғизнинг икки чети. [O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 4-жилд, 262]. **БЕГИМ КУНИ** шв. Белгиланган бозор кунларидан бошқа кун. [O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 1-жилд, 204].

Xalq jonli so‘zlashuv tilida shu kabi adabiy tilda muqobili mavjud bo‘lmagan yuzlab so‘zlarni uchratish mumkin. “O‘zbek tilshunosligining bugungi kundagi eng muhim vazifalaridan biri hozirgi o‘zbek adabiy tilida leksik lakuna (bo‘shliq)larni to‘ldirish, bu borada shevalardagi so‘zlarni adabiy tilga olib kirish va shu asosda til leksikasini boyitishdir. Bu borada ayrim ishlar amalga oshirilgan bo‘lsa-da, til leksikasining lakunar bo‘shliqlari va uni sheva so‘zlari bilan to‘ldirishga alohida diqqat qaratilmagan”. [Xasanov, 2020: 317].

Aslida xalq jonli so‘zlashuv tilida, ya‘ni shevalarda minglab so‘zlarni uchratish mumkin. S.Ashirboyev “O‘zbek dialektologiyasi” darsligida Sh.Shoadurahmonovning adabiy tilda o‘z o‘rnini topishi kerak bo‘lgan bir qator so‘zlar mavjudligi haqidagi ma‘lumot berib, bir qancha dialektal so‘zlarni keltirib o‘tadi [Ashirboyev, 2021: 101].

Dialektal leksikani shu tilda so‘zlashuvchi insonlarga tushunarli so‘zga aylantirish uchun, avvalo, bu boradagi tadqiqot ishlarini ko‘paytirish, ularni lug‘atlarda aks ettirish lozim. Xususan, o‘quv lug‘atlariga, O‘TILga ko‘plab dialektal leksikani kiritish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Shunday ekan, O‘TILni yanada zamonaviylashtirish, yanada boyitish, yanada mukammallashtirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. Chunki o‘zbek tili jamiyat a‘zolarining keng ehtiyojlarini qondirish sari rivojlanib, hayotning turli sohalarida innovatsion jarayonlar kechmoqda, fan-texnika rivojlanib, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar jadallik bilan ilgarilamoqda. Bu esa o‘zbek tili lug‘at tarkibiga

tobora yangi soʻzlarning kirib kelishiga olib keladi. Bunda dialektal leksikaning adabiy tilga singish jarayonini jadallashtirish, dialektal soʻzlar maʼnosi izohlangan oʻquv lugʻatlari sonini koʻpaytirish, ularni oʻquvchiga va keng kitobxonga yetkazish, dialektal soʻzlar izohli lugʻatlarini tuzish ishlarini amalga oshirish lozim boʻladi.

Shuningdek, “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”ni adabiy tilning boyishda ichki manba boʻlgan dialektizmlar hisobiga boyitish eng asosiy vazifalardan biridir. Bunday lugʻatlardagi soʻzlarning izohlanishini lingvistik tahlil qilib borish esa ularning takomillashish kaliti vazifasini bajarishi tabiiydir.

Fan-texnika yuksak darajada taraqqiy etayotgan shiddatli va tezkor davrda oʻzbek tilshunosligining barcha sohalari kabi leksikografiyada ham eng soʻnggi yutuqlardan foydalanib, zamonaviy, taʼlim sifati samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi lugʻatlarni yaratish davr taqozosi hisoblanadi. Bunday lugʻatlarni dialektal leksika bilan boyitish muhim hisoblanadi. Bu esa dialektal leksikaning yashovchanligini taʼminlashga xizmat qiladi. Shuningdek, tilning lugʻat boyligini oshiradi, adabiy tilning ichki manba hisobiga boyishga xizmat qiladi.

Ayniqsa, dialektal tadqiqotlar va izlanishlar dialektizmlarning adabiy til leksikasidan joy olishida muhim omil hisoblanadi. Bu boradagi izlanishlar natijasida tilimizning bebaho boyligi saqlanadi, tilda butun millat uchun tushunilishi oson boʻlgan soʻzlar salmogʻi ortadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ashirboyev S. Oʻzbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2021. – 175-b.
2. Rajabov N. Oʻzbek shevashunosligi. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1996.
3. Toʻychiboyev B., Hasanov B. Oʻzbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2004.
4. Umarov E. Eski oʻzbek lugʻatlari. – Toshkent, 1992.
5. Oʻzbek tilining izohli lugʻati / A.Madvaliyev tahriri ostida. 5 jildli, 1–5-jildlar. – Toshkent, 2020.
6. Shofqorov A. Oʻzbek leksikografiyasi tarixidan / Academic research in educational sciences. Volume 2. Issue 2. 2021. pp. 355-359.
7. Ҳасанов А. Диалектизмлар билан тил лексикасини бойитиш мезонлари / Ўзбек ва тожик филологиясининг долзарб масалалари мавзусидаги конференция. – Хўжанд, 2020. – 316–324-бетлар.

4-SHU'BA

DIALEKTOLOGIYA VA LINGVOKULTUROLOGIYA

DIALEKTIK LEKSIKANI O'RGANISH – LINGVOMADANIYATSHUNOSLIKNING ASOSIY YO'NALISHLARIDAN BIRI

*Duysabayeva Dilbar Uskanovna,
TDPU Qozoq tili va adabiyoti kafedrası dotsenti,
d.duysabayeva@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu maqolada “kompetentsiya” va “lingvomadaniy kompetensiya” tushunchalari muammolari haqida so'z boradi. Shuningdek, bo'lajak qozoq tili va adabiyoti o'qituvchilarini tayyorlashda lingvomadaniy kompetensiyani shakllantirishning zamonaviy yondashuvlari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: kompetensiya, kasbiy va didaktik kompetensiya, lingvomadaniy kompetensiya, o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi.

Annotation. This article talks about the problems of the concept of “competence” and “linguocultural competence”. The modern approaches to the formation of linguocultural competence in the preparation of teachers of the Kazakh language and literature are considered.

Keywords: competence, professional and didactic competence, linguocultural competence, professional training of teachers.

Ma'lumki, hozirgi qozoq tilshunosligida tilshunoslik va madaniyat sohasidagi asosiy yo'nalish til va madaniyat o'rtaqidagi munosabatdir. Darhaqiqat, tilning asosiy ijtimoiy vazifasi ana shu uzluksizlikka asoslanadi. Binobarin, har qanday xalqning madaniyatini boshqalardan ajratib turadigan narsa, uni idrok etishi va tevarak-atrofdagi dunyoga moslashishi pirovard natijada milliy jamoa vakilining moddiy va ma'naviy qadriyatlarni egallashdagi faol ishtiroki bilan belgilanadi. Shu bilan birga, til madaniy boylik yaratish vositasi bo'lmasa-da, til orqali madaniyat manbai millat hayotining ko'zgusi sifatida namoyon bo'ladi. Turli tarixiy-ma'rifiy manbalardan avloddan avlodga o'tib kelayotgan milliy qadriyatlar majmuyini to'plash va tahlil qilish, hududiy va kasbiy qo'llanmalardan til xazinasi sifatida foydalanish, til orqali millatning tabiatini tan olishga xizmat qiladi. Shu maqsadda mintaqaviy dialektal lug'at lingvomadaniy tadqiqotlar jarayonida madaniyatning lingvistik qiyofasini to'ldiradigan ma'naviy-ijtimoiy axborot o'rinlaridan biridir.

Taniqli filolog D.S.Lixachyov “Insonni, ya’ni uning ruhiy kamolotini, axloqiy qiyofasi, xarakterini bilishning eng yaxshi yo’li – uning so’zlariga quloq solishdir. Shunday qilib, xalq tili va shaxs tili uning madaniyatining belgisi, shaxsiy fazilatlarining belgisi sifatida xalq tilidan foydalanadigan insonning fazilatlarini hisoblanadi”, degan edi [Лихачев, 2000: 355].

Shunday qilib, xalqning tili ham, shaxsning tili ham madaniyatning aksini bo’lib, xalq madaniyatining ko’rsatkichlari hisoblanadi. “Til madaniyati” atamasiga kelsak, u “til” va “madaniyat” tushunchalari bilan bog’liq bo’lib, ko’pincha “til madaniyati”, “nutq madaniyati” yoki bu tushunchalarni almashtirish uchun sinonim sifatida ishlatiladi va bu atamalarning uyg’unligiga qarab ularning ma’nosi o’zgaradi. Shuning uchun mazkur atamalardan foydalanish uchun ularning ta’riflarini to’g’ri aniqlash kerak. Lingvomadaniyatshunoslik bo’yicha adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko’rsatdiki, “til madaniyati” iborasi-ning ta’riflari juda ko’p emas. Jumladan, Y.O.Oparina til madaniyatini “til tizimiga ham, nutqqa ham, nutq xatti-harakatlarining ijtimoiy-madaniy jihatdan asosli xususiyatlariga ham taalluqli keng doiradagi hodisalar”, deb ta’riflaydi [Опарина, 1999: 89].

Ona tilini o’qitishda ham lingvomadaniy kompetensiyalarni shakllantirish – madaniy savodxonlikni rivojlantirish, qadr-qimmatini hurmat qilish va til ko’nikmalarini shakllantirish nuqtayi nazaridan ta’lim mazmunini rivojlantirishga katta ta’sir ko’rsatadi. Shu nuqtayi nazardan, lingvomadaniy kompetensiyalarni shakllantirishning asosiy maqsadi – mahalliy til birliklarining madaniy semantikasini, dialektik leksikani o’rganish.

Mahalliy til birliklarining madaniy semantikasini o’rganish, ya’ni dialektik leksikani adabiy leksikadan ajrata bilish – fikrni bayon qilishda gap tuzish jarayonining asosiy vazifalaridan.

Qozoq tilshunosligida dialektologiya sohasidagi dastlabki tadqiqotlar J.Aymautov maqolasi bilan boshlanib, J.Dosqarayev, S.Amanjолоv, N.Sauranbayevlar izlanishlari bilan davom etdi. Keyingi yillarda dialektologiyaga oid yana bir qancha izlanuvchilarning maqolalari chop etildi. 1952-yildan keyin bu boradagi ilmiy izlanishlar faollashdi. O’sha davrdagi yosh tadqiqotchilarning yangi to’lqini bugungi kunda qozoq dialektologiyasining ko’zga ko’ringan namoyandalaridan Sh.Sh.Saribayev, G.Kaliyev, S.Omarbekov, A.Nurmagambetov, J.Bolatov, O.Naqisbekov, T.Aydarov kabi ustoz-olimlar turkiy tillar ichida qozoq dialektologiyasini oldingi qatorlarga olib chiqdi. Olimlar qozoq dialektologiyasining dolzarb yo’nalishlarini belgilab berdi va murakkab masalalar bo’yicha, xususan, Sh.Sh.Saribayevning qozoq tilining mintaqaviy leksikografiyasi, J.Bolatovning qozoq tili sharqiy govorlarining tizimi, G.Kaliyevning qozoq tilidagi dialektal so’z yasalishi haqidagi tadqiqotlari e’tiborga loyiq. T.Aydarov mintaqaviy tilshunoslik fanini chuqur o’rganib, doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan, monografiyalar chop etgan. Akademik

Sh.Sh.Sariboyev qozoq tilshunosligining alohida sohasi sifatida dialektologiyani professional darajaga ko'targan, ilmiy-uslubiy asos yaratgan yirik olimlardan biridir [Сарыбаев, 2000: 55].

Qozoq leksikasi tarkibida dialektal so'zlarni o'rgangan akademik Sh.Sariboyev ilmiy tamoyillar asosida mahalliy til birliklarining madaniy semantikasini, dialektik leksikani o'rganib, hozirgi bosqichda ona tili xizmati ko'lamini rivojlantiruvchi kanallarni modernizatsiya qilish va ochish bilan bog'liq bilimlarni yangi bosqichga ko'tarishi alohida ahamiyatga ega.

Masalan, olim ko'rsatgan, asosan, janubiy govorlarda qo'llanadigan *-хана* (-hana) affiksi keyinchalik ko'plab mashhur otlarning yasashida namuna bo'lganini bilamiz:

<i>Janubiy govorlarda</i>	<i>Adabiy normada</i>
атхана, дәнхана, мұзхана, қозыхана, пешехана, түрмехана/қамақхана, балахана, әскерхана т.б.	мейманхана, наубайхана, қасапхана, кітапхана, асхана, шайхана, жатақхана, аурухана, шеберхана, қымызхана, сырахана, дәріхана, перзентхана т.б.

Akademik I.Kenesbayevning fikricha, bu arab-eron so'zlarining qozoq tiliga kirib kelishida asosiy tillardan biri bo'lgan o'zbek tili va mazkur tilda gapiradigan insonlar bilan muloqot qilishi bilan bog'liq.

Ko'rinib turibdiki, zamonaviy til tadqiqotining antroposentrik paradigma-sida so'zning lingvomadaniy mazmuniga alohida e'tibor qaratilgan. Shu munosabat bilan dialektik lug'atni umumiy lug'at tarkibining tizimlilikidan kelib chiqib tan olinishiga amal qilgan akademik Sh.Sariboyev dialektikani neologizm, arxaizm, kasbiylikdan alohida deb hisoblamaydi.

Shubhasiz, qozoq tilining dialektal, so'zlashuv tarkibini aniqlash, ularning tabiati, xususiyatlari, tarixiy asoslarini aniqlash muammolarini faqat mahalliy xususiyatlarni har tomonlama ko'rib chiqish, ularni to'plash va chuqur o'rganish orqali hal etish mumkin.

Izlanuvchi talabalar dialektologik amaliyot davomida mahalliy (dialekt) til xususiyatlarini to'plash bilan bir qatorda mazkur mintaqa aholi punkti-ning joylashuvi va tarixi, geografik xususiyatlari va tabiiy yashash tarzi, xalq xo'jaligi va mashg'ulotlari haqida batafsil ma'lumot ham to'plashlari kerak. Shundagina talabalar tomonidan to'plangan mahalliy tildagi materiallar aniq va to'g'ri bo'lib, o'sha joyning tabiiy til xususiyatlarini to'liq ochib berishga yagona asos bo'ladi.

Tilimizdagi dialektizmlar milliy meros manbayi bo'lib, ular xalqimiz, aj-dodlarimizning turmush tarzidan, hayotiy ehtiyojlardan, turmush, kasb-hu-

nar, turmushning turli jabhalaridan kelib chiqadi. Ularning milliy adabiy tilimizga ta'siri katta. Milliy adabiy til bilan dialektizmlar o'rtasidagi uzluksizlik va bog'liqlik, tafovutlar doimo saqlanib qoladi. Umuman olganda, tilimizning mahalliy xususiyatlari tilimiz boyligini tahlil qilish va rivojlantirish hamda tilimizning rivojlanish tarixidan zarur lingvistik ma'lumotlar, materiallar bilan ta'minlash, adabiy tilimizni boyitishda bitmas-tuganmas manba ekanligi ma'lum.

Leksik dialektal xususiyatlar tilimiz lug'at boyligini boyitishning yagona sababidir. Xalq tilining mahalliy o'ziga xosliklari, dialektizmlar, zaruratga ko'ra, adabiy tilimizga kirib boradi, uning boyishiga salmoqli hissa qo'shadi deb hisoblash mumkin. Adabiy tilimizning boyib borishi ko'pincha tilda eng ko'p uchraydigan dialektal leksik xususiyatlarni o'z ichiga oladi. Demak, tilimizning leksik xususiyatlari adabiy tilimizni boyitish kanali va manbalaridan biridir. Tilimizning leksik bazasini boyitib turuvchi manbalardan biri sheva xususiyatlaridir.

Dialektologik amaliyot davomida har bir talaba sinchkovlik bilan ishlaniishi, to'plangan til materiallarini tizimlashtirishi va tartibga solishi, amaliyot hujjatlari va mashg'ulot kundaligini o'z vaqtida to'ldirishi kerak.

Yuqoridagi masalalarni tizimlashtirishga kelsak, quyidagi muammolar yuzaga keladi. Hozirgi zamon dialektologiyasining vazifasi, asosan, ikki sohadan iborat: birinchidan, govorlar til tizimining barcha tomonlarini tavsiflovchi maxsus tadqiqot olib borish; ikkinchidan, govorlarning munosabatini, aloqasini, hududini belgilab, to'liq tasnifini yaratish.

Dialektal lug'at til egasining butun ma'naviy-moddiy madaniyatini, boyligini, millatning mazmun-mohiyatini, hayotini saqlab turuvchi til obrazining eng boy manbalaridan biridir. Til va madaniy kompetensiya – bu lingvistik va madaniy elementlardan kontekstda, madaniy, tarixiy va maxsus milliy ma'lumotlardan lingvistik aloqada foydalanish, lingvistik bilimlar tizimi, millat tarixi, an'analari va madaniyati haqidagi bilimlarni oqilona qo'llash, nutq madaniyatini rivojlantirish.

Nafaqat chet tili, balki, ona tilini chuqur o'zlashtirish uchun ham dunyoning etnomadaniy qiyofasi, lisoniy ongi, xalqning turmush tarzi, urf-odatlarini to'g'risidagi tushuncha shakllanishi kerak.

Shu sababli, "til va madaniyatni birgalikda o'rganish" prinsipi ona tilida til birliklarining madaniy semantikasini o'rganishda ham joriy etila boshlandi. "Madaniyat va til"ni lingvomadaniy birliklar (lingvokultura) majmuyi sifatida ko'rib chiqish doirasida lingvomadaniy yondashuv natijasida ona tili va adabiyoti yo'nalishi talabalarida ham lingvomadaniy kompetensiyani rivojlantirish maqsadida konkretlashtirilgan vazifalarni ishlab chiqish va amalga oshirishni kafolatlash bugungi kunda dolzarbligicha qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Сарыбаев Ш. Ш. Қазақ тіл білімі мәселелері. – Алматы: Арыс, 2000. – 624-б.
2. Апресян Ю.Д. Избранные труды. Т. II. Интегральное описание языка и системная лексикография. – М. Языки рус. культуры, 1995. – С. 767.
3. Лихачев Д.С. Русская культура. – М.: Искусство, 2000. – С. 440.
4. Опарина Е.О. Язык и культура. Языковая культура как предмет общественного интереса [Электронный ресурс]. Сб. обзоров – М.: ИНИОН, 1999. – С.109.
5. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: Рауан, 1991. – 211-б.
6. Сыздықова Р.Г., Хусайын К.Ш. Қазақша-орысша сөздік. – А., 2001.
7. Қалиев Ғ. Студенттердің диалектологиялық практикасын өткізуде пайдаланатын көмекші құрал. – Алматы, 2005.
8. Иманғазина А.Ә., Сұлтан Ж.И., Әбдірова Ш.Г. Студенттердің диалектологиялық практикасы. (Оқу бағдарламасы) – Ақтөбе, 2007.
9. Мұхамбетов Жомарт. Қазақ тілінің диалектологиясы: Оқу құралы. – Алматы, 2006.
10. Тасымов А. Қазақ диалектологиясы: Университеттердің филология факультеттеріне арналған оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2005.

XORAZM QIPCHOQ SHEVALARI LEKSIKASINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI TAHLILI

*Alimova Shahnoza Maqsudovna,
UrDU mustaqil izlanuvchisi
shahnozaalimova91@mail.ru*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xorazm qipchoq shevalarining o'ziga xos xususiyatlari haqida atroflicha ma'lumot berilgan. Xususan, o'rganilayotgan sheva leksikasining fonetik, leksik hamda grammatik xususiyatlari misollar vositasida asoslab berilgan. Keltirilgan misollar boshqa shevalardagi variantlari bilan qiyoslangan.

Kalit so'zlar: sheva, lahja, qipchoq, tasnif, fonetik xususiyatlar, leksik xususiyatlar, morfemik xususiyatlar, singarmonizm.

Annotation. This article provides detailed information about the peculiarities of Khorezm kipchak dialects of the Uzbek language. For instance, the phonetic, lexical and grammatical features of lexis in the under research dialect are highlighted basing on the examples. The given examples are compared with the options in other dialects.

Keywords: dialect, kipchak, classification, phonetic features, lexical features, morphemic features, singormonism.

Til xususiyatlariga ko'ra o'zbek tilining qipchoq lahjasiga mansub kishilar asosan Xorazm viloyatining Gurlan, Yangibozor, shuningdek, Shovot va Bog'ot tumanlarining ayrim qishloqlarida, Qoraqalpog'iston Respublikasining Beruniy, Amudaryo, Xo'jayli, Qo'ng'iro't va qisman Shumanay tumani, Nukus tumanining Nazarxon qishloqlarida yashaydilar. Mazkur shevalar ayrim lingvistik belgilariga ko'ra bir-biridan ma'lum darajada farqlanadi. Shu sababli tadqiqotchilar ularni Beruniy-Mang'it, Xo'jayli-Qipchoq va Qo'ng'iro't shevalari deb tasnif qiladilar (Ishayev, 1977:5). Ushbu tasnifda Xorazm viloyati hududida joylashgan Gurlan-Yangibozor shevalari, shuningdek, boshqa tumanlardagi sheva vakillari e'tibordan chetda qolgan. Tadqiqotchi A.Ishayev bu shevalarning to'liq tasnifini boshqa bir ishimizda mufassal yoritamiz, deb qayd qilgan bo'lsa ham negadir hech qayerda nashr qilinmadi (Ishayev, 1977:5).

Mazkur tadqiqot Xorazm viloyatidagi qipchoq shevalari bo'yicha olib borgan kuzatishlarimiz natijasi bo'lib, masalaning mukammal yechimiga da'vo qilmaydi.

Prof. F. Abdullayev Xorazm shevalarini atroflicha tekshirgan, uni butun borlig'icha dunyoga tanitgan, bu shevalar bo'yicha ajoyib nazariy fikrlarni

bildirgan, Xorazm shevalarining ancha mukammal lug'atini birinchi bo'lib yaratgan mashhur shevashunos olimdir. Ammo vaqt o'tishi bilan, hamma sohalarda bo'lgani kabi, shevalarda ham har xil sabablarga ko'ra o'zgarishlar sodir bo'ladi.

Bunda ayniqsa, maktab-maorif, jamiyatda sodir bo'layotgan o'zgarishlar, ilm-fanning rivoji, ommaviy axborot vositalarining ta'sirini alohida ta'kidlash kerak bo'ladi. Bundan tashqari, Xorazmda domla F. Abdullayev faoliyat ko'rsatgan davrdagidan viloyatning hududi ancha o'zgardi. Bir paytlar Xorazm viloyati tarkibida bo'lgan Amudaryo tumani keyinchalik Qoraqalpog'iston Respublikasi tarkibiga o'tkazildi. Bunday o'zgarishlarning hammasi endilikda Xorazm qipchoq shevalarining tasnifiga hamda bu hududda yashovchi aholining tiliga o'z ta'sirini ko'rsatishi tabiiy edi.

Biz tadqiqotimiz obyektiga Xorazm viloyatining Gurlan va Yangibozor tumanlarini kiritdik. Xorazmning shimolida joylashgan Gurlan tumanining Amudaryo tumani bilan chegaradosh bo'lgan qishloqlarida, aniqrog'i, Do'simbiyda "j"lashishning elementlariga duch kelinadi.

Bir paytlar Shimoliy Xorazm aholisi, hatto O'rta Xorazm, jumladan, Gurlan tumanidagi o'zbeklar ham "j"lashgan shevada gaplashganlar. O'rta Xorazm shevalari o'g'uzlar ta'sirida "j"lashishni yo'qotib, "y"lashishga o'tganlar (Polivanov, 1935:42). Bunga o'xshagan fikrni Toshhovuz viloyatidagi o'zbek shevalari leksikasi bo'yicha tadqiqot olib borgan tilshunos olim R. Yo'ldoshev ham bildirgan (Yo'ldoshev, 1993:5-6).

Shimoliy Xorazmdan Xiva tomon borgan sari "j"lashishning kamaya borishining asosiy sababi hozirgacha viloyat bilan chegaradosh tumanlarda "j"lovchilarning yashashi, qolaversa, qardosh qoraqalpoq tilining ta'siri deb tushunish kerak (Ishayev, 1977:12).

Bundan tashqari, F.Abdullayev tomonidan shevashunoslikka qipchoq guruh shevalarining uchinchi tipi sifatida kiritilgan "ä"lovchi shevalardir.

F.Abdullayev bunday tip shevalarning uncha ko'p emasligini, ularning, asosan, Gurlan tumanidagi Shang'i, Qang'li qishloqlarida, shuningdek, Urganch tumanidagi Qipchoq qishlog'ining arablar yashaydigan joyida, Shovot tumanining Monoq, Bog'otning Nayman, Qo'shko'pirning Qatag'on, Hazoraspning Qang'li (Pitnak) qishloqlarida yashashlarini, ushbu sheva uchun xarakterli xususiyat – bu so'zning birinchi bo'g'inidagi e o'rniga ä tovushining doimiy ishlatilishi ekanligini (käl – kel, tamir – temir) ta'kidlaydi (Abdullayev 1961:265-266). Ko'rinib turganidek, "a"lashgan shevalar Shimoliy Xorazmda ham mavjud ekan. Bulardan tashqari, bu tip sheva vakillari Yangibozor tumanining O'yrot ovulida ham istiqomat qiladi.

Demak, biz tadqiq qilayotgan sheva vakillari "y"lovchi shevalarga mansub bo'lib, uchinchi tip shevalarga xos bo'lgan "ä"lashish, shuningdek ayrim

so'zlarda "j"lovchi shevalarga xos bo'lgan diftonglashish hodisasini ba'zi so'zlarda saqlagan qipchoq lahjasi shevalari hisoblanadi.

E.D.Polivanov Xorazm qipchoq shevalaridagi [dj]lashishning mavjudligi, so'z boshida [x] undoshining saqlanmaslik belgilariga ko'ra "qozoqlashgan" shevalar deb ataydi (Polivanov, 1934:5). Haqiqatan ham, Xorazm qipchoq shevalari o'ziga xos bir qator lingvistik xususiyatlari bilan qozoq tilidan tubdan farq qiladi. Ayniqsa, o'zbek, qozoq va qoraqalpoq xalqlari aralash yashagan joylarda bu holat yaqqol seziladi. Qiyos qiling: shevada *Yumirtov*, *yilanli* kabi.

Gurlan, Yangibozor, shuningdek, Amudaryo tumanining Qilichboy, Halimbek kabi aholi punktlari va qishloqlarida "qozoqlashish" xususiyati umuman yo'q. Bu dalilni sheva materiallari ham tasdiqlaydi. Qiyos qiling: shevada *Yumirtov*, *Yilanchi*, *Xitoy*, *Xo'jaqal'a*, *Xalimbek*, *Charvaq* kabi joylari.

Bu muammoga shevashunos A.Ishayev haqli ravishda e'tiroz bildirgan edi. Mahalliy qozoqlar tilida *Djumurtov*, *Djilanli*, *Qitay*, *Qojaqal'a*, *Qalembek*, *Sharvak* shaklida qo'llanadi. Ya'ni so'z boshidagi y//dj, x//q, ch//sh undoshlari mosligini kuzatish mumkin.

Shuni qayd qilish kerakki, Xorazm qipchoq shevalarida singarmonizm saqlangan, shu sababli unlilar til oldi va til orqa (yumshoq, qattiq) variantlariga ega. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, bir paytlar Shimoliy Xorazm aholisi ba'zi o'rta xorazm o'zbeklari "j"lovchi shevada gaplashgan. Ammo ular o'g'uzlar ta'sirida "j"lashish xususiyatini yo'qotib "y"lashishga o'tgan. Shunga yaqin fikrni R.Yo'ldoshev ham qayd qilgan edi (Yo'ldoshev, 1993:5-6).

F.Abdullayevning fikricha, Xorazm qipchoq shevalarining uchinchi tipi sifatida "a"lovchi shevalar ham qayd etiladi. Bunday shevalar aholi soniunchalik ko'p bo'lmay, Shang'i, Qang'li (Gurlan), Qipchoq (Urganch), Nayman (Bog'ot), Monoq (Shovot), Qatag'on (Qo'shko'pir), Qang'li (Pitnak), O'yrot (Yangibozor) qishloqlarida yashaydilar. Mazkur tip sheva tilining xususiyatlaridan biri so'zning birinchi bo'g'inida (e) o'rnida (a) tovushining muntazam ishlatilishidir: *käl* – *kel*, *tamir* – *temir* kabi.

Ayrim holatlarda shevada tarixiy etimologik [y] tovushi saqlangan: *yil* – *jil*, *yuzum*, *yilon/jilon* kabi. Shuningdek, so'z o'rtasida [y] tovushining orttirilishi kuzatiladi. Masalan: *Miybozor*, *Biyvatan*, *biychora*, *diyvana*, *biybi* va boshqalar.

So'z boshida r, l tovushlari uchramaydi. So'z boshida r, l tovushi bor so'zlar albatta oldida protetik unli paydo bo'ladi. *O'rozboy* (Ro'ziboy), *Irajab* (Rajab), *O'ris* (rus), *Ilay* (loy), *Ilaqqa* (laqqa), *Ilanpachi* (Lanpachi) va boshqalar.

O'rganilayotgan shevada ayrim leksikologik o'ziga xosliklar ham mavjud. Jumladan, men, sen, u, shu olmoshlari jo'nalish kelishigi (-a) bilan turlangan-da boshqa turkiy tillardan farqlanadi: men+ga (моңа), senga (soңа), unga (vuңа), shunga (shuңа). Qiyos qiling: qoz. *sog'an*, qoraqalpoq. *sog'an*, no'g'ay.

sog'a kabi. So'zlarning torayish shakllari ham (*minan* – bilan; *apki* – olib kel, *apkit* – olib ket) ayrim formalar, jumladan, *djaq* (*keladjaq, bordjaq*) kabi shakllar ancha faoldir.

Umuman, Xorazm qipchoq shevalarida, adabiy tilda ham, boshqa turkiy tillarda ham deyarli o'zgarmaydigan formalar mavjud. Shevada ayrim tilshunoslarning e'tiborini tortgan *bag'alar* formasining vujudga kelishidir. E.D.Polivanov *bolalar* so'zining *bog'alar* shaklida talaffuz qilinishi dissimilyatsiya hodisasining natijasi deb qaraydi: (*-lal->g'al*) (Polivanov, 1933:17).

F.A.Abdullayev bu holatni shunday izohlaydi: *bolalar* so'zidagi o'zakdan I undoshi tushganda cho'ziqlik ham, ikki unlining qator kelishi ham qipchoq shevalariga xos emas. Shunga ko'ra o'zakdagi a- unlilari o'rtasida bir nafas tovushi – h tovushi paydo bo'lib, so'ng u jaranglashgan: *bolalar >baalar> bo-halar > bog'alar* bo'lgan (Abdullayev, 1961:146).

A.G.G'ulomovning fikricha, *bola* so'zining ko'plik (-lar) qo'shimchasini olgandagi *bag'alar* formasi ham odatdagi kabidir, biroq farq shundaki, bu o'rinda u *bola* so'zining mo'g'ulcha formasiga qo'shilgan (*bag'alar – bolalar*) (Polivanov, 1935:12).

Ahmad Ishayev *bala* so'zining mo'g'ul, buryat-mo'g'ul tillarida *baga* (*bag'a*) shaklining mavjudligi va *-lar* qo'shimchasi ushbu shaklga qo'shilgani hamda hozir *bag'alar* shaklida shevada saqlanib qolganini yozadi (Ishayev 1977:31).

Hozirgi davrda barcha sohalarda bo'lgani kabi tilning integratsiyalashuv jarayoni davom etmoqda. Fan va texnikaning shiddat bilan rivojlanishi, insonlar orasida aloqaning turli vositalar, xususan, elektron vositalarning vujudga kelishi mahalliy dialektlarning yaqinlashuviga olib keldi. Biz o'rganayotgan hududlarda o'zbeklar, qoraqalpoqlar hamda turkmanlar, qozoqlar va boshqa millat vakillari uzoq vaqtdan beri hamkorlikda yashaydilar. Shu sababli sheva vakillari nutqida bu jarayon aks etmoqda. Ularning tillarida qozoq, turkman, qoraqalpoq tillariga xos so'zlar uchraydi. Ular turli fonetik o'zgarishlar bilan qo'llanilmoqda va sheva vakillari talaffuziga moslashgan. Xorazmdagi turkman shevalarini barcha lisoniy jihatlar bo'yicha o'rgangan shevashunos S.Arazkuliyeu turkmanlarning ig'dir, dusji, go'klan urug'lariga o'zbek tilining ta'siri kuchli ekanligini qayd etadi. ...ikkinchi guruh shevada tilning chegarasi asta-sekin yo'qolib bormoqda, o'zbek tilining shevasiga aylanmoqda (Do'simov, 1985:5-17).

Xullas, o'zbek shevalari ham asta-sekin o'zining dastlabki xususiyatlarini ham yo'qotib, adabiy tilga yaqinlashmoqda. Bu esa ayni vaqtda shevalarning boy materiallarini to'plash masalasini kun tartibiga qo'ymoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. 1. Ўзбекистон ФА нашриёти, Тошкент, 1961.
2. Дониёров Х. Қипчоқ диалектларининг лексикаси. – Тошкент: “Фан”, 1979.
3. Дўсимов З. Хоразм топонимлари. – Тошкент: “Фан”, 1985.
4. Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: “Фан”, 1977.
5. Йўлдошев Р. Тошҳовуз вилоятидаги ўзбек шеваларининг лексик хусусиятлари. НД. – Тошкент, 2002.

LINGVOKULTUROLOGIYANING RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Oripova Kamolaxon Erkinjon qizi,

Qo'qon davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
kamolaxon.oripova@gmail.com

Qudratova Shaxzoda Anvarovna,

Farg'ona viloyati Uchko'prik tumani
8-maktab o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada lingvokulturologiyaning paydo bo'lishi, tilshunoslikdagi o'rni va vazifasi, o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: antroposentrik, kommunikatsiya, lingvokulturologiya, vosita, konsepsiya, faktor.

Abstract: This article is devoted to check the emergence of linguoculturology, its place and function in linguistics, its specific features.

Keywords: anthropocentric, communication, linguoculturology, tool, concept, factor.

Lingvokulturologiya – madaniyat va tilning qo'llanish jarayoni maqomidagi o'zaro ta'sirlashuvlarni o'rganuvchi fandır. Lingvokulturologik tadqiqotlar sotsiolingvistika, etnolingvistika, psixolingvistika, lingvomamlakatshunoslik, madaniyatshunoslik va boshqa shunga yaqin sohalararo miqyosda olib boriladi. Lingvokulturologiyaning tarixi haqida mulohaza yuritilganda, u uch davrga ajratilishini aytish lozim. Birinchi davr – V.Gumboldt, A.A.Potebnya, E.Sepir kabi olimlarning tadqiqotlarini o'z ichiga oladi.

Ikkinchi davr esa lingvokulturologiya fanining mustaqil tadqiqot sohasiga aylanish davridir. Hozirgi paytda lingvokulturologik izlanishlarning qat'iy rivojlanayotganligini ta'kidlovchi ba'zi tilshunoslar, jumladan, V.A.Maslova yana bir bosqichning, ya'ni uchinchi davrning paydo bo'lganligini taxmin qiladi. Tilshunos fikricha, hozirgi paytda lingvokulturologiya umumiy tilshunoslikdagi boshqa sohalar bilan mustahkam bog'langan bo'lib, alohida fan sifatida shakllanmoqda.

Lingvokulturologiyada tilda murakkab qadriyatlarni o'rganish bilan birga dunyoning madaniy tasvirini ko'rib chiqish talab qilinadi. Dunyoning madaniy tasvirini o'rganishda lingvokulturologiyaning mutaxassislari (Terebixin N.M., Toporova V.N., Gachev G.D.) qator holatlarni keltiradilar:

- Tilda dunyoning madaniy tasviri o'z ichiga umuminsoniy va ularning o'ziga xos xususiyatlarini qabul qiladi.

- Dunyoning madaniy tasvirida tilda saqlanuvchi va qo'llaniluvchi madaniyatga xos bo'lgan ma'nolar, madaniy-qadriyatli dominantlar, madaniyatning ma'lum turlarini hosil qiluvchi tushunchalar mavjud bo'ladi.

- Dunyoning madaniy tasviri bir til madaniyati qolipida yagona tasavvurni ifodalamaydi, chunki turli millat vakillari turli qadriyatlarga ega bo'lishi mumkin.

- Dunyoning madaniy tasviri nafaqat individual balki jamoaviy ongda mavjud bo'ladi [Karasik, 1996.].

Ma'lumki, hozirgi vaqtda tilshunoslik fanida til birliklarini o'rganishda antroposentrik yondashuv alohida o'rin egallaydi. Ushbu yondashuv jihatidan «inson omili» til birliklarining shakllanishi va rivojlanishida birlamchi faktorlardan biri hisoblanadi. Ushbu antroposentrik qarashning rivojlanishi natijasida tilshunoslikda bir qator yangi fanlar, jumladan, lingvokulturologiya fani paydo bo'ldi. Lingvokulturologiya lingvistika va kulturologiya uyg'unlashuvi natijasida yuzaga kelgan, tilda aks etgan va ifodasini topgan, o'z semantikasi-da milliy-madaniy ma'noni aks ettiradigan til birliklarini o'rganuvchi fandır. Lingvokulturologiyada tilga madaniyatning asosiy umumlashtiruvchi qismi va jamoaviy malakalarning bebaho xazinasi sifatida qaraladi hamda madaniyatning tilga, shuningdek, tilning inson tafakkuri va dunyoqarashiga ta'sirini o'rganish nazarda tutiladi. V.V.Vorobyevning ta'riflashicha, lingvokulturologiya sintezlashgan tipga mansub murakkab ilmiy yo'nalish bo'lib, til va madaniyatning o'zaro bog'liq munosabatini tizimli metodlar yordamida til birliklarida aks etishini tadqiq etadigan fandır [Vorobyov, 2008, 32].

Fanda madaniyat tushunchasiga ko'plab yondashuvlar bor. Keng ma'noda madaniyat "obyekt va qat'iy belgilangan tartib-qoidalar yig'indisi bo'lib, insonning xulq-atvori, hatti-harakatlari, olgan bilimlari, o'zlikni anglash, dunyoning ramziy ma'nolarini tushunish va bilish shakllarini o'z ichiga oladi" (Levit, 1998). N.Sp.Gallyamova esa madaniyatni insonni inson sifatida shakllanishining asosiy omili, usuli deb hisoblaydi. Shu o'rinda qayd etish joizki, til va madaniyat o'zaro chambarchas bog'langan: til madaniyat negizida paydo bo'ladi, rivojlanadi va aynan uning ifodalovchisi hamdir. Har qanday madaniyat qat'iy emas, u o'zini o'rab turgan muhit bilan hamohang va bog'liq ravishda doimo harakatda va o'zgarishda bo'ladi (Maslova, 2001, b.19). Bu o'rinda, til ma'lumotlarni yig'ish, saqlash, avloddan avlodga yetkazib berish vazifasini bajaradi. Shu sababli, lingvokulturologiyada tilni nafaqat bilish va kommunikatsiya vositasi sifatida, balki aniq bir xalqning milliy madaniyati kaliti sifatida ham qaraladi. Bu qarashning nazariy asoslari V.Gumboldt, A.A.Potebnya va boshqa tilshunoslar asarlarida ham belgilab berilgan. V.Gumboldt nazariyasiga ko'ra, til – xalq ruhiyati va madaniyatining bebaho xazinasi bo'lib, xalq milliy madaniyatini, shaxsning ichki va tashqi dunyosi munosabatlarini qamrab oladi. Shuning uchun ham har bir til o'zi tegishli bo'lgan xalq irodasi,

dunyoqarashini ifodalaydi. Boshqacha qilib aytganda, til milliy qadriyatlarining asosiy aks ettiruvchisi sifatida millatning dunyoning ko'rishi, anglashi va idrok etishida ko'zgu vazifasini o'taydi. V.Gumboldtning izdoshi ishlarida ham ushbu konsepsiya davom ettirilgan. Olim E.Sepir til "madaniyatning umumiy holda taraqqiy etishining zaruriy sharti hisoblanadi. Til madaniyatdan tashqarida, alohida mavjud bo'la olmaydi. Til milliy madaniyatning shakllanishi va rivoj topishiga bevosita ta'sir ko'rsatish qobiliyatiga ega" (Sepir, 1993, 223-b.). "Madaniyatni o'sha jamiyat kishilarining fikrlash usullari, xatti-harakatlari yig'indisi sifatida tushunish mumkin" (Sepir, 1993, 193-b.) deya ta'kidlagan. Shunday qilib, V.Gumboldt, A.A.Potebnya va yangi gumboldtchilar maktabi namoyandalari (Veysgerber L., Sepir E., Uorf B) "inson", "til" va "madaniyat" tushunchalarini o'zaro bog'liqlikda o'rganib, til insonning o'z-o'zini va dunyoni anglashida muhim va alohida o'rin egallashini qayd etadilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Артемова О.Е. Лингвокультурная специфика текстов прецедентного жанра "лимерик": На материале английского языка: Дис... канд. филол. наук. – Уфа: БашГУ, 2004. – С. 24.
2. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие. – М.: Academia, 2001. – С. 5.
3. Слышкин Г.Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании дискурса. – М.: Academia, 2000. – С. 128
4. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа "Языки русской культуры", 1996. – С. 222.

5-SHU'BA
DIALEKTAL LEKSIKOGRAFIYA, TOPONIMIYA VA
TERMINOLOGIYA

DIALEKTAL LEKSIKOGRAFIYA MUAMMOLARI

Abdushukurov Baxtiyor Bo'ronovich,
ToshDO'TAU professori,
filologiya fanlari doktori

Annotatsiya. Bu maqolada o'zbek dialektal leksikografiyasi muammolari haqida to'xtalingan. O'zbek dialektal leksikografiyasi Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari bilan boshlangan. "Devon"dagi ma'lumotlar yordamida ayrim iboralar va paremalarning izohidagi muammoli jihatlariga ham oydinlik kiritilgan. O'zbek xalq shevalari katta uchta lahja asosida rivojlanib kelayotgani misollar bilan ko'rsatilgan. Ushbu sohada qilingan ishlar kamligi, ko'p ilmiy tadqiqotlar uchun dialektal leksik manbalarning mavjudligi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: shevalar leksikasi, dialektal leksika, dialektal leksikografiya, "Devonu lug'otit turk", lug'at, dialektal lug'at, dialektal leksikografiya, dialektal leksikografiya muammolari, hozirgi leksikografik talablar, shevalarning til xususiyatlarini diaxron va sinxron aspektida o'rganish.

Annotation. This article discusses the problems of Uzbek dialectal lexicography. Uzbek dialectal lexicography began with Mahmud Kashgari's Devonu lug'atit turk. Devon's information also clarifies the problematic aspects of the interpretation of some phrases and paradigms. Examples show that Uzbek dialects are developing on the basis of three major dialects. The lack of work in this area and the availability of dialectal lexical sources for many scientific studies have been noted.

Keywords: dialect lexicon, dialectal lexicon, dialectal lexicography, "Devonu lugatit turk", dictionary, dialectal dictionary, dialectal lexicography, problems of dialectal lexicography, current lexicographic requirements, dialectal and synchronous features of dialects study in aspect.

Ma'lumki, shevalar leksikasida xalqning ko'p asrlik tarixi, madaniyati, urfodat, an'analari barcha mahalliy ko'rinishlari bilan birga o'zining yorqin ifodasini topadi. Shu ma'noda, barcha shevalar leksik boyligini o'z ichiga qamrab olgan dialektal lug'atlar o'zbek xalqining noyob xazinasi sanaladi. Kezi kelganda aytish joizki, turkiy, shu jumladan, o'zbek dialektal leksikografiyasining

tarixi Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asariga borib taqaladi [Koshg'ariy, 1967:544]. Ushbu lug'atda o'zbek tilining nafaqat fonetik, leksik, grammatik, shuningdek, o'z davridagi dialektlarning leksik xususiyatlariga doir muhim ma'lumotlar aks etgan. Turkologiya fanining asoschisi sanalgan Mahmud Koshg'ariy so'zlarni izohlar ekan, o'rni bilan ularning muayyan dialektlar uchun umumiy jihatlari, qaysi dialektga mansub ekanligi, dialektlardagi o'ziga xos ma'no hamda stilistik xususiyatlari singari muhim tomonlari haqida to'xtalib o'tadi. Shuningdek, "Devon"dagi ma'lumotlar yordamida ayrim iboralar va paremalarning izohidagi muammoli jihatlarga ham oydinlik kiritish mumkin. Masalan, bugungi kunda "to'g'ri, halol odam bo'lsang, bexavotir bo'lasan, har kimdan cho'chib, hadiksirab yurmaysan" deb izohlab kelinayotgan "Oshing halol bo'lsa, ko'chada ich" (Halollik va tekinxo'rlik haqida maqollar ruknida) maqoli "Devonu lug'otit turk"da Sartning azuqi arig' bo'lsa, yo'l uza yer – "Savdogarning yeguligi toza (pokiza) bo'lsa, yo'l ustida yer" shaklida keltirilgan. Asarda bu maqol aytgan so'zining ustidan chiqa olmagan, quruq maqtanchoqlarga nisbatan qo'llanganligi ta'kidlangan.

Darhaqiqat, bu kabi lug'atlar o'zbek tili tarixi, hozirgi o'zbek adabiy tili, shuningdek, adabiy til va shevalarning o'zaro munosabatlarini yoritish, adabiy til, badiiy asarlarda ifodalangan dialektizmlar ma'nosi, ularda parallel qo'llanayotgan dubletlarning dominantlarini aniqlash, shevalardagi ayrim so'zlarni adabiy til lug'atlariga kiritish, shevalar atlasini tuzish, dialekt va adabiy til-dagi leksemalarning etimologiyasini ochishda alohida o'rin tutadi. Qolaversa, mazkur lug'atlar umumturkiy tillar yuzasidan amalga oshirilayotgan ilmiy-nazariy tadqiqotlar uchun manba bo'lish barobarida, xalq og'zaki ijodi namunalari, o'zbek xalq maqol va matallarining qaysi hududda, qaysi sheva, dialekt vakillari tomonidan yaratilganligini belgilashga, ularning ma'nolarini aniqlab olishga yordam beradi. Fikrimizning isboti sifatida bir misolga murojaat qilaylik: 1981-yilda nashr qilingan "O'zbek xalq maqollari" kitobida [O'zbek xalq maqollari, 1981: 380] "Cherchidan podsho bo'lsa, in'omi igna bo'lar" maqolidagi cherchi//charchi so'zi "kir, ko'ngli kir odam" deb noto'g'ri izohlangan. Achinarli jihati, bu xato 2016-yilda nashr yuzini ko'rgan "O'zbek xalq maqollari" kitobi hamda 2021-yil iyun oyida internetga joylashtirilgan "O'zbek xalq maqollari to'plami" (Baxillik va xassislik ruknida beriladi)da ham aynan takrorlangan. F.Abdullayevning Xorazm shevalariga bag'ishlangan lug'atida [Абдуллаев, 1961: 280] mazkur so'z Urgut, Xiva, Xonqa, Hazorasp shevalarida "attor" ma'nosida qo'llanganligi qayd etilgan. Demak, cherchi – attor. Attorgina ignani biror kimsaga sovg'a qilishi mumkin.

Dialektal lug'atlar talabalar, ona tili va adabiyoti o'qituvchilari uchun nihoyatda zarur. Chunki oliy o'quv yurtini tugatgan mutaxassislar sheva xususiyatlari tiliga chuqur singan o'quvchilarga dars beradi. Ular o'quvchilar nutqidagi dialektal tafovutlarni yo'qotish uchun xilma-xil usul-

lardan foydalanadi. Hozirgi kunda talabalar, o'quvchilarning og'zaki va yozma adabiy til me'yorlarini puxta o'zlashtirishi, ular nutqidagi dialektal xatolarni bartaraf etish muhim masala hisoblanadi. Shu bois o'qituvchi, pedagoglarning o'zlari yashayotgan hududdagi sheva xususiyatlaridan boxabar bo'lishida dialektal lug'atlar yordamchi manba vazifasini o'taydi. Ayni paytda, amalga oshirilishi zarur bo'lgan vazifalar va o'z yechimini kutayotgan muammolar borki, ularni bartaraf etish o'zbek dialektologiyasi taraqqiyotini ta'minlaydi.

Taniqli shevashunos Ahmad Ishayevning yozishicha [Ishayev, 1989: 140], o'zbek dialektologiyasi bo'yicha 1988-yilga qadar 9 ta doktorlik, 56 ta nomzodlik dissertatsiyalari himoya qilingan bo'lsa, ularning 25 tasida katta-kichik hajmdagi lug'atlar ilova tarzida berilgan. Qayd etilgan nomzodlik dissertatsiyalarida 15100 ta, doktorlik dissertatsiyalarida esa 24900 ta so'z keltirilgan. Ushbu so'zlarning bir qanchasi adabiy tilda ham, shevada ham mavjud bo'lsa-da, 1971-yilda o'zbek shevashunosligi tarixida birinchi marta e'lon qilingan qariyb besh ming so'zdan iborat, bir jildli "O'zbek xalq shevalari lug'ati" uchun asosiy material sanalgan [Ўзбек халқ шевалари луғати, 1991: 3-407].

Mustaqillik yillarida 6 ta nomzodlik, filologiya fanlari bo'yicha falsafa (PhD), 1 ta doktorlik dissertatsiyasi yoqlangan.

Bugungi globallashuv sharoitida fan va texnologiyalarning rivojlanishi, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy, madaniy hamda ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar, shuningdek, xalqimiz orasida kitobxonlarning ko'payishi, internet, televideniye, ommaviy axborot vositalari, uyali aloqa vositalarining kundalik samarali ta'siri adabiy til bilan shevalarimiz o'rtasidagi tafovutlarning, xususan, arxaik, tarixiy va etnografik dialektizmlarning kamayib borishiga olib kelmoqda. Bugungi keksalarimiz bilgan va qo'llayotgan so'zlar, terminlar va iboralarni ularning nevaralari bilmasligi, ishlatmasligi mumkin. Shuning uchun ham respublikamiz hududidagi shevalarga xos leksik materiallarni to'plab, tizimlashtirib, hozirgi leksikografik talablarga javob beradigan hududiy lug'atlar tuzish lozim.

O'zbek lahjalarining keng hududda tarqalganligi, ularning muayyan hududlarda aralash yashayotganligi, natijada ular tilida uchala lahja uchun mushtarak so'zlarning mavjudligi har bir lahja uchun dialektal lug'at tuzish ishini qiyinlashtiradi. Shu sababli o'zbek shevalarining dialektal lug'atlarini ma'lum region, hududlar obyektlarini ko'rsatib, zarur o'rinlarda ayrim so'zlarning o'g'uz, qipchoq va qarluq yoki aralash lahjaga oid ekanligini qayd etgan holda tuzish maqsadga muvofiq. O'zbek xalq shevalari va biror regiondagi dialektlar bo'yicha tuzilgan lug'atlar adabiy til, izohli va ikki til-li lug'atlar hamda sohalarga doir terminlar lug'ati uchun qimmatli material bo'lishi bilan birga, o'zbek tili, o'zbek leksikografiyasi, o'zbek adabiy tili rivojiga xizmat qiladi.

Mutaxassislarga yaxshi ayonki, o'zbek adabiy tili leksik jihatdan biror shevaga emas, balki o'zbek dialektlarining barchasiga asoslanadi va ulardan zarur so'zlarni qabul qiladi. Binobarin, shevaga oid so'zlar so'zlashuv, filolog olimlar, yozuvchi, shoirlarning asarlari va ommaviy axborot vositalari orqali adabiy tilga kirib keladi. Ammo badiiy adabiyotlar, matbuotda qo'llangan dialektizmlarning aksariyati adabiy tilda mustahkam o'rnashib qolmaydi. Davr o'tishi bilan ularning ko'pchiligi adabiy tilda turg'unlashsa, ba'zilari eskirgan, tarixiy so'zlar qatoriga o'tadi yoki shevalarning o'zida ishlatiladigan bo'lib qoladi. Shuning uchun ham og'zaki va yozma nutqimizda adabiy tilni boyitadigan sheva so'zlariga ko'proq murojaat qilishimiz, ularning qo'llanish doirasini kengaytirishimiz kerak. Masalan, 20-asr boshlarida kupe so'zi o'rnida bo'lma, avans so'zi o'rnida bo'nak, mardikor o'rnida kunlukchi, samovar so'zi o'rnida o'ziqaynar atamasi qo'llangan yoki bo'lmasa, jadid adabiyoti bilimdoni, professor B.Qosimov "inersiya" so'zi o'rnida "saldam"ni ishlatgan edi.

Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, ma'lum davrda shevada faol ifodalangan leksemalarning ayrimlari keyinchalik passivlashishi, so'ngra davr talabi bilan yana qayta tiklanib, shevada ham, adabiy tilda ham faol qo'llanadigan so'zlar sirasiga kirishi mumkin. 20-asr boshlarida o'zlashgan pudrat, firma, mulkdor, kredit so'zlari 50–60-yillarga kelib eskirgan so'zga aylangan. Vaqt o'tishi bilan mustaqillik yillarida ular faol so'z sifatida qo'llana boshladi.

O'zbek shevalari bo'yicha S.Ibrohimovning "Farg'ona shevalarining kasb-hunar leksikasi" (1959), B.Jo'rayevning "Yuqori Qashqadaryo shevalari lug'ati" (1969), F.Abdullayevning "O'zbek tilining Xorazm shevalari" (1961), "O'zbek xalq shevalari lug'ati" (1971), A.Ishayevning "Qoraqalpog'iston o'zbek shevalari" (1977), Nasiba Shoimovaning "Qashqadaryo o'zbek qipchoq shevalari leksikasi" (2000), B.To'ychiboyev, Q.Qashqirlining "Zomin so'zligi qomusi" (2008), T.Nafasovning "Qashqadaryo o'zbek xalq so'zlari lug'ati" (2012), Alijon Allamberdiyevning "Buxoro o'g'uz shevalarining leksik qatlami" (2016) kabi bir qator lug'at va monografiyalar e'lon qilingan bo'lsa-da, ular o'zbek xalq shevalarining ko'p jildli lug'atini nashr qilish imkonini bermaydi. Shu bois shevalarning hududiy lug'atlari, fonetik dialektizmlar lug'ati, dialektal frazeologizmlar, omonimlar, sinonimlar, antonimlar va terminologik lug'atlar, o'zbek shevalarining qiyosiy lug'atlari, chappa hamda chastotali lug'atlar tuzish o'zbek shevashunosligi oldida turgan vazifalardan sanaladi. Albatta, bunday lug'atlarning har biri bitta ilmiy loyihaga asos bo'lishi mumkin. Ammo sheva vakillaridan yozib olingan dialektal matnlar majmuyisiz bunday miqyosi keng va katta ishlarni, xususan, dialektal lug'atlarni tayyorlab bo'lmaydi.

Bundan tashqari, shevalarning fonetik, leksik, grammatik (jumladan, boshqa davlatlardagi o'zbek shevalarining) xususiyatlarini tadqiq etish borasidagi izlanishlarni jonlantirish, qolaversa, "O'zbek dialektologiyasi" nomi ostida taqdim etilayotgan darslik va o'quv qo'llanmalarda dialektal leksikografiya

bo'yicha batafsil ma'lumotlar o'rin olishi zarur. Zero, shevalarning til xususiyatlarini diaxron va sinxron aspektda o'rganish lingvistik ahamiyat kasb etish barobarida etnogenetik muammolarni hal etishda, dialektlarning shakllanish va rivojlanish jarayonlarini aniqlashda alohida qimmatga ega.

Umuman olganda, qayd etilgan vazifalar, muammolarni bartaraf etish hozirgi lug'atchilik talablariga javob beradigan o'zbek xalq shevalarining ko'p jildli lug'ati, kompyuter lug'atlarini yaratish, o'zbek adabiy tili, o'zbek dialektologiyasi, o'zbek leksikografiyasi, xususan, dialektal leksikografiyaning rivoji uchun keng yo'l ochadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. – Тошкент: Фанлар академияси нашриёти, 1961. – 280-б.
2. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Индекс луғат. –Тошкент: Фан, 1967. – 544-б.
3. Ўзбек халқ шевалари луғати. –Тошкент: Фан, 1991. – 3–407-бетлар.
4. Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. –Тошкент: Фан, 1990. –3–67-бетлар.

JANUBIY OROLBO'YI O'ZBEK SHEVALARI LEKSIKASIDAGI AYRIM SO'ZLARNING ETIMOLOGIK TALQINI

*Ibragimov Yuldash,
Nukus DPI professori, f.f.d.*

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tili ikki va besh tilli izohli lug'atlarida yevropa, arab, fors-tojik va boshqa eroniy, mo'g'ul, hind-dravid tillaridan o'zlashgan ayrim o'zlashma so'zlarning o'zbek tilining ikki va besh jildli izohli lug'atlarida aks etishi, manba tillardan ma'lum darajada fonetik, grammatik va leksik-semantik o'zgarishlarga uchraganliklari, zarur o'rinlarda eski o'zbek adabiy tili bo'yicha turli davrlarda tuzilgan lug'atlarga qiyos qilindi.

Tayanch so'zlar: lug'at, izohli lug'at, etimologik ma'lumot, ibora, o'zlashma so'z, manba til.

Annotation. In the article was analyzed Uzbek, bilingual and five-language annotated dictionaries in European, Arabic, Persian-Tajik and other Iranian languages learned from the Mongol, Indo-Dravidian languages, reflection of some borrowed words in two- and five-volume annotated dictionaries of Uzbek language to some extent phonetic, grammatical and lexical-semantic changes in source languages where necessary from an etymological point of view by comparing dictionaries of the old Uzbek literary language compiled at different times.

Keywords: dictionary, explanatory dictionary, etymological information, phrase, assimilation word, source language.

O'zbek adabiy tili va xalq shevalariga so'z o'zlashish jarayonida ma'nosi keskin yoki sezilarli darajada o'zgargan yoki yangi ma'no kasb etgan o'zlashma lug'aviy birliklarni aniqlashda izohli lug'atlarning o'rni benihoyat kattadir. Izohli lug'atga kiritilgan har bir so'z yoki termin bosh so'z hisoblanib, bosh so'z va unga tegishli materiallar alohida lug'at maqolasini tashkil etadi. So'zlarni etimologik talqin etishdan asosiy maqsad muayyan so'zning qachon, qaysi tilda, qanday so'z yasaliş qolipi bo'yicha, qaysi til materiali asosida, qanday shaklda va qanday ma'no bilan hosil bo'lganligini aniqlash demak. Etimologik talqin bilan bog'liq bunday masalalar bevosita muayyan so'zning nega shunday shaklda ekanligi, uning qanday yuzaga kelganligi yoki qaysi tilga mansubligi, manba tildagi ma'nosining o'zlashtiruvchi tilda kengayishi yoki torayishi yoyinki tamoman boshqa ma'noga almashinishi kabi muammolar nafaqat filologlarni, balki boshqa mutaxassislarni ham qiziqtirib, o'ylantirib qo'yadi. Shu boisdan so'zlar etimologiyasini belgilashning nisbatan qiyin va birmuncha oson tomonlari ham mavjud. Masalan,

Mahmud Koshg'ariy davrida "bir turli mis" ma'nosida qo'llangan *chozin* – cho'zin so'zining qachon va qanday qilib hozirgi "*cho'yan*" yoki qarg'aning turlarini ifodalovchi *chumuq, chumchuq chumg'uq* [Кошғарий, 1967:387] holatiga kelib qolganini o'rganish qiziqdir.

So'zlarining qaysi vaqtdan beri hozirgi "chumchuq" ma'nosiga ega bo'lganini aniqlash uchun bir necha sheva ma'lumotlariga, ko'pgina yozma manbalarga, izohli lug'atlarga murojaat qilish, tarixan sodir bo'lgan fonetik hamda leksik-semantik, grammatik o'zgarishlarni taqqoslash va chuqur tahlil etishga to'g'ri keladi.

Chunki muayyan bir til (masalan, o'zbek tili) uchun o'zlashma hisoblangan so'zlarning dastlabki, birlamchi etimologiyasini aniqlash unchalik qiyin emas. Chunki hozirgi o'zbek tilida qo'llanilib kelinayotgan *maktab, qalam, qandil* va *iqlim* so'zlarining o'zbek tiliga arab tilidan, arab tiliga esa, o'z navbatida, yunon tilidan o'zlashganini, ularning yunon tilidagi dastlabki ma'nosi va shaklini aniqlash uchun arab va yunon tillariga taalluqli lug'atlarni taqqoslash, ushbu so'zlarning tillaro "sayohati"ni kuzatish, manba tilga oid yozma yodgorliklarini sinchiklab tahlil etish natijasida amalga oshadi.

Xuddi shuningdek, tilimizda juda qadimiy, eski zamonlardan beri ma'nosida ishlatiladigan *daqyonus (daqqiyunus)dan qolgan; almisoqdan qolgan* kabi iboralar tarkibidagi *daqyonus (daqqiyunus), misoq (almisoq)* so'zlari etimologiyasini, ya'ni ularning qaysi tilga mansubligi va manba tilda qanday ma'no anglatishini osongina aniqlash mumkin. Biroq mazkur iboralarining nega aynan shu shakllarda qo'llanilishini, nega qadimiyligini ifodalashini, ya'ni iboralarining etimologiyasini aniqlashda dinlar tarixidan, Qur'oni karimning o'nlab suralaridan, xususan, uning "Kahf", "G'or" surasidan, Rim imperiyasi tarixidan yaxshi xabardor bo'lish talab qilinadi.

Birinchi ibora Qur'oni karimning "Kahf" surasida zolim imperator Daqyonus, ya'ni qadimgi Rim imperatori Diokletning Sharq xalqlari o'rtasidagi nomining zulmidan qochib, Ollohga bo'lgan imon-e'tiqodlarini saqlab qolish maqsadida g'orga yashiringan yosh yigitlar (ularning nechta ekanligi – 3 ta, 5 ta yoki 7 ta ekanligi yolg'iz Ollohga ma'lum) va ularga ergashgan bir itning Ollohning xohish-irodasi bilan g'orda 309 yil uxlab yotganligi va uyqudan uyg'ongan yigitlar uchun bu muddat kunning bir qismidek tuyulgani, och qolgan yigitlardan biri taom keltirish uchun o'z zamonasining puli bilan shaharga borgani hikoya qilinadi.

Yigitning qo'lidagi pulni ko'rgan shaharliklar (vaqt o'tishi bilan ular ham imonga kelgan ekanlar): "Iye, bu pul Daqyonus zamonidan qolgan pul-ku!" – deb hayratga tushadilar. Demak, iboraning kelib chiqish tarixi ham, o'zi bildirgan ma'no kabi uzoq o'tmishga ega.

Shu boisdan, o'zbek tilining besh jildli izohli lug'atida *almisoq* so'zi berilib, uning manba tili (arab tili)dagi asl ma'nosi – *ahd, qasam, shartnoma, bitim*

kabilar etimologik ma'lumot tarzida ta'kidlangan. Shundan keyin "*almisoqdan beri yoki buyon*" va "*almisoqdan qolgan*" iborolari qayd etilgan. Ikkinchi izohdagi "daqyonusdan qolgan" birikmasi iboralar etimologiyasiga bir qadar oydinliklar kiritisa ham, ayni shu ibora nega shu shaklda va o'sha ma'noda ishlatilishi qo'shimcha izoh talab qiladi. Buning uchun yana Qur'oni karim suralariga murojaat etish joiz. "Baqara", "Ol-Imron", "Niso", "Moida", "A'rof", "Anfol", "Ra'd" kabi suralarda turli grammatik shakllarda 30 martaga yaqin ishlatilgan *almisoq (misoq)* so'zi mazkur suralarda taalluqli turda *ahd, bitim, shartnoma, ittifoq* va *ont, qasam* singari ma'nolarda qo'llangan [Ислом. Энциклопедия, 2004:24]. Bular Olloh bilan Bani Isroil qavmi o'rtasidagi, Olloh bilan nasorolar o'rtasidagi, Olloh bilan payg'ambarlar: Nuh alayhissalom, Ibrohim alayhissalom, Muso alayhissalom va Iso alayhissalom o'rtasidagi ahdlashuv va bitimlar, qavmlari, xalqaro shartnomalar, o'zaro ittifoqlar va boshqalardir. Muhimki, bu *ahdlashuv, bitim, shartnoma, ittifoq* va *ontlar, misoqlar* juda qadim zamonlarda, ya'ni Islomgacha bo'lgan davrlarni o'zida ifodalagan Qur'oni karim suralarida batafsil bayon etilgan. Shu sababdan bo'lsa kerak, juda qadimdan mavjud bo'lgan, nihoyatda eskirgan narsa-buyumlar va voqea-hodisalarga nisbatan ularning holatini tasvirlashda xalqimiz *almisoqdan beri, almisoqdan qolgan* iboralarini ko'p qo'llaydi.

Etimologik ma'lumot esa, o'zbek tiliga qarindosh bo'lmagan noturkiy tilardan o'zlashgan so'zlarga o'zbek tilining ikki jildli va besh jildli izohli lug'atlarida bosh so'zlarga etimologik izoh berilgan. Izohli lug'atlarda xorijiy so'z (atama)ning qaysi tilga qarashli ekanligi shartli qisqartmalar vositasida ko'rsatiladi. Masalan: **a** – arabcha, **f** – forscha, **f-t** – fors-tojikcha, **r** – ruscha, **lot.** – lotincha, **yun.** – yunoncha, **ingl.** – inglizcha va boshqalar. Masalan:

VELOSIPED (**fr.** *vellopede* < **lot.** *velox* – tez + *pedis* – oyoq).

HADIS (**a** – so'z, *suhbat, hikoya, rivoyat*).

G'AZAL (**a** – xotin-qizlarning ko'nglini olish, *erkalash, lirik she'r*).

TILOVAT (**a** – (*ovoz chiqarib*) *o'qish, o'qib chiqish*) [Ўзбек тилининг изоҳли луғати, Тошкент, 2008 693-6.].

Agar so'z tarkibiy qismlardan, mustaqil ma'noli so'zlardan tashkil topgan bo'lsa, yangi lug'atda bu holat ham qayd etilgan:

AKKREDITATSIYA akkreditlash (*lot, akkredo* – ishonmoq, ishonch bildirmoq).

ANTOLOGIYA (yun. *anthologia* < *anthos* – gul + *legos* – terish: gullar das-tasi).

Agar so'zning tarkibiy qismlaridan biri (masalan, prepozitiv termin element) yoki har ikkala qismi alohida lug'at maqolasi sifatida etimologik ma'lumot berilgan bo'lsa, bu holat ham lug'atda tegishlicha aks ettirilgan. Masalan: ARTROLOGIYA (yun. *arthro(n)* – bo'g'im+logos – ta'limot, fan).

ARTERIOSKLEROZ (arteriya + yun. *sclerosis* – qotib qolish).

GULISUMBIL (gul+sumbul) [Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 1981: 632-б. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, Тошкент, 2008. 693-б.].

Bir soʻz yasash asosidan hosil qilingan yasama soʻzlarga etimologik maʼlumot berilmaydi. Faqat soʻz yasashiga asos boʻlgan soʻzgagina etimologik maʼlumot beriladi. Masalan, *anarxiya*, *anarxizm*, *anarxist*, *anarxistik*, *anarxiyachi* soʻzlaridan faqat *anarxiya* soʻziga yoki *didaktizm*, *didaktik*, *didaktika* soʻzlaridan faqat *didaktika* soʻziga etimologik maʼlumot beriladi.

Shunisi ayonki, yevropa tillariga taalluqli juda koʻp soʻzlar oʻzbek tiliga rus tili orqali oʻtgan. Oʻzbek tilining ikki jildli izohli lugʻatida ham muayyan oʻzlashma soʻzga etimologiya belgilashda, u soʻz qaysi tilga mansub boʻlishidan qatʼi nazar, uni rus tili orqali oʻzlashganligiga, oxirgi manba rus tiliga ishora qilingan: (*r<yun*, *r<lot*, *r<ingl*. *r<fr*: tarzida). Masalan, AMFITEATR (*r<yun*. *amphitheatron* – ikki tomonlama tomosha): 1. Qadimgi Yunon va Rimda ommaviy tomoshalar, teatr, spektakllar koʻrsatadigan mahobatli bino. 2. Tomosha zali (teatr, sirk)dagi yoki auditoriyadagi yarimdoira shaklida qiya koʻtarilib boruvchi oʻrindiqlar.

Lekin oʻzbek tilining besh jildli izohli lugʻatida bunday usul qoʻllanilmay, soʻzning qaysi tilga mansubligi koʻrsatilgan. Chunki etimologik maʼlumotda soʻzning qaysi til orqali oʻzlashgani emas, balki bu soʻzning qaysi tilga mansubligi izohlanadi. Shu boisdan ushbu soʻzlarning etimologiyasi yangi lugʻatda quyidagicha beriladi:

AMPULA (lot. *ampula* – boʻgʻini tor, qorni katta, qoʻshquloqli shisha yoki sopol idish) [Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I том. –Т., 1981: 632-б.].

Etimologik maʼlumotlarda soʻzlarning kelib chiqishini belgilashda oʻtgan asrning ikkinchi yarmidan to hozirgi kungacha nashr etilgan ikki tilli lugʻatlardan (arabcha-ruscha, ruscha-arabcha, arabcha-oʻzbekcha, oʻzbekcha-arabcha, forsch-ruscha, ruscha-forscha, forsch-oʻzbekcha, oʻzbekcha-forscha, lotincha-ruscha, inglizcha-ruscha, fransuzcha-ruscha, nemischa-ruscha, hindcha-ruscha, moʻgʻulcha-ruscha va b.) xorijiy soʻzlar lugʻatlaridan, tojik tilining izohli lugʻatidan, zarur hollarda esa eski oʻzbek adabiy tili boʻyicha turli davrlarda tuzilgan lugʻatlardan foydalaniladi va barcha oʻzlashma soʻzlarga imkon qadar etimologik maʼlumot beriladi.

Oʻzbek tilining besh jildli izohli lugʻatida soʻz va terminlarga beriladigan etimologik maʼlumotlarda manba tillardagi soʻzlarning boshqa tillarga oʻxshashida kishini hayron qoldiradigan darajada maʼno oʻzgarishlariga uchraganini kuzatildi. Masalan, yunon tilidagi *apteka* (apotheke) soʻzi dastlab “ombor, qaznoq” maʼnosini anglatgan. Keyinchalik mazkur atama tildan tilga oʻtish jarayonida (yunon>lotin>rus>oʻzbek) yangi – *dori ombori*, *dorixona* maʼnosiga ega boʻlgan. Fransuz tilidan rus tili orqali oʻzbek tiliga oʻzlashgan *arsenal* soʻzi esa aslida arabcha soʻz boʻlib, manba tilda *dorussanda* shaklida va karxona “*ishxona*, *korxona*” maʼnosida ishlatilgan. Yoki harbiylar yotib

davolanadigan joy ma'nosidagi lotincha *gospital (hospitalis)* atamasi ilk bor "mehmondo'st" ma'nosida ishlatilgan. Lug'atni varaqlagan o'quvchilar, *banan, bank, bankrot, velosiped, vermishel, vrach, gazeta, galaktika, gimn, granata, kafedra, dejur, zenit, magazin* kabi ko'plab baynalmilal so'zlarning tildan tilga o'tishida qanchalik ma'no o'zgarishlariga uchraganini ularga berilgan etimologik ma'lumotlardan bilib oladilar.

Yangi izohli lug'at (O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 tomli)ni mutolaa qilgan, undan foydalangan kitobxonlar bir necha o'nlab so'z va atamalarning atoqli otlar (antroponim va toponimlar)dan hosil bo'lganini bilib oladilar. Bordi-yu maktab o'quvchilari, oliy o'quv yurti talabalari o'quv dasturiga kirgan fanlarni o'rganish borasida *amper, bessemer, vatt, volt, galvani(k), daltonizm, darvinizm, pasterlash, rentgen, selsiy* kabi terminlar va o'nlab kimyoviy elementlar nomlarining kelib chiqish manbayi atoqli otlar ekanini yaxshi bilsalar ham, o'quvchilar bilan bir qatorda keng kitobxon ommasi lug'atni mutolaa qilish natijasida *akademiya, badminton, banoras, batist, boykot, brauning, brussels, lyoz, vatman, venerologiya, vokzal, vulqon, gabbro, gaymorit, galife, gobelen, gigena, dizel, dalomit, iroqi (sovun), kanifol, konyak, lampochka, limuzin, lo'ttiboz, makintosh, mauzer, melxior, nikotin, olimpiada, patefon, plombir, regbi, reglan, toifi (uzum)* kabi so'z va terminlarning ham atoqli otlar asosida sodir bo'lganini tushunib yetadilar.

Arab tilidan o'zlashgan so'zlar ma'nosida ham ko'plab o'zgarishlar sodir bo'lgan. Masalan, *basir* so'zi manba tilda, ya'ni arab tilida *ko'rish qobiliyati yaxshi, narsalarni yaxshi farqlovchi, o'tkir zehnli* ma'nolarini bildirsa, hozirgi o'zbek tili va shevalarida umumiste'molda *yaxshi ko'ra olmaydigan, ko'r* ma'nolarini bildiradi. Hozirgi kunda ham ayrim ota-onalarning o'z farzandlariga "*Basir*", "*Basira*" deb ism qo'yishlari ularning arab tilidan, shu so'zning dastlabki ijobiy ma'nosidan yaxshi xabardorligini anglatadi. Yoki yana bir arabcha so'z – *kasal* so'zi manba tilida *dangasalik, dangasa, ishyoqmas* ma'nolarida ishlatilsa, hozirgi o'zbek adabiy tili va shevalarida "*bemor, betob, xasta*", "*shikastlangan*" ma'nolarida qo'llanadi.

Shuningdek, o'zbek tilining ikki jildli izohli lug'atida *ehrom* so'zi ko'p ma'nolidir.

EHROM a – 1 esk. ayn . piramida 1, 2.

2. Piramida shaklidagi *binok, inshoot*.

3. din [Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I том. – Т., 1981. 632-б. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-жилд. Тошкент, 2008. 693-б.]. Mazkur so'zning kelib chiqishi yuzasidan kuzatishlar esa, uning ko'p ma'noli bitta so'z emas, balki o'zaro omonim bo'lgan ikkita so'z ekanligidan darak beradi: arab tilida so'z tarkibidagi x tovushi (harfi)ning ikki xil (xoi hutti – x va hoi havvaz – h) yozilishi ushbu so'zning manba tilda shaklan va talaffuz jihatdan tamoman

bir-biriga o'xshamagan ikkita so'z ekanligini ko'rsatadi. Bu holat yangi izohli lug'atda o'z ifodasini topgan:

EHROM 1 (a – musulmonlarning haj davrida muqaddas hududga kirishi va ehrom kiyishi: 1. Makkaga haj safariga o'tlangan kishilarning ma'lum vaqt davomida ayrim narsalardan foydalanishdan (mas., *atir sepish, soqol-mo'ylov, tirnoq olish*)dan o'zini tiyish [Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I том. – Т., 1981. 632-б. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-жилд. – Тошкент, 2008. 693-б.].

O'zbek tiliga o'zlashish jarayonida ma'nosi keskin yoki sezilarli darajada o'zgargan yoki yangi ma'no kasb etgan arabcha so'zlar qatoriga yana *ayol, azamat, azan, ayyuhannos, arava, araq, askiya, asfalasofilin, ashaddiy, aqalli, aqida, bayoz, bashara, baqbaqa, bid'at, bisot, vajohat, irq, kasofat, kunpayakun, lahm, nafosat, piysabillo, tilovat* kabi forscha so'zlar qatoriga esa *abgor, abzal, astoydil, badbin, boqimanda, darbadar, dardisar, zimiston, xudbin* kabi juda ko'p lug'aviy birliklar kirib, o'zlashib, singishib ketgan. Shu bilan birga shevalarda yuqorida qayd etilgan so'zlarning ko'pi fonetik, leksik-semantik o'zgarishlarga duch kelgan.

Shuningdek, arab tilida ko'plik shaklida bo'lgan bir qancha so'zlarning hozirgi o'zbek adabiy tili va uning shevalarida ko'plik ma'nosida emas, balki birlik ma'nosida qo'llanayotgani ham izohli lug'atdagi etimologik ma'lumotlardan ayon. Birgina **A** harfi bilan boshlanadigan bunday so'zlar 20 dan ziyod. Asosan, *avliyo* (birligi *valiy*), *avlod* (birligi – *valad*), *ayyom* (birligi – *yavm*), *alvon* (birligi – *lavn*), *anhor* (birligi – *nahr*), *arbob* (birligi – *rabb*), *arvah* (birligi – *ruh*), *asbob* (birligi – *sabab*), *askiya, azkiyo* (birligi – *zakiy*), *axlat* (birligi – *xilt*), *ashyo* (birligi – *sha'y*), *a'zo* (birligi – *uza*) kabi so'zlar hozirgi o'zbek tili va shevalarida birlik sonidagi so'z sifatida tushuniladi va ayni ma'noda qo'llanadi yoki umuman qo'llanmaydi.

Aniq bir tilda yoki shevalarda qo'llanib kelinayotgan o'zlashma so'z va atamalarga etimologik ma'lumot berish nihoyatda murakkab va qiyin ish. Masalan, fors va tojik tillari bo'yicha yaratilgan lug'atlarda **ko'shk** so'zi shu tillarning o'z so'zi tarzida ifoda etilgan, ya'ni ushbu lug'atlarda **ko'shk** so'zining boshqa bir tilga tegishliligi, biror tildan kirib kelganligi to'g'risida hech qanday ishora yo'q. Yuqorida zikr qilingan chet tillar so'zlari lug'atlarida ham bu so'z forscha deb ko'rsatilgan. Shularning ta'sirida bo'lsa kerak, o'zbek tilining ikki jildli izohli lug'atida ham **ko'shk** fors-tojikcha so'z sifatida tavsiflanadi. Besh jildli izohli lug'atda esa mazkur so'z ikkilanish bilan turkiy-forsiy deb qayd etilgan. Biroq M.Fasmerning "Рус тилининг этимологик луғати"-da *kiosk* so'ziga berilgan etimologik tavsifda u turk(iy)cha deb izohlangan: "Kiosk to'g'ridan to'g'ri turkcha *koyk* "Pavilyon"dan emas, balki nemischa *Kiosk* yoki fransuzcha *kiosque* so'zidan o'zlashtirilgan" [Кошғарий, 1967: 215]. Turk tili bo'yicha yaratilgan lug'atlarda ham ushbu so'z forscha deb berilma-

gan. Shuningdek, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk"ida **koshik** (*yopish, bekitish, yopinchiq*) so'zi va u bilan bog'liq (*soya yer, ko'lankali yer*) birikmasi ham uchraydi [Кошғарий, 1960:187, 44, 66]. Bizningcha, bu holat *ko'shk* so'zining etimologiyasini aniqlashda shoshilmaslikni, ushbu so'z tarixini o'tmishda yaratilgan yozma yodgorliklar tili asosida sinchiklab o'rganish lozim. Jobo'shda *keshk* (*ko'shk*) so'zi qadimda badavlat kishilarni taxtadan zambar yasab, tepasiga soyabon qilib to'rt yoki olti kishi ko'tarib yuradigan zambil. Podshohlar yoki qizlari o'tiradigan *keshik* – taxti ravon.

O'zbek tilida sharq va arab tillaridan o'zlashgan, o'zlashish jarayonida ma'nosi keskin o'zgargan yuqoridagi so'zlarga yangi besh jildlik izohli lug'atda anchagina tegishli ravishda zaruriy etimologik izohlar berilgan.

Ayni yuqoridagi holat *ash* (*osh*) so'zining etimologiyasida ham kuzatiladi. Mazkur so'z ham fors va tojik tillari yuzasidan yaratilgan lug'atlarda ushbu tillarning o'z so'zi sifatida qaraladi hamda uning o'zga tilga mansub ekanligiga bironta ishora yo'q. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, o'sha lug'atlarda mazkur so'zning munosabatdoshlari *oshpaz, oshpazxona, oshxona* so'zlari ham qayd etilgan. Shuning ta'siri ostida avval ikki jildli, so'ng besh jildli izohli lug'atda *ash* so'zi forscha so'z sifatida ta'kidlangan. Lekin turkiy manbalarga murojaat qilinganda, buning aksi bo'lib chiqadi. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida *osh* so'zi va u bilan munosabatdosh boshqa talaygina so'zlar keltirilgan. Masalan, *ash//a:sh* – oziq-ovqat; *osh*, taom, ovqat; *ashatti* – osh yegizdi, *oshatni*; *ashliq* 11 – oshxona; *ashlaq* – dasturxon; *ashich* – qozon; *ashadi* – ovqat, osh yeyishni istadi; *ahsatti* – osh yeyishga ishtaha qo'zg'atdi [Кошғарий, 1967:29-30,35]. Shuningdek, K.K.Yudaxinning "Қирғизча-русча луғати"da [М.,1965], katta hajmli "Туркча-русча луғат"da [М.,1977:79] ham **osh** so'zining forscha ekaniga hech bir ishora yo'q, ya'ni mazkur lug'atlarda **osh** so'zi turkiy so'z sifatida talqin etiladi.

Chunonchi, o'zbek tilining izohli lug'atida yuqorida talqin etilgan *ko'shk, osh* so'zlari va boshqa ularga o'xshash ba'zi so'zlarga berilgan shubhali etimologik ma'lumotlarga aniqlik kiritish uchun taalluqli manbalarni sinchkovlik bilan har tomonlama tadqiq etish zarur. O'zbek tilidagi izohli lug'atlarning keyingi nashrlarida bunday noaniqliklar bartaraf etilib, ishonarli etimologik ma'lumotlar talqinga tortilishi maqsadga muvofiq. O'zbek tili va uning shevalarida *ko'shk* va *osh* leksemalarining faol qo'llanilishi turkiy tillar foydasiga hal bo'ladi.

Xullas, so'zlarni etimologik tahlil qilishdan asosiy maqsad muayyan til lug'at tarkibining shakllanish manbalari va jarayonini o'rganish hamda tilning qadimgi davr lug'at tarkibi, so'zning qachon, qaysi tilda, qanday so'z yasaliş qolipi bo'yicha, qaysi til materiali asosida, qanday shaklda, qanday ma'noda hosil bo'lganini qayta tiklashdan iborat.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. “Абушқа” луғатайн. (В.В.Вельяминов-Зернов нашри). –СПб., 1851. – С.1148.
2. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. –Москва: Гос. изд-во иностр. словарей, 1977. – С.1186.
3. Головин Б.И. Введение в языкознание. –Москва, 1956. – С. 487.
4. Кошғарий Маҳмуд. Девону луғат-ит турк. Уч томлик. I том. –Тошкент: Фан, 1960. – 386, 387, 466-б.
5. Кошғарий Маҳмуд. Девону луғат-ит турк. Индекс-луғат. –Тошкент, 1967. – 29-30, 35-б.
6. Ислон. Энциклопедия. –Тошкент: Фан, 2004. – 24-б.
7. Лингвистический энциклопедический словарь. –Москва, 1990. – С.596.
8. Реформатский А.А. Введение в языковедение. –Москва, 1988. – С.107.
9. Содиқов А., Абдуазизов А., Ирисқулов М. Тилшуносликка кириш. –Тошкент: Ўқитувчи, 1951. – 110-б.
10. Фаранги забони тожик. Ибрат аз ду жилд. –Москва, 1960. – С.253.
11. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка в 4-х томах.Т. II.М.Врл. FY СССР. 1967. – С.235.
12. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Фан, 2002. – 136-б.
13. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки томли. I том. –Москва: Русский язык, 1981. – 632-б.
14. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-жилд. –Тошкент, 2008. – 693-б.

QO'QON SHEVASIDA POLISEMIYA HODISASI

Hakimova Muhayyo Karimovna,

Alisher Navoiy nomidagi

ToshDO'TAU dotsenti, f.f.d.

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilining Qo'qon shevasidagi so'zlardagi polisemiya hodisasi o'rganilgan. Asosiy e'tibor metafora asosida shakllangan ko'chma ma'nolarga qaratilgan. Ushbu ma'nolarning adabiy tilga munosabati tahlil qilingan. Shevaga oid so'zlardagi ko'p ma'nolilik hodisasi ushbu sheva va-killarining turmush tarzi va etnomadaniyati bilan shartlangan ekanligi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Qo'qon shevasi, ma'noviy taraqqiyot, polisemiya, metafora, kognitiv metafora, etnomadaniyat, etimologiya.

Annotation. This article examines the phenomenon of polysemy of words in the Kokand dialect of the Uzbek language. The main attention is paid to metaphorical meanings. The relation of these meanings to the literary language is analyzed. It was revealed that the phenomenon of ambiguity in the dialect is due to the way of life and ethnic culture of the representatives of this people.

Keywords. Kokand dialect, spiritual development, polysemy, metaphor, cognitive metaphor, ethnoculture, etymology.

Ma'lumki, so'zning ma'noviy taraqqiyoti murakkab jarayon bo'lib, u bir qator lisoniy va nolisoniy omillar bilan shartlangan bo'ladi. So'z bir ma'nodan boshqa ma'noni anglatar ekan, ular o'rtasida ma'lum bir bog'liqlik bo'lishi ma'lum. Mazkur bog'liqlikning tabiati xalqning lisoniy topag'onligidan tashqari turmush tarzi, hayotiy falsafasi, madaniyati bilan shartlangan bo'ladi. Qo'qon shahrining qadim madaniyati, adabiy muhiti nafaqat yozma yodgorliklarda, balki og'zaki so'zlashuvda ham namoyon bo'ladi.

Qo'qon shevasi o'zining fonetik, leksik, grammatik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ushbu shevada polisemiya hodisasi ham kuzatiladi. Kuzatishlarimiz natijasida metafora asosida shakllangan ma'no taraqqiyoti ko'proq uchrashi ma'lum bo'ldi. Quyida ko'p ma'noli so'zlarning ayrimlarini tahlilga tortamiz.

Бўқўр so'zi. Ushbu so'z qo'qon shevasida bosh ma'noda "mustahkam" ma'nosini anglatib, narsaga va shaxsga nisbatan qo'llanadi. Narsaga nisbatan qo'llanganda, asosan, imoratlarning mustahkam ekanligini ifodalaydi: *Juda bikir qurilgan uy*. Ushbu fikrlar Sh.Nosirovning "O'zbek tilining Qo'qon shevasi" nomli dissertatsiyasida ham qayd qilib o'tilgan. Sh.Nosirov bu so'z aslida qadimgi o'zbek tilidagi "yopiq va mustahkam" ma'nosidagi berk so'zidan tug'ilganligini ta'kidlaydi [Nosirov, 1965, 276]. Insoniyat tabiat va dushman-

lardan to'liq himoyalangan bir davrda berk narsalar mustahkam bo'lishi xususidagi hayotiy falsafa berk so'zi semantikasida aks etgan. Bu so'z mustahkam o'ralgan qal'a ma'nosida ham ishlatilgan. Ayrim tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, Orenburg, Peterburg kabi joy nomlaridaga "burg" tashkil etuvchisi "berk"dan kelib chiqqan bo'lishi mumkin.

Demak, bikir so'zi imoratlarga nisbatan va insonga nisbatan "mustahkam" ma'nosini beradi va bu ma'no o'zbek tilining izohli lug'atida qayd etilgan. Izohli lug'atda shevaga oidligi belgilanmagan bo'lsa-da, qo'qonlik adib Sobir Abdullaning asaridan namuna uchun keltirilgan parcha ham ushbu so'zning qo'qon shevasiga oidligini ta'minlaydi. Jumladan, quyidagi gap keltirilgan: *Do'stmuhammad meshkobchi o'rta bo'yli sariq mo'ylov, bikir yigit bo'lib, boshqa meshkobchilardan ko'proq mehnat qilar edi.* (S. Abdulla, Mavlono Muqimiy)

Xonlik markazi bo'lgan bu qadim shaharning o'ziga xos arxitekturasi mavjud bo'lgan. Atrofi tog'liklar bilan o'ralgan bu shaharda shamol juda ko'p bo'ladi va nisbatan chuqurlikda joylashganligi uchun ham namlik me'yordan ortiqroq. Mazkur tabiiy omillar qurilishlarning mustahkam bo'lishiga sabab bo'lgan. Hozirgacha saqlangan Xudoyorxon saroyi devorlaridan yarim metrga yaqin yog'ochlar chiqib turadi. Sababi mazkur yog'ochlar binodagi namlikni tortib, tashqariga chiqarib turar ekan. Xuddi mana shunday mastahkam qurilgan imoratlarga nisbatan *bikir* so'zi ishlatilgan va hozirda ham keng qo'llanadi.

Bugungi kunda Qo'qon shevasida insonning jismoniy baquvvatligiga nisbatan bikir so'zini ishlatish kam uchraydi. Bu ma'no arxaiklashib borayotgan ma'nolardandir.

Ushbu shevada *bikir* so'zining "badavlat" ma'nosi ham mavjud. Bu ma'no bosh ma'nodan metafora orqali shakllangan bo'lib, insonning moliyaviy baquvvatligi jismoniy baquvvatlikka o'xshatilmoqda.

Xonlik markazi bo'lgan Qo'qon shahrida boylar juda ko'p bo'lgan. Bugungi kunda ham qo'qonliklar tabiatida "tinim bilmay mehnat qilish", uddaburonlik, tadbirkorlik kabi o'ziga xos stereotiplar mavjud. Bikir so'zi har qanday boy odamga nisbatan qo'llanmaydi. Xususan, birdaniga boyib ketgan yangi boylarga nisbatan ishlatilmaydi. U bir-ikki avlodi o'ziga to'q bo'lgan oilaga yoki insonga nisbatan qo'llanadi. Muayyan avlodning mustahkam, pishiq moddiy asosi imoratning mustahkam poydevoriga o'xshatiladi: *bu yigit juda bikir oiladan.*

Qo'qon shevasida fors-tojik tilidan o'zlashgan shakarob (шәкәрәп) so'zi pomidor va piyoz aralashtirib tayyorlanadigan salat, achchiq-chuchukni ifodalaydi. Mazkur so'z "aralash" degan ma'noni anglatib, *shakarop qilib suv sepmoq, shakarop soya* kabi qo'llanishlari ham mavjud edi. So'nggi paytlarda ushbu ma'no taraqqiy etib, raqamlarning aralash-quralashligiga nisbatan ham

ishlatiladi. Masalan, *Muncha shakarop nomer obsiz, tuzukrog'i yo'g'mikan?* Bu ma'no telefon va mashina raqamlariga nisbatan qo'llanadi. Ayni paytda telefon kompaniyalarini "oltin raqamlar", "kumush raqamlar" va "oddiy raqamlar"ni turli narxlarda sotishadi va, asosan, xizmat turlari ingliz tilidagi "golden", "silver" kabilar bilan nomlanadi. Bu o'rinda shevaga xos bo'lgan shakarob so'zidan ham foydalanish mumkinki, bu, birinchidan, o'zlashgan so'z bo'lsa-da, lug'at tarkibidan o'rin olgan, o'zbek tilida ma'noviy taraqqiyotga erishgan, fonosemantik nuqtayi nazardan xaridorga ta'sir qila oladi. *Shakarob* so'zidagi sezilar-sezilmas salbiy ottenka marketologiyada unga zid qo'yilgan qimmatbaho raqamlarni olinishiga yoki aks ta'sir tufayli aynan arzon raqamlarning sotilishiga olib kelishi mumkin. Masalan, 910077707 raqami "Bilayn" kompaniyasining "oltin raqami", 919023574 esa "shakarob raqam". Ushbu nom ko'chish usuli ham metaforaga asoslangan.

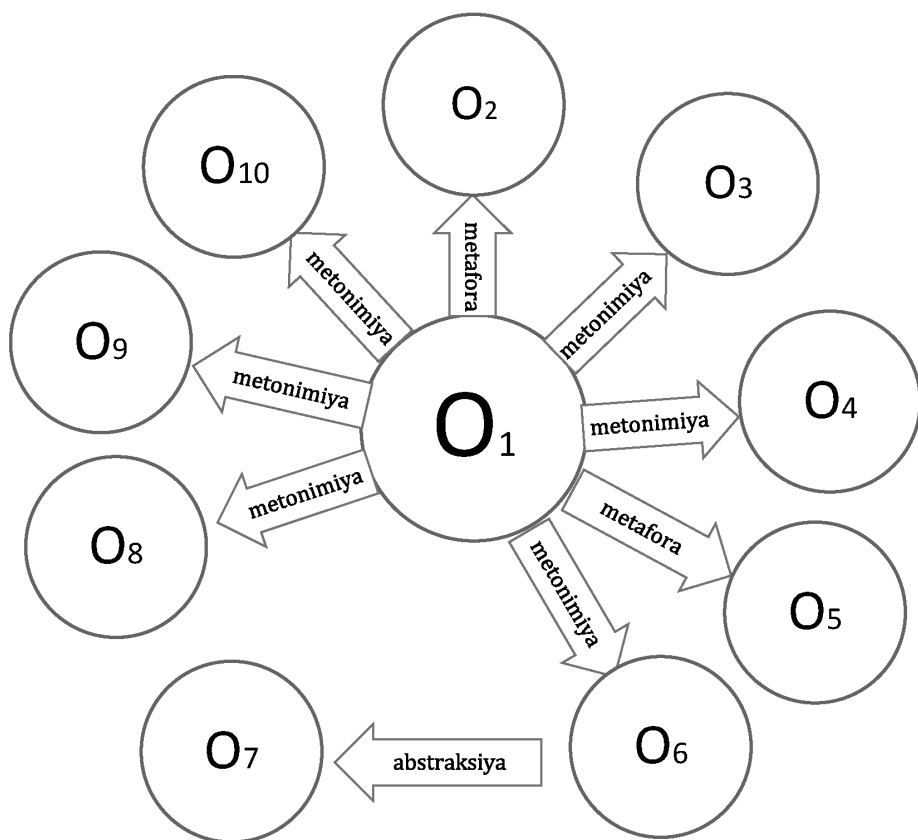
Тәрвәңләп so'zi. Qo'qon shevasida *тәрвәңләп* so'zi asosan yurishga nisbatan ishlatiladi. U odatda semiz kishilarning ikki yonga tashlab yurishini ifodalaydi. Ushbu so'z mazkur ma'nosi bilan Sh.Nosirovning dissertatsiyasida ham qayd etilgan. Lekin uning ko'chma ma'nosi keltirilmagan. U yana nutqda "boy bo'lib kibrlanish", "bosar-tusarini bilmay qolish" kabi ma'no ham anglatadi. Masalan, *Voy-bu, kechagina boy bo'lib, bugun tarvanglab qolibdi. Ko'pni ko'rgan eski boylar ham yuribdi jimgina.* Ushbu ma'no ham metafora asosida shakllangan. Bu kabi metaforalar kognitiv metaforalar deb yuritiladi. Bunda xalq mavhum tushunchalarni konkret tushunchalarga o'xshatib, ularning andozasi asosida murakkabroq tushunchani aniqroq tasavvur qiladi [*Hakimova, 2020, 92*]. Ya'ni boy odamlar juda kibrlanishi, uning o'zini tutishidagi, xarakteridagi, hatto qadam bosishidagi o'zgarishlar osongina semiz odamning yurishiga o'xshatilgan.

Ispan adibi Xose Ortega-i-Gassetning fikricha, inson uchun jismoniy xarakterdagi narsalar, ularning jismoniy o'lchovlari tabiatan yaqin. Chunki inson tafakkuri jismoniy narsalarni aniq tasavvur qiladi. Abstrakt psixik holatlar esa insoniyat tafakkurining keyingi bosqichlarida shakllangan bo'lib, uni tasavvur qilish oson kechishi maqsadida inson jisimiy narsalarga solishtiradi. Masalan, olim men so'zini aytayotganda insonlarning ko'kragiga qo'li bilan urib gapirishlari, har bir inson o'z "*menini*" alohida abstraksiyalashda baribir jism bilan bog'lashini ta'kidlaydi [*Ortega-i-Gasset X. 1990, 70-71*].

Qo'qon shevasida "*ko'k choy*" oq choy deb nomlanadi. Bunga choy rangining och ekanligi sabab bo'lgan. Ma'lumki, o'zbek xalqi oq so'zini nafaqat rasmona oqqa, balki och rangga nisbatan ham qo'llaydi. Masalan, *oppoq qiz* deganimizda qizning rangi oq emas, bug'doy rangdan ochroq. *Qora odam* qo'llanishida esa bug'doy rangdan to'qroq. Xuddi shu assotsiatsiya choyga ham o'tgan. Och rangli choy qo'qon shevasida oq choy, to'qrog'i esa adabiy tilda qora choy. Lekin qora choy Qo'qon shevasida *pamil choy* deb nomlanadi.

Oq choy qo'llanishida reallashgan ma'no ham metaforaga asoslangan. Buni quyida oq leksemasining ma'no taraqqiyoti asosida ko'rib chiqamiz. "Oq" leksemasining leksik ma'nolari:

1. *sft. Qor, sut, paxta rangidagi. Oq doka. Oq non. Oq qog'oz.*
 2. *Oq tusga moyil, tiniq. Oq badan. Oq yuzli.*
 3. *Oqlik. Oqqa yetmoq.*
 4. *Araq. Oqidan ichmoq.*
 5. *Ko'k choy. (Qo'qon shevasida). Achchiqqina ko'k choy charchoqni yaxshi oladi.*
 6. *Oxirgi, toza (qo'ldan chiqarish yoki pardoqlash uchun qilingan oxirgi ish haqida). Oqqa ko'chirmoq.*
 7. *Gunohsiz, sha'niga dog' tushmagan; to'g'ri, haqiqat. Tekshiramiz: oqni oqqa, qorani qoraga ajratamiz.*
 8. *Oqargan tuk, mo'y. Sochning oqi.*
 9. *Ko'zning qorachiqni o'ragan, tiniq rangli, shaffof qismi.*
 10. *Tuxumning oqsil moddasi. Oqini yemoq. (O'TIL, 5 jildli, 3-jild, 187-bet).*
- Oq leksemasining ma'no taraqqiyotini shartli ravishda quyidagicha belgilash mumkin. Zero, millatning qaysi ma'noni qachon va qanday bog'liqlik

asosida hosil qilganini aniqlash mushkul va hatto, ilojisizdir.

Xulosa qilib aytganda, Qo‘qon shevasi juda boy qadim va ayni globallashuv davrida ham taraqqiy etayotgan shevalardan biridir. Mazkur shevani adabiy til bilan taqqoslab yangicha nazar bilan tadqiq etish va undagi so‘zlar hisobiga adabiy tildagi ayrim lakunalarni to‘ldirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Nosirov Sh. O‘zbek tilining Qo‘qon shevasi. Filol. fan. nomz. diss. – Toshkent, 1965.

2. Hakimova M. O‘zbek tilida abstrakt nomlar semantikasi. Monografiya. – Toshkent, 2020.

3. Ortega-i-Gasset X. Две великие метафоры / Теория метафоры. – М.: Прорпесс, 1990.

FORISH TUMANI MILLIY XALQ O'YINLARI LEKSIKASIGA DOIR

Abdiyev M.,
SamDU professori,

Nabiyev R.,
JizXTXQTMI HM o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada qadimiy tarixga ega bo'lgan xalq o'yinlari haqida fikr yuritilgan. Jumladan, Forish tumaniga xos xalq o'yinlari turlari va ularning o'ziga xos leksik xususiyatlari haqida mulohazalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: sheva, xalq o'yini, mavsum, leksik qatlam, guruh, lug'aviy ma'no, tadqiq etish.

Annotation. This article discusses folk games with ancient history. In particular, comments were made on the types of folk games typical of Forish district and their specific lexical features.

Keywords: dialect, folk game, season, lexical layer, group, lexical meaning, research.

Ma'lumki, juda ham qadimiy tarixga ega bo'lgan madaniyatimizning bir bo'lagi bo'lgan milliy o'yinlarimizning tarixi ham uzoq. Ibtidoiy jamoa tuzumi davridayoq shakllangan xalq o'yinlari dastlab insoniyatning oziq-ovqat mahsulotlarini tayyorlash barorida bolalarni mehnatga o'rgatish ehtiyoji negizida vujudga kelgan. Ya'ni yoshi kattalarning mevalarni terishda qiyinchiliklarga duch kelishida meva terishni ish sifatida emas, balki bolalarga o'yin shaklida o'rgatish samaraliroq bo'lgan. Boshqa qabila va urug'lar o'rtasida serhosil yerlar uchun kurash doimiy ravishda bo'lib turgan. Bu jarayonning madaniy shakli sifatida musobaqa sifatida kurash, olishuv musobaqalari vujudga kelgan. Shuningdek, qabilalar o'z muammolarini janjal bilan emas, tinchlik yo'li bilan hal qilish maqsadida qo'shnilarini mehmonga chorlagan holda pantomimik o'yin-raqslar uyushtirishgan.

Temirga ishlov berish jarayonidayoq meva terish musobaqasi, tarbiyaviy o'yin-mashg'ulotlar, sardorlar olishuvi, pantomimik o'yin-raqslar shakllana boshlaydi. Ovchilik bilan shug'ullanganda, xususan, ovda o'lja bilan qaytayotganda xursand bo'lib, ov jarayonini imo-ishora, maxsus harakatli o'yinlar shaklida takrorlashga harakat qilishgan. Bu holat ovdan oldin va keyin ham tayyorgarlikni tekshirish, unga ruhiy va jismoniy shaylanish maqsadida o'tkazilgan.

Asta-sekinlik bilan ov natijasida qo'lga kiritilgan hayvonlarni qo'lga o'rgatish jarayonlari boshlanishi asosida chorvachilik hamda dehqonchilik vujudga kela boshlagan. Masalan, bahorda yer haydash uchun ho'kizni bo-

qish “Xush-xush”, shoxlarni bo’yash “Shoxmoylar”, qo’sh haydash “Qo’sh hayda”, otni mingi qilib egar solish “Qaysar ot” o’yinlari qo’shiq aytib o’ynalgan. Asta-sekinlik bilan qo’y-echki junlarini olish, terini iylash, po’stin tikish, jun yigirish, kiyim tikish singari an’analar bilan bog’liq o’yin shaklidagi qo’shiq-raqslar ham vujudga kela boshlagan.

Xalq o’yinlarini o’rganishda Mahmud Koshg’ariyning “Devonu lug’otit turk” muhim manba vazifasini o’taydi. Unda xalq o’yinlarining 150 dan ortiq turlari qayd etilgan.

Asarda “Qoronguni” (qorong’ida qo’rg’on olish), “Bandol” (asir olish), “O’tish-o’tish” (davra o’yini), “Mungiz” (suv o’yini), “Chavgon” (to’p o’yini), “O’t bandal” (tayoq o’yini), “Oq so’ngak”, “Jangli-mangli”, “Tirandozlik” singari nayzadorlik, qilichbozlik, o’q otish hamda “Poyga”, “Qazot”, “Yuk tashish” kabi ot o’yinlari haqida ma’lumot berilgan.

“Alpomish” dostonida ham kurash, nayza sochish, qilichbozlik, kamondan o’q otish, merganlik, uloq singari o’yinlarning berilishi orqali yosh avlodni jismoniy komilikka, jasurlik, jangovarlik, oriyatlilik ruhida tarbiyalashga yo’naltirilgan. Amir Temur ham o’yin-mashqlarda chiniqqanligi sababli o’z qo’shinining harbiy jangovarligini oshirishda undan foydalangan.

O’zbek tilshunosligida til shevalarining leksik qatlami bo’yicha S.Ibrohimov, X.Doniyorov, R.Doniyorov, E.Begmatov, D.Bozorova singari bir qator olimlarning tadqiqotlari mavjud. O’zbek xalq o’yinlari leksikasi bo’yicha esa ilk tadqiqot E.Jabborov qalamiga mansub bo’lib, unda o’zbek xalq o’yinlarining bir qismi Janubiy O’zbekiston materiallari asosida E.Jabborov tomonidan o’rganilgan [1]. Unda Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlariga xos materiallar asosida o’zbek xalq o’yinlari leksikasining shakllanish tarixi va uning nomlanishi, tematik tasnifi hamda ularning lug’aviy-ma’noviy xususiyatlari atroflicha yoritilgan.

Yurtimizga xos bo’lgan xalq milliy o’yinlari tahlili ularni quyidagi mazmuniy guruhlariga bo’lib o’rganish mumkinligini ko’rsatmoqda:

Mavsumiy xalq o’yinlari: bahorda “Tol bargak” (daraxtlar barg yozayotgan paytda o’ynaladi), “Gul o’yini” (dala gullari ochilganda o’ynaladi), “Yomg’ir yog’aloq” (inson ruhiy holati bilan bog’liq holda o’ynaladi), “Suvda quvlashish”, “Tez suzish”, “Suv ostida suzish” (cho’milish mavsumida o’ynaladi), mevalar pishganda esa danak va yong’oq o’yinlari, yog’ingarchilik boshlangan paytda esa oshiq, qoziq tosh o’yinlari o’ynaladi. Qor yoqqan paytlarda esa “Tez aytish”, “Kim aytdi”, “Uloq” singari o’yinlar o’ynaladi.

Turli yoshlarga xos o’yinlar: yosh bolalarga xos “Uy-uy”, “Ona-bola”, “Qo’shni-qo’shni”, o’smirlarga xos “Bekinmachoq”, “Chillak”, “Suyak o’yin” kabilar.

Mehnat qilish hamda turli mashg’ulotlar bilan bog’liq o’yinlar: “Xirmon-xirmon”, “Podachi”, “Sartarosh”, “Kashtachi”, “Asir olish” kabilar.

Jizzax viloyatining Forish tumani nafaqat tabiati, balki turfa xil shevalari bilan ajralib turadigan maskan hisoblanadi. Mustaqillikdan keyin respublika-

mizda “Xalq o‘yinlari bayrami” ilk marotaba 1991-yilda shu tumanda o‘tkazilgan edi. Tuman xalq o‘yinlari bo‘yicha olib borilgan kuzatishlar va tahlillar ularning xilma-xil ekanligini ko‘rsatdi.

Tuman hududida xalq milliy o‘yinlaridan quyidagilari ancha ommalashganligini ekspeditsiya davomida bir necha barobar guvohi bo‘ldik. Ularni dastlab ikki guruhga: oddiy va marosim o‘yinlarga bo‘lib o‘rganish mumkinligini to‘plangan materiallar tahlili ko‘rsatdi.

Oddiy o‘yinlar: toshlar bilan o‘ynaladigan o‘yinlar (“Jambil” o‘yini, “Besh tosh” o‘yini, “Tosh ko‘tarar” o‘yini), yog‘och yoki suyaklar bilan bajariladigan o‘yinlar (“Chillik o‘yini”, “Oq suyak”, “Oshiq o‘yin”), hayvonlar nomi bilan bog‘liq o‘yinlar (“Xo‘rozlar jangi”, “Podachi”, “Eshak mindi”, “Ilon dumi”, “Poda lov-lov”) va hokazo.

“Besh tosh” o‘yini quyidagicha o‘tkaziladi: o‘yinda ikki yoki undan ortiq ishtirokchi qatnashishi mumkin. O‘yin 10 ta shartga qadar davom ettiriladi. Bir shakldagi besh dona tosh tanlab olinadi. O‘yinni kim birinchi boshlashi uchun ishtirokchilardan birining qo‘l kaftiga tosh yashiriladi. Yashirilgan toshni kim topsa, o‘sha o‘yinni boshlaydi. Har bir shartda faqat to‘rt dona tosh ishtirok etadi, bir donasi havoga otiladi. Birinchi shartda toshlar yerga sohib yuborilib, bittadan terib olinadi, ikkinchi shartda ham toshlar yerga sohib yuboriladi va toshlar juft-juft qilib ilib olinadi. Uchinchi shartda uchta, to‘rtinchi shartda to‘rtta qilib ilib olinadi. Beshinchi shartda esa to‘rtta tosh qo‘l kaftida turgan holda bir donasi havoga otilib, ko‘rsatkich barmoq yerga tekkiziladi. Oltinchi shart “bo‘ri” deb nomlanadi. Bunda bosh va o‘rta barmoqlar yerga tekkizilib, ko‘rsatkich barmoq ustiga chiqarilgan holatda yerga qo‘yiladi. Toshlar ustidan bittasiga ikkinchi ishtirokchi tomonidan “bo‘ri” nomi beriladi va toshlar galma-galiga ichkariga kirgiziladi. Faqat “bo‘ri” deb nomlangan tosh bir zarb bilan o‘tkazilishi kerak bo‘ladi. Agar o‘tkazilmasa, o‘yin to‘xtatiladi. Yettinchi shart “ayri” deb nomlanib, bu shartda ko‘rsatkich va o‘rta barmoq ayri shaklda yerga qo‘yiladi. Bu shart ham oltinchi shart kabi bajariladi. Sakkizinchi shart esa “qafas” deb nomlanadi. Hamma barmoqlar qafas shaklida yerga qo‘yiladi. Bunda toshlar har bir barmoq orasidan o‘tkaziladi. To‘qqizinchi shart “ko‘za” deb nomlanadi. Bunda bosh va ko‘rsatkich barmoqlar bir-biriga birlashtirilib doira shakliga keltiriladi va toshlar galma-gal “ko‘za” ichiga tushiriladi. O‘ninchi shart “o‘ngmi-chap” deb nomlanadi. Ushbu shartda barcha toshlar ikkala qo‘l kaftlariga olinadi. Hamma toshlar havoga otilganda qo‘llarning ustki qismida toshlarni ilib olish kerak bo‘ladi. O‘yin davomida kirgizilmay qolgan toshlar ilib olinsa, tushirib yuborish holari bo‘lsa, o‘yin to‘xtatiladi va navbatdagi ishtirokchi o‘yinni davom ettiradi.

Ushbu o‘yin matnida “bo‘ri”, “ayri”, “qafas”, “ko‘za”, “o‘ngmi-chap” kabi so‘zlar semantik, ko‘chma ma’nolarda qo‘llanishi xalq og‘zaki ijodkorlari ularni o‘ziga xos tarzda qo‘llaganligidan dalolat berib turadi.

Marosim o'yinlariga esa "Gashtak ko'pkari", "Darveshona", "Yil boshi", "Urug' qadash", "Ko'rpa qopladi", "Cho'nka shuvoq" singarilar kiradi. Mazkur guruhga kiruvchi "Cho'nka shuvoq" qo'shig'i matniga e'tibor beraylik.

Tortishmachoq tortib qizlar,
Xalq o'yinini o'ynang,
Podavosh-u quloq cho'zma,
Chekimtosh uloq o'ynang,
Lanka, chillik, sopqon tosh,
Innana, varrak o'ynang.
Otga mingan o'g'lonim,
Uloq tortgan polvonim,
Hayda oting, bo'shama.
O'yna, o'yna, bo'shama.
Polvon yigit, uloqni tort,
Taqimga bos, taqimga,
Yurgani qo'y raqibingni,
Keltirma hech yaqinga.
Cho'nka shuvoq-shuvoqqa,
Otang ketdi tuvoqqa,
Tuvoq sindi, kul bo'ldi.
Cho'nka shuvoq pul bo'ldi.

Qo'shiq matnida tortishmachoq, podavosh, quloq cho'zma, chekimtosh uloq, lanka, chillik, sopqon tosh, innana, varrak, cho'nka shuvoq singari qator milliy xalq o'yinlarining bir qator turlari va ularning shartlari she'riy ohangga mos ravishda sanab o'tilgan.

Xullas, milliy xalq o'yinlarining nafaqat leksik xususiyatlarini, balki ularning grammatik xususiyatlarini ham tadqiq etish juda muhimdir. Shu bilan birga ularni milliy qadriyat va milliy meros sifatida o'rganishning yana bir ahamiyatli tomoni shundaki, ushbu ma'naviy boylik orqali yosh avlodni sog'lom tarbiyalash bilan bir qatorda xalq tarixiy merosining saqlab qolinishi-ga erishgan bo'lamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. М. Кошғарий. Девону луғотит турк. III жилдлик. – Тошкент: Фан, 1960–1963.
2. Жабборов Э. Жанубий Ўзбекистон халқ ўйинлари лексикаси. НДА. – Тошкент, 1976.
3. Шарипов А. Фориш: одамлар ва удумлар. – Самарқанд: Турон, 2020.
4. 2019–2021 йиллардаги дала экспедицияси материаллари.

“DEVONU LUG’OTIT TURK”DA MAVJUD BO’LIB AYRIM SHEVALARDA QO’LLANILAYOTGAN SO’ZLAR XUSUSIDA

Chiniqulov Nurmurod,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida keltirilgan hamda hozirgi kunda ayrim o‘zbek shevalarida iste’molda bo‘lgan so‘zlar, ularning etimologik tahlili, ma’no o‘zgarishlari haqida ma’lumot beriladi.

Kalit so‘zlar: sheva so‘zlari, eskirgan so‘zlar, leksik ma’no, asos, etimologik ma’no.

Annotation. This article provides information about the words mentioned in Mahmud Kashgari's “Devonu lug‘otit turk” and the words currently used in some Uzbek dialects, their etymological analysis, changes in meaning.

Keywords: dialect words, obsolete words, lexical meaning, basis, etymological meaning.

Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari turkologiya taraqqiyotida muhim o‘rin tutgan qomusiy manba. Asar turkiy xalqlarning XI asrgacha bo‘lgan lug‘at boyligi jamlangan yozma yodgorlikdir. Lug‘at birliklarini tadqiq qilish hozirgi o‘zbek tili taraqqiyoti uchun ham muhim ilmiy xulosalar berishda ahamiyatlidir.

Markaziy Osiyo xalqlari ko‘p asrlar davomida yaratgan noyob madaniy yodgorliklar qatoriga shu xalq farzandlari yaratgan lug‘atlar ham kiradi. Bunday lug‘atlarning nodir qo‘lyozmalari bizgacha yetib kelgan va ularning ba’zilari nashr qilingan, ular asosida ilmiy tadqiqot ishlari ham olib borilgan. XI asrda yashagan dunyo fani tarixida birinchi turkshunos, sharqshunos va qiyosiy uslub sohibi Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari ham ana shunday lug‘atlar jumlasiga kiradi.

Bu asar jahon tilshunos olimlari e’tiborini tortgan qadimiy asarlardan biridir. “Devonu lug‘otit turk” (keyingi o‘rinlarda DLT) turkiy so‘zlarning arabcha izohli lug‘ati bo‘lgani uchun ilmiy jihatdan alohida ahamiyatga molikdir. Uni har tomonlama tadqiq qilish turkiy xalqlarning, jumladan, o‘zbek xalqining tarixini, urf-odatlarini, so‘z boyligini, adabiy merosini o‘rganishda katta ahamiyat kasb etadi.

DLTda mavjud bo‘lgan hamda hozirgi kunda ayrim o‘zbek shevalarida iste’molda bo‘lgan so‘zlar xususida to‘xtalamiz.

Mun – kasallik, kamchilik; jaliḥuq ogʻli munsuz bolmas – odam bolasi kasallik va kamchiliksiz boʻlmaydi (Koshgʻariy, 1960: 154). Bu soʻz qipchoq shevasi (Navoiy vil. Nurota tumani, Chuya qishlogʻi)da **min** shaklida kamchilik, nuqson maʼnosida qoʻllanadi. Mini yoʻq inson, mini bor qoʻy, eski va b. Shuningdek, minchi – chorva mollaridagi kamchilik va nuqsonlarni tezda aniqlaydigan shaxsga nisbatan aytiladi.

Qadimgi turkiy tilda **MUN** – kam aqlilik, qarib xotirasini yoʻqotmoq (2, 1969, 348); **mun** – qolmiq tilida ahmoq, aqli kam, **mun** – qolmiq tilida (qarib) xotirasini yoʻqotish, aqlsiz boʻlib qolish; **mun** – yoqut tilida yoʻldan ozish, adashmoq, aldanib qolmoq; **min/мың/мүн** – “kamchilik, yoʻldan ozish, adashmoq” kabilar bir semantik guruhni tashkil etadi (Севортян, 1974: 91-92). Oʻzbek tilining izohli lugʻatidagi **MUNKAYMOQ** – Bukchayib qolmoq; bukilmoq, egilmoq (kishi va uning qomati haqida). Munkaygan chol. **MUNKILLAMOQ** – Qarilik natijasida kuchdan ketib munkaymoq, bukchayib qolmoq (4, 2008: 730-731). Yuqorida keltirilgan manbalardan koʻrinib turibdiki, **munkaymoq**, **munkillamoq** soʻzlarining oʻzagi “mun” boʻlib, shu asosida yasalgan.

MIN shv. Nuqson, ayb. [Oydonat:] *Opa, yorim boʻlsa oʻsha kishidek, Aslo mini yoʻq topgan yorimning. “Xushkeldi”. 595-bet*

Shuningdek, shevalarda xalq tilida **mini yoʻq** (nuqsoni yoʻq), **minchi** (1. Kamchilik, nuqson topadigan odam; 2. Uy hayvonlarida kamchilikni biladigan odam), qumiq tilida – **minsiz** nuqsonsiz, kamchiligi yoʻq kabilarni kuza-tishimiz mumkin.

Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻotit turk”ida **əmgäk** əkindä qalmas – mehnat boʻsh ketmaydi; **əmgäkländi** – u bu ishni qiyin, ogʻir deb hisoblad-i; “əmgäk” (Koshgʻariy, 1960: 306), emgak, mehnat, mashaqqat maʼnosida qoʻllangan. Emgak “qiyinchilik” (oz ishlatiladi) (Рахматиллаев, 200: 463). Roʻzgʻor emgaklari tugamas (Maqol). Bu ot qadimgi turkiy tilda **emgäk –qi-yinchilik, mashaqqat**: er emgäktin qutuldi – er qiyinchilikdan qutuldi; qutuldi bodun ketti emgäkläri – mashaqqatlar tugab, xalq ozod boʻldi (2, 1969: 172). Shuningdek, rus turkolog olimi Radlov lugʻatida ham **ämgäk** – 2) mehnat, tashvish, mashaqqat; **ämgäklik** – mehnatkash, qiynalgan (Радлов, 1893, 960) maʼnosida izohlangan. Yemgek/Yemgek 1. Mehnat, ish – turkman, ozarbayjon, qirgʻiz, qozoq, qoraqalpoq, oʻzbek, uygʻur tillarida; 2. Mehnat, mashaqqat; – turkman, qirim tatar, qoraqalpoq, oʻzbek shevalarida (Севортян, 1972: 272) maʼnolari izohlangan.

Ayrim oʻzbek shevalarda bu leksemaning mehnat, mashaqqat, qiyinchilik maʼnosi saqlangan. Emgäk – emgak (shimoliy Xorazm, Turkiston) mehnat: emgäkləsə emgäk artadı (Qilichboy); imaratqa qancha yemgəgim sindi (Turkiston) (7, 1971: 97), emgäk – mehnat, mashaqqat (Абдуллаев, 1961, 23). Jumladan xalq tilida “Gʻunajin emgagini koʻradi” iborasi bor. Bu iboradagi

“emgak” soʻzi qiyinchilik, mashaqqat maʼnosini anglatib, gʻunajinning birinchi tugʻishi mashaqqat ekanligi nazarda tutilyapti.

Endi biz asosiy tahlillarimizni DLTda faol leksik qatlamda isteʼmolda boʻlgan va hozirda shevalarda ham keng qoʻllanilayotgan ayrim soʻzlarga toʻxtalib oʻtamiz:

– **arigʻ** – I toza (DLT I, 95); arigʻlik soʻzi ayrim shevalarda “sara”, “toza” maʼnosida qoʻllaniladi. – *Yigitlarning arigʻi (Qashqadaryo viloyati Yakkabogʻ tumani Qurashayx qishlogʻi).*

– **jabi** – jabuv egar ustiga qoʻyiladigan yostiq, koʻrpacha (chigil), bu soʻz qipchoq shevasida minganda ot, eshakning ustiga yopiladigan maxsus koʻrpacha shaklidagi toʻshama boʻlib, faol leksik qatlamdan oʻrin olgan (DLT III, 30);

– **enädi**: ol qojin enädi – taniqli boʻlsin deb, u qoʻy qulogʻining bir qismini kesdi (enär, enämäk) (DLT I, 185); shevada (qipchoq) enladi, en soldi;

– **esh** – oʻrtoq, hamroh (DLT I, 149); shevada (qipchoq) “u odam safarda esh boʻlmaydi”, yaʼni hamroh boʻla olmaydi maʼnosida ishlatiladi;

– **bagʻ I** – tok (DLT III, 166); shevada (qipchoq) “bäq, bäqzor”, yaʼni tok (uzum) tokzor;

– **bagʻir** – jigar (DLT I, 341); shevada (qipchoq) “bävur” qoʻyning bävuri (jigari);

– **bi II** – bir xil oʻrgimchak, qurt (oʻgʻiz) (DLT III, 224); Shevada (qipchoq) “biy” oʻrgimchakning kichik turiga nisbatan qoʻllanadi;

– **but (put) I** – son, oyoq (DLT III, 131); shevada (qipchoq) put (oyoq). Putini koʻtarib yotmoq;

– **inışhdi** – quyi tushishdi (DLT I, 199); shevada (Forish) inishdi yuqoridan quyiga, yaʼni pastga tushishdi; ayrim hollarda Forish shevasida “inmoq, inib kelmoq” biror joy borib kelmoq shaklida ham qoʻllanadi. Masalan, men bugun bozorga inib keldim;

– **indi** – pastga tushdi (DLT I, 181); shevada (Qipchoq, Forish) indi (endi) yuqoridan quyiga, yaʼni pastga tushdi;

– **jatladi II** – yotsiradi (DLT III, 322); shevada (qipchoq) jatlamoq, jatsiramoq;

– **julun** – boʻyin soʻngagi ichidagi oq ilik; xarom magʻiz (DLT III, 30); shevada (qipchoq) aynan shu maʼnoda qoʻllanadi;

– **kertik** – belgi (DLT I, 143); shevada (qipchoq) kertik – belgisi bor, kemtigi bor shaklida;

– **köklädi II** – koʻk yedi (DLT III, 315); shevada (qipchoq) aynan shu maʼnoda qoʻllanadi;

– **kötyrdi** – 1. Koʻtardi. 2. Homilador boʻldi (DLT II, 78); shevada (qipchoq) hozirda homilador maʼnosida isteʼmolda qoʻllanadi;

– **ma – ma**, ol (DLT III, 231); shevada (qipchoq) aynan shu maʼnoda qoʻllanadi;

– **muni** – buni (DLT I, 146); shevada (qipchoq) aynan shu ma’noda qo’llanadi (Абдурахмонов, 1967: 544).

Mahmud Koshg’ariy turkiy xalqlarning tili, shevasi, lahjasini o’rganib adabiy til bilan solishtirib, qiyoslab, ularni taftish qilgan. “Devonu lug’otit turk” asarida izohlangan so’zlarning bir qancha qismi o’zbek adabiy tilining shevalarida hozirgi kunda ham saqlanib qolingan bo’lib, bular shevalarda faol qo’llaniladi. Mahmud Koshg’ariyning umumjahon madaniyatiga qo’shgan qimmatli hissasi – “Devonu lug’otit turk” asari tilshunoslikka doir o’lmas asar bo’lishi bilan bir vaqtda, tarix, etnografiya, folklorshunoslik, geografiya bo’yicha o’quvchilarga atroflicha ma’lumot beradigan mukammal qomusiy asar hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, “Devonu lug’otit turk” asarida mavjud bo’lgan hamda ayrim o’zbek shevalarida bugungi kunda faol iste’molda bo’lgan juda ko’plab so’zlarni kuzatishimiz mumkin. Mazkur yo’nalishning chuqur lingvistik tadqiq etilishi hamda sheva elementlarining bevosita qiyosiy tahlil etilishi dolzarb masalalardandir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Девону луғатит-турк. –Т.:Фан, 1960, III жилд. – 154-б.
2. Древнетюркский словарь. –Л.: Наука, 1969. – С. 348.
3. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – Москва, 1974. – Стр. 91-92.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008, 5-жилд. – 730-731-бетлар.
5. Раҳматиллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик изоҳли луғати. –Т.: Университет, 2000. – 463-б.
6. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Том I. – Санкт-Петербург, 1893. – С. 960-961.
7. Ўзбек халқ шевалари луғати. – Т.: Фан, 1971. – 97-б.
8. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг хоразм шевалари. – Т.: Фан, 1961. – 23-б.
9. Абдурахмонов Ғ, Муталлибов С. Девону луғатит-турк. –Т.: Фан, 1967. Индекс-луғат. – 544-б.

BAYT INTONATSION STRUKTURASI VA INTONATSION KUCHLI POZITSIYA

*Rahmatov Mardon Mehmonovich,
ToshDO'TAU dotsenti, f.f.n.*

Annotatsiya. *She'riy jumlaning o'ziga xos tabiati – gap bo'laklarining aniq bir tartibda qo'llanmasligi va qanday tugashi noma'lumligidadir. Shunga ko'ra she'riy nutqda tartibi o'zgargan gap bo'laklarining ahamiyatlilik darajasini belgilash muhim. She'riy jumlalarda aktuallashish sintaktik birliklarning joylashishiga ko'ra yuz bermaydi. Unda intonatsion kuchli pozitsiya amal qiladi.*

Kalit so'zlar: *she'riy nutq, nasriy nutq, struktura, gap bo'laklari, tema, rema, intonatsion kuchli pozitsiya, qofiyadosh so'z, radif.*

Annatation. *The unique nature of the poetic sentence is that the parts of the sentence are not used in a specific order and it is not clear how they will end. Accordingly, it is important to determine the level of importance of the parts of the sentence in which the order has changed in the poetic speech. Actualization in poetic sentences does not occur according to the arrangement of syntactic units. It has a strong intonation position.*

Keywords: *poetic speech, prose speech, structure, sentence fragments, theme, rhema, intonation, strong position, rhyming word, radif.*

Ma'lumki, she'riy va nasriy nutq bir-biridan ko'pgina jihatlariga ko'ra farqlanadi, jumladan, ritmikligiga ko'ra: she'riy asar muayyan bir she'riy o'lchov (klassik she'riyatda vazn) asosida yuzaga keluvchi ritmga ega bo'lsa, nasriy asarlardagi ritm insonning tabiiy nutqi bilan bog'liq ravishda yuzaga keladi. She'riy ritm lirik asar vazn strukturasining qanday bo'lishidan qat'i nazar yuzaga keladi va musiqiylikka, emotsionallikka to'yintirilgan bo'ladi [Quronov, 2010. 353], nasriy ritm esa gap bo'laklari tartibining o'zgarishi, jumlaning emotsional-ekspressivligini ta'minlash bilan birga [Kovtunova, 1976. 109] jumlaning kommunikativ qurilishiga ham ta'sir qiladi. Nasriy asarlarda inversiyaga uchragan, ya'ni sintaktik o'rni o'zgartirilgan gap bo'laklari o'zi bilan urg'uni olib ketadi (ya'ni aksentlangan bo'lakka aylanadi) va uni mazmunan ahamiyatli bo'lakka aylantiradi [Nurmonov, 1992. 109]. Bu hodisa she'riy nutqqa xos emas.

She'riy jumlaning o'ziga xos tabiati – gap bo'laklarining aniq bir tartibda qo'llanmasligidadir. Shuning uchun she'riy nutqda tartibi o'zgargan gap bo'laklarining ahamiyatlilik darajasi nolga teng bo'ladi, ya'ni she'riy jumalarning tema-rematik bo'linishi gap bo'laklarining joylashishiga ko'ra yuz bermaydi.

She'riy nutqda har bir sintaktik shakl (gap bo'lagi) she'riy talablarga bo'ysunadi, natijada gap bo'laklarining tartibi o'zgaradi va o'ziga xos she'riy ohang, melodika, ritmga ega bo'ladi, ekspressiya paydo bo'ladi. She'riy nutqning nasriy nutqdan yana bir muhim farqi unda intonatsion kuchli pozitsiyaning amal qilishidir. She'riyatdagi eng kuchli ekspressiya ayni shu o'rinda, she'riy jumla oxirida yuzaga keladi. Intonatsion kuchli pozitsiyada turuvchi so'zlar (so'zlar guruhi, so'z birikmasi) maxsus ta'kidni, misradagi boshqa gap bo'laklaridan talaffuzda farqlanishni talab qiladiki, bu holat beixtiyor she'r-xonning e'tiborini o'ziga qiladi. O'zbek g'azalnavisligida shakllangan an'ana-ga ko'ra intonatsion kuchli pozitsiya she'riy misraning oxiri bo'lib, u yerda asosan qofiyadosh so'zlar, radiflar joylashtiriladi.

Qofiyadosh so'zlar intonatsion kuchli pozitsiyada joylashadi va boshqa gap bo'laklaridan ohang jihatidan ajratish [Kovtunova, 1976. 1], misrani ta'kidlash, she'riy misraning tugaganligini bildirish, pauza bilan ajratish vazifasini bajarish, shuningdek, o'quvchining she'riy ritmni his qilishiga ko'maklashuvchi muhim elementdir [Quronov, 2010. 383]. Masalan:

Ey orazi nasrin, sochi sunbul, qadi shamshod,
Bulbul kebi hajringda ishim nolavu faryod. (G'S 118)

Ma'lumki, shoir matlada muayyan g'azal orqali bayon qilmoqchi bo'lgan, g'azaldan ko'zlagan bosh maqsadini bayon qiladi va uni chiroyli ifodalar bilan to'ldiradi, she'riy talabga ko'ra har ikkala misrasini qofiyalaydi. Baytning eng asosiy jihati uning g'azal tarkibidagi boshqa baytlaridan farqlanib turishida, ya'ni har ikki misraning mustaqil qofiyaga, qofiyadosh so'zlarga ega bo'lishi, bir baytda ikki intonatsion kuchli pozitsiyaning mavjud bo'lishida. Matla baytdagi ayni mana shu jihatlar o'quvchining nigohini, diqqatini o'ziga tortadi, go'yoki u g'azalxon uchun o'ziga xos "tashrif qog'ozi" vazifasini bajaradi:

Muqayyad (oddiy qofiyali) bayt:
Yuzda xolingdurmu yo tahrir etar holatda xat,
Tomdi qudrat kilkidin kun safhasig'a bir nuqat. 281

Mutlaq qofiya:
Xarob aylading, ey ishq, xonumonimni,
Tasavvur aylaki, o'ldum bag'ishla jonimni (3-614)

Qayd qilinganidek, g'azal matlasida qo'llangan qofiyadosh so'zlar har doim ritmik-intonatsion jihatdan guruhlanadi, lekin ularning grammatik xususiyatlari, uning tuzilishi har doim ham bir xilda bo'lavermaydi:

O'rtanurmen kechalar hajringda andoqkim charog',
Ravshan ayla rishta jismimdur, ko'ngul o't, ashk yog'. (G'S 299)
Furqatingdin za'faron uzra to'karmen lolalar,
Lolalar ermaski, bag'rimdin erur pargolalar. (G'S 152)

Baytdagi qofiyadosh charogʻ, yogʻ; lolalar, pargolalar erur soʻzlari grammatik jihatdan turlicha: charogʻ, yogʻ soʻzlari grammatik jihatdan bosh kelishikdagi soʻz, lekin sintaktik jihatdan charogʻ – hol, yogʻ – kesim, mazkur soʻzlarning tovush tomoni ham turlicha; lolalar – bosh kelishikdagi ot – sintaktik vazifasi esa vositasiz toʻldiruvchi; pargolalar erur – bogʻlamali ot kesim. Shuningdek, bayt misralarining tashkil qilish hamda ularning oʻzaro ritmik-sintaktik va semantik bogʻlanishiga xizmat qilayotgan charogʻ, yogʻ; lolalar, pargolalar qofiyadosh soʻzlarining joylashgan oʻrni ham muhim.

Demak, gʻazal tarkibidagi qofiyadosh soʻzlar tasodifiy tanlangan soʻzlar emas, balki bayt doirasida yagona poetik gʻoyani shakllantirishga xizmat qiladigan, ritmik-intonatsion jihatdan maxsus guruhlangan soʻzlardir. Ular bayt tarkibidagi boshqa soʻzlardan oʻzaro ohangdoshligiga koʻra ajralib turadi.

Radif mumtoz sheʼriyatda misra oxirida qofiyadan soʻng aynan takrorlanib keluvchi sheʼriy unsur. Gʻazalnavislik talablariga koʻra radif ham qofiyadan keyin misraning intonatsion kuchli pozitsiyasida joylashtiriladi. Albatta, radif qoʻllash ijod erkinligi bilan bogʻliq, yaʼni uni qoʻllash yoki qoʻllamaslik shoirning ixtiyorida. Lekin shoirning radifdan sheʼriy unsur sifatida foydalanishi gʻazalning muayyan ritmini taʼminlashi bilan birga, sheʼriy yoʻl bilan aytmoqchi boʻlgan fikr-tuygʻularini taʼkidlash vazifasini ham bajaradi va ayni shu xususiyati bilan kuchli pozitsiyadaligini belgilaydi:

Qildi ovora meni xastani ovora koʻngul,
Xonumonimni qora qildi yuzi qora koʻngul. (GʻS 370)

Uning tarkibi turlicha: qofiyadosh soʻzlardagi kabi bir soʻz, qoʻshma soʻz (takribli soʻz) yoki soʻz birikmasi shaklida boʻlishi mumkin. Lekin uning qismlarining intonatsion pozitsiyada qoʻllanishi bir xilda emas. Qoʻshma soʻzdan ifodalangan radif yaxlit holda bayt/misraning intoatsion pozitsiyada qoʻllanadi:

Demakim, noʻshi labidin quti jon qildim havas,
Obi hayvondin hayoti jovidon qildim havas. (GʻS 229)

Qoʻshma soʻzning bir qismi:
Sunbulin Laylo ochiptur, yel abiroso emas,
Dogʻini Majnun qonatmish, lolayi hamro emas. (GʻS 228)

Qofiyadosh soʻzlar va radifdan tashkil qilgan soʻzlarning grammatik asosi bir, yaʼni bogʻlamali soʻzdan iborat boʻlishi ham mumkin:

Demak, gʻazal misralari oxiridagi qofiyadosh soʻz, agar qofiyadosh soʻzdan keyin qoʻshimcha ravishda radif qoʻllangan boʻlsa, qofiyadosh soʻz va radiflar yaxlit holda intonatsion kuchli pozitsiyani hosil qiladi. Lekin ularni gʻazal matnida qoʻllanishiga koʻra darajalash mumkin, chunki qofiya har qanday sheʼriy janrlarda boʻlgani kabi gʻazalning muhim elementi (tarkibiy qismi), ammo

radif g'azallarning doimiy belgisi emas, balki qo'shimcha element sanaladi. Tarixan radifli g'azallar shoirlarning e'tiborida bo'lgan, g'azallarda radifni qo'llash doim qo'llab-quvvatlangan va she'r tahlilchilari shoirni rag'batlantirishgan. Alisher Navoiy g'azallarida ko'pi bilan 4 so'zli radif qayd etilgan [Hakimov, 2010. 85].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Жўраева Н.Г. Ўзбек мумтоз шеъриясида байт ва унинг поэтикаси. Филол.фан.номз...диссер. –Т., 2004. – 10–13-бетлар.
2. Ковтунова И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. – М.: Просвещение, 1976. – С. 11.
3. Қуроноф Д. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2010. – 383-б.
4. Муллаҳўжаева К.Т. Алишер Навоий ғазалиётида тасаввуфий тим-сол ва бадий санъатлар уйғунлиги (“Бадоеъ ул-бидоя” девони асосида): Филол. фанлари номзоди ...дисс. –Тошкент, 2005. – 14-б.
5. Нурмонов А. ва б. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. –Тошкент, Фан, 1992. – 109-б.
6. Стеблева И.В. Семантика газелей Бабура. – М.: Наука, 1982.
7. Ҳакимов М. Алишер Навоий лирикаси ва халқ оғзаки ижоди. –Тошкент: Фан, 1979. – 85-б.

XORAZM SHEVALARI KASBIY LEKSIKASI TARKIBIDAGI AYRIM SO'Z YASOVCHI AFFIKSLAR

*Norboyeva Shukurjon Xaitboyevna,
Urganch davlat universiteti
"O'zbek tilshunosligi" kafedrasida dotsenti*

Annotatsiya. Maqolada Xorazm shevalari kasbiy leksikasi tarkibidagi ba'zi so'z yasovchi affikslar, jumladan, -liq, -mä affikslarining yangi so'z hosil qilishdagi ishtiroki xususida fikr yuritilgan. Shuningdek, ushbu jarayonda kasbiy leksikaga mansub nomlarning tarkibiy tahlilini ularning genetikasi, atalish tamoyillari bilan bevosita bog'liqligini e'tiborga olib, imkon qadar nom uchun asos bo'lgan appelyativning ilk o'zaklarini aniqlashga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: affiks, kasbiy leksika, tarkibiy tahlil, lahja, appelyativ.

Annotation. The article discusses the role of some word-forming affixes in the professional lexicon of Khorezm dialects, including the affixes -lyk, -ma in the formation of new words. Also, in this process, taking into account the fact that the structural analysis of names belonging to the professional lexicon is directly related to their genetics and the principles of naming, the first syllables of appellation is well researched.

Keywords: affix, professional vocabulary, structural analysis, dialect, appellation.

Kasbiy leksik birliklarning tarkibiy tahlili shuni ko'rsatadiki, ushbu tizim ham o'zi tarixan mansub bo'lgan tilning yasash tizimi, tipologik xususiyatlaridan tashqarida emas. Muhimi, ularning tarkibiy tahlili o'zlari genetik mansub tillar leksikasidagi tub so'z sifatida qayd etib kelinayotgan ko'pgina so'zlarning tarkibiy jihatdan murakkab ekanidan, ular ko'p asrlik taraqqiyot davomida shakllanganligidan dalolat beradi.

Xorazm shevalari kasbiy leksikasi ham oziga xos yasash xususiyatlariga egaligi bilan boshqa shevalardan ajralib turadi.

Ishda kasbiy leksikaga mansub nomlarning tarkibiy tahlilini ularning genetikasi, atalish tamoyillari bilan bevosita bog'liqligini e'tiborga olib, imkon qadar nom uchun asos bo'lgan appelyativning ilk o'zaklarini aniqlashga intildik. Buni quyida bir necha misol orqali ham ko'rishimiz mumkin bo'ladi:

-liq affiksi. Turkiy tillarda, jumladan, o'zbek adabiy tili, ayrim lahja va shevalardagi -liq va genetik hamda funksional yaqin bo'lgan qo'shimchalar atroflicha tahlil qilingan [Бакраков, 1952:181-208]. Tadqiqotlarda -liq//-lik, -li//li qo'shimchalari genetikasi va anglatgan vazifalari umumiy bo'lib, hozirgi turkiy tillardan uyg'ur, xakas, tuva, shor tillaridan boshqasida differatsiyalashgan

holda – -liq//lik ot uchun, -li//li sifat uchun ishlatiladi [Шарипова, 1972:12]. -liq qo'shimchasi Xorazm vohasidagi kasbiy leksikaga oid nomlardan ayrim-larining yasashida ham ishtirok etgan. Jumladan, bashliq – 1. Etik poshnasi: yetiginji bashlig'i ketipti, taza bashliq saldır. 2. Rais, boshliq: bashliq kelar at ustinda qanqayip [Ўрозов, 1978:84].

Bashlig' so'zi "Tafsir"da "boshi bor" ma'nosida ishlatilgan [Боровков, 1963: 561].

Xorazm vohasi kasbiy leksika tizimidagi ushbu so'z uning boshqa turkiy tillardagi shakli va ma'nolaridan farqlanadi: boshqirdchada başlyq – boshliq, odatda, somondan tayyorlanadigan bosh kiyimi; turkmancha bashlik – kapyushon; no'g'oycha bashlik – kapyushon, bosh kiyimi; turkcha başliq – bosh kiyim, kapyushon [Рахимова, 1980:96]. Bu tabiiy hol bo'lib, bashliqning "bosh kiyimi" ma'nosida bosh so'zining asl ma'nosi [Жўраев, 1982:46] asos bo'lgan bo'lsa, Xorazm shevalarida esa ko'chma ma'nolaridan biri asos bo'lgan. Qolaversa, boshqird, turkman, no'g'oy, qumi, turk tillarida mazkur holatda asosga qo'shilgan -liq//lyq//luk tegishlilikni bildirsa, Xorazm shevalaridagi bashliq so'zida bu qo'shimcha vazifa mazmunini anglatadi.

-liq qo'shimchasining kasbiy leksik birliklardagi tegishlilik mazmunini ifodalashini Xorazm vohasi shevalaridagi baltirliq – "etik qo'njini tik tutib turish uchun boldirga o'raydigan mato" [Ишаев, 1977:80] nomida ko'rishimiz mumkin. Qolliq (qo'lqop) so'zida ham -liq qo'shimchasining mo'ljallanganlik, tegishlilik ma'nosi namoyon bo'ladi: bazarda djūŋ qolliqlar ūch manat [Ишаев, 1977:130].

Mazkur qo'shimchaning ushbu ma'nosi djavliq so'zida ham ko'zga tashlanadi. A.Ishayev bu so'zga quyidagicha izoh bergan:

Djavliq I – eng oxirgi (yettinchi avlod).

Djavliq II – ro'mol: kāmprgä bir djavliq äkildim (Ho'jayli) [Ишаев, 1977:130].

Ko'rinadiki, djavliq I ning asosi "dushman" ma'nosidagi jav//yav so'zining ko'chma ma'nosi bo'lib, uning yuzaga kelishi shu ma'nodagi qarindoshlik termini "begona" bilan qiyoslansa, ayon bo'ladi. Djavliq II ning asosi esa "yopmoq" (qipchoq lahjasining "dj"lovchi tipida djavmaq) fe'liga aloqadordir.

-liq qo'shimchasi kasbiy leksik birliklari tizimidagi boshqa so'zlar tarkibida ham mavjud. Tahlillar -liq qo'shimchasining vazifalaridan biri rang-tus bildiruvchi so'zlarga qo'shilganda ularning majoziy ma'nolariga muvofiq ravishda mavhum ot yasash ekanini ko'rsatadi. Jumladan, aqliq so'zi mavhum otga aniq ot vazifasini yuklash natijasida hosil bo'lgan. -lik//liq qo'shimchasining rang-tus bildiruvchi so'zlarga qo'shib mavhum ot hosil qilishini "qizillik" – "go'zallik" so'zida ham ko'ramiz [Шарипова, 1972:12]. Shunga ko'ra, aqliq so'zi Xorazm shevalarida etnografik leksika sifatida quyidagi ma'nolarni anglatadi: 1. To'y, marosimlarda beriladigan oq chit parchasi.

2. Poygaga yuboriladigan otlar bo'yniga bog'lanadigan chit [Ишаев, 1977:69]. F.Abdullayev tomonidan ushbu so'zning "1.Yaxshilik. 2.Qiznikida sovchilarga beriladigan tortiq". 3. Biror kishining o'lganiga yil to'lgach, kiyiladigan oqlik" [Абдуллаев, 1964:18] ma'nolari ham qayd etilishi -liq qo'shimchasining kasbiy leksikaga oid nomlarni hosil qilishda yuqorida ta'kidlangan vazifasi ham mavjudligini tasdiqlaydi. Aq so'zining esa, xususan, Xorazm shevalaridagi kiyim-kechak nomlari tizimida "yaxshi", "ezgu" ma'nosini anglatishini Janubiy Qoraqalpog'iston o'zbek shevalaridagi aqg'ul – "qora rangdagi (ta'kid bizniki – Sh.N.) a'lo nav qorako'l teri" [Ишаев, 1977: 68] nomi izohi orqali ham yaqqol ko'ramiz. Aqliq so'zidagi -liq affiksining ma'nosi "Devon"da qayd etilgan barlig' ar [Кошфарий, 1960:443] birikmasidagi barlig' (boylik, mulk) so'zidagi vazifasiga yaqin turadi.

Baltirliq (Xo'jayli) – etik qo'njini tik tutib turish uchun boldirga o'raydigan mato [Ишаев, 1977:80]. "Oyoqning tizza bilan to'piq oralig'idagi qismi" ma'nosidagi bu so'z o'zbek tilida "boldir" shaklini olgan bo'lib, qadimgi turkiy tilda janubiy Qoraqalpog'iston o'zbek shevalaridagiga muvofiq baltir tarzida bo'lgan [ДС – С. 81]. Sh.Rahmatullayev undagi fonetik o'zgarishlarni t ning d ga, a ning â ga almashishi va i unlisining qattqlik belgisini yo'qotishi, deb ko'rsatadi [Рахматуллаев, 2000:57]. Bu o'rinda -liq mo'ljallanganlik ma'nosini anglatishi oydinlashadi.

Qolliq (qo'lqop) so'zida ham -liq shu vazifani bajarishi namoyon bo'ladi.

-liq ning mo'ljallanganlik ma'nosi "ayollar boshiga bog'laydigan, qizil, bir-biridan ajratilmagan ro'mol tovari" (2-3 tasi birgalikda bog'lanadi) [Ишаев, 1977: 131] ma'nosidagi qoshaliq so'zida ham ko'rinadi. Qosha qadimgi turkiy tilda "juft holatda", "birgalikda" degan ma'noni anglatib, "aslida "birlashtir-" ma'nosidagi qosh- fe'lining -a qo'shimchasi bilan hosil qilingan ravishdosh shakli bo'lib, ma'no taraqqiyoti natijasida ravishga aylangan" [Рахматуллаев, 2000:90]. Qosha so'zining "ro'mol o'lchovi" [Ўрозов, 1978:97] (bir qosha romal) ma'nosi uning sifatdan otga o'tganligi, shuning uchun ham numerativlik vazifasini bajarayotganini ko'rsatadi.

- *mā* affiksi. Shipirma – bosh kiyimi [Ўрозов, 1978:76]. Bu so'zning asosi bo'lgan fe'l shipir- Xorazm shevalarida "taqirlamoq" ma'nosini beradi. Masalan, tut novdasidagi barglarni (ipak qurti uchun), g'o'zapoyadagi ko'saklarni birdaniga taqirlab olish shipirish deyiladi. Shunga ko'ra, bu fe'l "taqir", "yalang'och" ma'nosidagi "chip" so'ziga -ir fe'l yasovchisi bilan hosil bo'lgan deyish mumkin. Xorazm shevalaridagi "taqir", "hech narsasi yo'q" ma'nosidagi chipraboy so'zi ham ushbu talqinga mos keladi. "Shipir-"ning "taqirlamoq" ma'nosidan shipirmaning "o'g'ri", shu asosda "muttaham" ma'nolari kelib chiqqan. Uning "taqir" ma'nosi esa "qulay", "o'ng'ay" semalari qadar kengaygan. Bosh kiyimiga nom bo'lgan ma'no esa, fikrimizcha, ana shu sifatning otga ko'chishi natijasida paydo bo'lgan.

Tūymä – “tugma” soʻzi esa “tugun sol” maʼnosidagi tūg [Кошғарий, 1960:28] feʼlining tūy shaklidan yasalgan. Oʻgʻuz lahjasida dūym ä shaklida ishlatiladi. Xorazm qipchoq lahjasida tugma s äd äp (sadaf) soʻzi bilan ifodalalanadi. Buning sababini Beruniy, Biybozor aholisi tilidagi behitūym ä – xotinlar boʻyniga taqadigan, suyakdan yoki baqachanoqdan, asl toshdan ishlangan bezak soʻzi ham maʼlum darajada izohlaydi. “Tugma” doʻgme shaklida fors tiliga ham shu maʼnoda oʻzlashgan [Персидско-русский словарь, 1983].

Chögirmä “botiq” maʼnosidagi chök soʻziga -ir qoʻshimchasi qoʻshilishi natijasida hosil boʻlgan chökir // chögir – “botiq hosil qilmoq” feʼlidan -m ä qoʻshimchasi orqali yasalgan. Choʻgirmaning tuzilishi ham ushbu talqinga mos keladi. Chögirmä – qoʻy terisidan yumaloq shaklda qilingan erlar bosh kiyimi [Ишаев, 1977:172].

Yuqorida tahlil qilingan leksik va grammatik birliklar asosida kasbiy leksik birliklarni ifodalovchi soʻzlarning maʼno taraqqiyoti, ularning nomlanish motivlarini aniqlash, tizimni tashkil qiluvchi soʻzlarni tasniflash uchun muhim xulosalar berish bilan birga, shevalar leksikasidagi ayrim soʻzlarning genetikasiga oid qiziqarli materiallar taqdim qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. – Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1961.
2. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. Часть I. – М., 1952.
3. Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. – М.: Наука, 1966.
4. Гулямов А. Об аффиксе -лик в узбекском языке // Научные труды ТашГУ. Вып. 260. Языкознание. – Ташкент, 1964.
5. Гарипов М. Башкирское именное словообразование. – Уфа, 1959. – С. 91–125.
6. Орузбаева Б.О. Словообразование в киргизском языке. – Фрунзе, 1964. – С. 25–28.
7. Мадраҳимов О. Ўғуз лаҳжасида -ли аффиксининг эволюцияси // Ўзбек тили ва адабиёти. 1971. №1.
8. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тевфсира XII–XIII вв. –М., 1963. – С. 561.
9. Жўраев Б. “Бош” сўзининг маънолари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1982. – № 3. – 46–49-бетлар.
10. Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1977.

11. Кошғарий М. Девону луғотит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. I жилд. – Тошкент: ЎзФАН, 1960.
12. Персидско-русский словарь. Том I. – М.: Русский язык, 1983.
13. Рахимова Р.К. К изучению татарской профессиональной лексики // Советская тюркология. 1980. №4.
14. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент: Университет, 2000.
15. Шарипова К.А. Словообразующие аффиксы -лик, -ли, -чилик в узбекском языке: Автореф. дис...канд.филол.наук. – Ташкент, 1972.
16. Ўрозов Э. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1978.

QIZILTEPADAGI DIALEKTAL TOPONIMLARNING ETIMOLOGIK, KOGNITIV, ETNOGRAFIK VA TARIXIY XUSUSIYATLARI

G'aniyev Nurbek O'ktamovich,
*Navoiy davlat konchilik va
texnologiyalar universiteti
katta o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qiziltepa tumani joy nomlarining tarixiy, etnik, etnogenez, toponimik, semantik va leksikografik ishlanmasi bo'yicha yetarli ko'rsatkichlarga ega emasligi hamda toponimlarning etimologik tahlilida va unga xos xususiyatlarning mohiyati haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: toponim, etimologik tahlil, leksikografiya, apellyativ leksika, gibrid toponim, lug'aviy asos, indikator.

Annotation. This article focuses on the etymological analysis of toponyms that do not have sufficient indicators of historical, ethnic, ethnogenesis, toponymic, semantic and lexicographic development of place names of Kyzyltepa district and the assessment of its specific features.

Keywords: toponym, etymological analysis, lexicography, appellate lexicon, hybrid toponym, lexical basis, indicator

Qiziltepa toponimlarining etimologik tahlili, ularga oid termin va atamalarning ishlatilishi xususida etnogenez, etnos va etimologik tahlil yuzasidan hudud toponimlarini o'rganish uchun yetarlicha manba hamda ma'lumotlar bor. Toponimiya sohasi bo'yicha etimologik lug'atlar tuzish amaliyoti O'zbekistonda yetarlicha amalga oshmagan bo'lib, yo'q darajada desak ham bo'laveradi. Tilshunoslikning leksikografiya bo'limida so'zlarning etimologik jarayonlari lingvistik nuqtayi nazardan tahlil va tavsif qilinadi. O'zbek olimlaridan Sh.Rahmatullayevning "O'zbek tilining etimologik lug'ati" etimologik yo'nalishda dastlabki amaliy ishlardan hisoblanadi (Rahmatullayev Sh., 2000:600).

O'zbek tilidagi toponimlarning etimologik tahlilida va unga xos xususiyatlarning mohiyati haqida ayni vaqtgacha yagona fundamental ilmiy ishlardan biri sifatida T.Enazarovning doktorlik dissertatsiyasi hamda etimologik tahlilga tegishli jarayonlarning borishini keltirishni lozim deb bilamiz.

Bu masalalarda quyidagi holatlarni hisobga olish o'rinlidir:

1. Mavjud toponimik obyektlarni bir-biridan farqlash uchun ularga nomlar berish obyektiv va hayotiy ehtiyoj hisoblanadi. Aks holda, kishi o'ziga tegishli manzillarni topa olmasdan, ovorayi sarson bo'lib yuradi. Shu sababdan ham mamlakatimizdagi shahar, tuman, ko'cha va mahallalar nomlangani kabi qishloq, soy, daryo, tepa kabilarning nomlanishi tabiiy bir holdir (Rahmatullayev, 2000:600).

2. Toponimik obyektlarga nomlar berish uchun appelyativ leksikadan onomastik leksika sathiga o'tgan lug'aviy asoslardan birining tanlanishi esa onomastik tasodif hisoblanadi (Haфacов 1988:398).

Vaqt o'tishi bilan toponimlarning tarkibidagi toponimik asoslar tarkibida tovushlarning o'zgarishi yoki ularning tushib qolish holati ham fonetik o'zgarish sifatida tan olinadi. Masalan, bu etimologiya va etimologik tahlil bahsida ro'yobga chiqadi. Etimologiya sohasi tilshunoslikning bir bo'limi sifatida qaralmoqda. Bu yo'nalishdagi lug'atlar tuzishning eng optimal yo'llari lug'at mazmuni hamda lug'at maqolalari uchun tanlangan etimologik tahlillarni amalga oshirish, quyidagi ba'zi bir terminlarning qisqacha izohida to'xtalish o'rinli bir holat ekanligini bilamiz. Toponimlar bo'yicha o'zbek olimlarining quyidagi ishlari diqqatga sazovordir (Haфacов, 1988:398).

Professor T.Enazarov o'zbek toponimlari bo'yicha shakllanadigan etimologik lug'at tuzishda leksikografik manba sifatida 2019-yilda "O'zbekiston joy nomlarining etimologik lug'ati"ni tuzdi. Bu masalada biz etimologik lug'at tuzgan mutaxassislarga qiyosiy xarakteristika bermoqchi emasmiz. Shunday bo'lsa-da, M.Mirtojiyev, Sh.Rahmatullayev, E.Begmatov, N.Uluqov, T.Nafasov, Z.Do'simov, X.Egamov, N.Oxunov kabi olimlarimizning tuzgan lug'atlarida etimologik tarkib aniq maqsadga yo'naltirilmagan bo'lsa-da, etimologik tadqiqotlar hamda toponimlar masalasi qisman yoritilgan. Bu tuzilgan lug'atlarda birmuncha optimal yo'l tanlanganligini ko'ramiz. Ayniqsa, T.Enazarov tomonidan toponimlarning etimologik tarkibiga oid tanlangan atama hamda terminlarning ishlatilishida ham original yo'l tanlanganligini guvohi bo'lamiz (Hasanov, 1975:24). Mazkur lug'atda va lug'at maqolalarida quyidagi toponimlarning etimologik tarkibi bo'yicha termin va atamalarning izohi masalasi qisman bo'lsa-da, ilmiy jihatdan hal etilgan.

Mazkur tahlil qilinaётган lug'atda agronim – ekinzor yerlarning nomlari kabi izohlanishi ilmiy jihatdan maqsadga muvofiq. Ekinlarning turi ko'p bo'lgani kabi agronimlarning ham turi hamda miqdori juda ko'p. Agronimiya termini esa – ekinzor yerlar nomlarining majmuyi (kompleksi) kabi izohlandi, masalan, paxtazor, g'allazor, bedazor, bedapoya, jo'xoripoya kabi.

Bundan tashqari, etimologik va etnik tahlilda antroponim terminining – kishilarning, insonlarning, odamlarning ismi haqida ma'lumot beriladigan xususiyat kabi izohlanishi etimologik lug'atlar tuzilishida e'tiborli bir jarayon hisoblanadi. Jumladan, antrotoponim termini – antroponimlar bo'yicha nomlangan toponimlarga tavsif sifatida, ayniqsa, bu masalada sho'rolar tuzumi davrida inqilobchilarning nomlarini aholi punktlariga berilishida ko'rish mumkin (Sverdlov, Kirov, Lenin, Marks, Engels va shu kabilar). Bu termin va izohlar hozirda faol ishlatilmasa-da, bunday toponimik obyektlar etimologik talablarga javob beradigan tarzda qayta nomlangan. Shuningdek, mamlakatimiz o'z mustaqilligini qo'lga kiritganidan so'ng, antroponimlar asosida nomlangan toponimlarning salmog'i ancha kengayganligiga guvoh

bo'lishimiz mumkin ("Gulhayo Maftun", "Qo'chqor Karim kelajagi", "Aslon Nazar", "Latifbobo", "Feruz, Shuhrat", "Amirshoh", "Normurod Rahmonov", "Akmal Amirbek", "Halim Samad", "Mirzo Ravshan", "O'tkir O'ktam orzusi" kabi fermer xo'jaliklarining nomlarini sanab o'tish mumkin). Bu masalalar o'zbek toponimiyasi, jumladan, mikrotoponimiyasi terminlarining uzoq va yaqin o'tmishini o'rganishga asosiy manba bo'lib hisoblanish imkoniyati juda katta. Bu etnotoponimik jarayon illyustrativ toponim va mikrotoponimlar tavsifida o'z ifodasini to'liq topgan. Bundan tashqari, bu tavsif va tahlillar Qiziltepa toponimlari va mikrotoponimiyasi tahlilida o'zining sezilarli ta'sirini ko'rsatdi.

Bu turkum lug'atlar tuzishda ishlatiladigan apellyativ (lug'aviy asos) – obyektning nomlanishi uchun tanlangan va toponimik ma'lumotlar bazasi, leksikografik manbalarni rasmiylashtirishda, jumladan, lug'atlarning elektron platformasini, shuningdek, elektron ma'lumotlar bazasini yaratish, o'zbek milliy korpusini shakllantirishda yetakchi manba hisoblanadi. Bu turkum leksikografik, ayniqsa, etimologik leksikografiyaning, Fasmerning nemis tilidagi rus tili etimologiyasi bo'yicha tuzgan etimologik lug'ati mazmuniga ancha yaqinlashgan. Apellyativ leksik birlik birlik birikmali termini ham quyidagi izohi bilan yuqoridagi terminlar birligi mazmuniga to'liq bog'lanadi – obyektning nomlanishi yuzasidan toponimik ma'nolar ma'lumotlar bazasini shakllantirishga yetakchi lug'at maqolasi sifatida kiritilishi mumkin. Bundan tashqari, Birinchi nomlanish qonuni – apellyativ leksikasidagi so'z, so'z birikmasi va qo'shma so'zlarning to'g'ridan to'g'ri onomastik leksik tarkibga o'tish birinchi almashuv qonuni deb nomlanganligi izohning mukammalligidan darak beradi. Apellyativ leksika bo'yicha o'zbek tilshunosligida ma'lumotlar, shuningdek, ma'lumotlar bazasi to'liq shakllantirilmagan. Bu masalaning bir qancha obyektiv va subyektiv sabablari mavjudligini ko'rsatadi.

Yuqorida tavsiflangan termin va atamalarning mazmuni va izohi tahlilini davom ettirib quyidagi natijalar qo'lga kiritildi. Gibridd toponimlar izohi quyidagi mazmunga ega – ma'noli qismlari turli tillardagi so'zlardan iborat bo'lgan toponimlar. Masalan, Sovungaron // sovun – arabcha asos, garon – fors-tojikcha formant; Azizon // aziz – arabcha asos, on – fors-tojikcha formant, Toshrobot tekstil // tosh – o'zbekcha asos, rabot – arabcha formant, tekstil – ruscha indikator.

Toponimlarning tarkibiy qismi hisoblangan etnotoponimik atama va terminlarning izohi mazmuni gidronimlar tavsifidagi xulosalar ham ishda yetakchi ilmiy natijalarni berdi. Gidronimlar termini izohi – suv inshootlarini (daryo, ariq, kanal, hovuz, suv ombori kabilar) ifodalab keladi (Qiziltepa nasos stansiyalari, Amu-Buxoro kanali, To'dako'l suv omborlari, suv to'g'oni, Zarafshon daryosi, Shohrud kanali, Abu Muslim shohariq, Duldul kollektori, Yormoqchisoy yuvilma o'yig'i, Zarmitan arig'i, "Cho'ldaryo" – suv iste'molchilari uyushmalari). Bu masala izohida yetakchi masala, Qiziltepa tumani hududidagi gidronimlarni lug'at maqolasi tarkibiga kiritish, dissertatsiyada

gidronimlarning tavsifidan, ularning izohidan to'liq foydalanish imkoniyati kengayadi. O'zbek tilshunosligida ma'lumotlar bazasini shakllantirish, asosan, o'zbek tili milliy korpusini shakllantirish hamda boyitish masalasida kompyuter texnologiyalaridan foydalanish, raqamli texnologiyani shakllantiradi.

Toponimlarda taxmin yoki faraz – toponimlarning kelib chiqishi to'g'risidagi fikrlar to'plami. Ular til tarixi va shevalarimizning taraqqiyotiga mos kelmay, xalqona etimologiya ham bo'lishi mumkin. Shuningdek, til tarixi va shevalarimizning taraqqiyotiga mos kelib, toponimik ilmiy tahlil bo'lgan etimologik tahlil jarayonida ijobiy turtki beradigan taxmin (faraz)lar ham bo'lishi tabiiy bir holat. Chunki taxmin va farazlarning ijodkorlari xalq vakillari, aniqrog'i, yoshi ulug' onaxonlari, otaxonlari, o'qituvchi, olimlar hamda ilmiy ish bilan shug'ullanayotgan tadqiqotchilar bo'lib, ular haqidagi ma'lumotlar yoki ma'lumotlar bazasidir. Toponimlarning bunday guruhlanishiga ular ifodalaydigan toponimik obyektlarning boshqa toponimik obyektlar tizimidagi mavqeyi darajasi hamda o'ziga xos hamda mos bo'lgan taraqqiyot bosqichlari o'z ifodasini topgan. Bu holatni quyidagicha ko'rinishda qayd etishimizga to'liq ilmiy va tahliliy asos mavjud:

Lug'aviy asos – mikrotoponim – makrotoponimlar. Mazkur ramziy ifodadan ko'rinib turibdiki, makrotoponim mikrotoponimdan, mikrotoponimlar esa kundalik turmushda ko'p qo'llaniladigan apellyativ so'zlardan shakllangan.

Indikator – geografik toponimlarning ko'rsatkichi bo'lib, bu terminni toponimik aniqlagich deb ham qo'llash mumkin. Nomlar doimo jamiyatda sodir bo'layotgan turli o'zgarishlarni (siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, fan taraqqiyoti) o'zida aks ettirib borgani kabi, indikatorlar ham nomning qanday obyekt tipiga tegishlilikini o'zida aks ettiradi. Masalan, quyi Zarafshon vohasi uchun "rabot", "tal", "poyon", "tepa", "bolo", "ovul", "ko'cha", "qishloq" kabi topoterminalar indikatorlik vazifasini bajaradi. Shuningdek, indikatorlar bir asosli, ikki asosli va ko'p asosli bo'la oladi. Masalan, ko'cha – bir asosli; fermer xo'jaligi – ikki asosli; mahalla fuqarolar yig'ini (MFY), mas'uliyati cheklangan jamiyat (MCHJ) – ko'p asosli.

Qiziltepa tumanining etnotoponimlari uning qadimgi davridan toki XX asrning 10-yillarigacha tarixiy manba va adabiyotlarda atroflicha yoritilgan. Ayniqsa, bu katta davrni yoritishda, o'rta asrda mamlakatimizda yozilgan tarixiy asarlarda juda ko'p etnotoponimlarni uchratish mumkin. Jumladan, Narshaxiyning "Tarixi Buxoro" asarida keltirilgan etnotoponomik ma'lumotlarni tarixiy hamda tilshunoslik fanlararo qiyoslash metodi asosida ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilish maqsadga muvofiq bo'lar edi. Shu o'rinda Narshaxiy, Bartold, Xanikovlarning asarlarini qiyosiy tadqiq va tahlil qilish o'rinni hisoblanadi. Qiziltepa va uning atrofidagi tumanlarda, aniqrog'i, G'ijduvon, Vobkent, Shofirkon tumanlarida hozirgi adabiy tilda ishlatiladigan "dala" so'zining o'rniga "yovon" so'zi XX asrning 90-yillarigacha mahalliy shevada keng ishlatilar edi. Shuningdek, hozirgi adabiy tilda ishlatiladigan "sigir" so'zi

o'rnida "inak" so'zi keng ishlatilardi. Hozirgi kunda ham yoshi 70–80 dan oshgan kishilar bu kabi so'zlardan foydalanishadi. Bundan tashqari, gidronimlardan "darg'ot" so'zi yuqorida ko'rsatilgan 3 ta tumanda ham mahalliy aholi orasida katta ariq suvini bir necha yo'nalishlarda taqsimlaydigan to'siq ma'nosini bildiradi. Bizning fikrimizcha, bunday azaldan ishlatib kelinadigan so'zlar juda ko'p, lekin hozirgi yosh avlod bu so'zlarni deyarli bilmaydi. Ayniqsa, xo'jalik faoliyatida foydalaniladigan, lekin hozirgi kunda iste'moldan chiqib ketayotgan sayisxona, og'il, ravoq kabi so'zlarning izohli lug'atini tuzib, ularni qayta hayotga qaytarish maqsadga muvofiq bo'ladi. Chunki bu xalqimizning xo'jalik tarixi hamda til boyligi bo'yicha qadriyat bo'lib, tilimizning noyob unsurlari hisoblanadi. Bundan tashqari, yuqorida ko'rsatilgan tumanlar qishloq o'troq aholisi foydalangan "hayot" so'zi bilan hovli hududidan tashqarida, lekin uning devori orqasida turgan yer "hayot" deyilgan. Aholi bu yerga ekin ekishgan yoki mahalliy aholi tilida "charvoq" (chorbog' – to'rt tomoni bog') deb atalgan bog' sifatida foydalanishgan. Umuman olganda, bu "charvoq" shu oilaning mulki hisoblangan. Afsuski, yosh avlod bunday so'zlarni bilmaydi ham, tushunmaydi ham. Mahalliy aholi transport qatnashga yaroqsiz bo'lgan, piyoda yurilgan so'qmoqlarni yoki yo'laklarni "yo'lcha" deb atagan. Yuqorida ko'rsatilgan hududlarda aholining turmush tarzining qismi bo'lgan hovlisidagi non yopiladigan hozir "tandirxona" deb ataladigan joy nomi shevada "tano'rxona" yoki qisqa qilib, "tano'r" deydi (tano'rga non yopdim), "Itmakchi tanuri andin qiziq, allof bozori andin issiq" (A.Navoiy, 1998:35).

Qiziltepa tarixi bo'yicha faoliyat ko'rsatayotgan olimlar, jurnalistlar, tarixchilarning jalb qilinishi, mazkur mavzuni o'rganishga kirishishda eng asosiy tayanch manba hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. A.Navoiy. Mahbub ul-qulub. Mukammal asarlar to'plami. 14 tom. – Toshkent: Fan, 1998. – 35-b.
2. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. – T.: "Universitet", 2000. – 600-b.
3. T.Enazarov. Ko'rsatilgan lug'at. Hasanov H. O'rta Osiyo joy nomlari tarixidan. – T.: "Fan", 1975. – 41–51-betlar.
4. Falsafa. Qomusiy lug'at. – T.: Universitet, 2000. – 132–134-betlar; Rahmatullayev Sh. O'zbek tili lug'atining turkiy qatlami. – T.: Universitet, 2001; Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. II (arab so'zlar, ular bilan hosila so'zlar). – T., 2003. – 600-b.
5. Nafasov T. O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati. – T., 1988. – 398-b.
6. Z.Do'simov, X.Egamov. Joy nomlarining qisqacha izohli lug'ati. – T.: "O'qituvchi, 1994. – 176-b.

INSONLARNING TASHQI QIYOFASINI VA SIFATLARINI IFODALOVCHI LEKSEMALAR

*Alimbekova Vazira Xalimjon qizi,
ToshDO'TAU "Lingvodidaktika"
kafedrası stajyor-o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada aksariyat o'zbek shevalarida hamda adabiy tilda qo'llanmaydigan dardoq shevasiga xos kishilarning tashqi qiyofasini, xarakter-xususiyatini ifodalovchi dialektal so'zlar tahlilga tortiladi.

Kalit so'zlar: kishilarning tashqi qiyofasini ifodalovchi leksemalar, dialekt, sheva, dialektal so'z, adabiy til.

Annotation. In this article, dialectisms that express the appearance and qualities of people related to Dardak dialects, which are not mentioned in the dictionaries of literary languages, are analyzed in most Uzbek dialects.

Keywords: lexemes that represent the external appearance of people, dialect, dialect, dialectal word, literary language.

Ma'lumki, borliqdagi barcha jonli narsalar, ya'ni o'simliklar, hayvonot olami, insonlar ham bir-biriga o'xshamas va bir-birini takrorlamas shakl-shamoyilga ega. Bu olamda yashaydigan har bir mavjudotga Olloh tomonidan o'zgacha shakl, qiyofa berilgan. Shart-sharoitlar taqozosi bilan inson chiroyli, yo xunuk, daroz yoki pakana, aft-angori normal yoki anormal bo'lishi mumkin [Шоимова, 1999:46].

O'zbek tilining izohli lug'atida ham kishilarning ayni shunday fiziologik qiyofasi, tashqi ko'rinishi, shakl-shamoyilini ifodalovchi juda ko'p leksemalar o'rin egallagan. Masalan: *semiz, ozg'in, pakana, novcha* kabi. Bu kabi leksik birliklarning ko'pi, tabiiyki, shevalarimizda turlicha fonetik o'zgarishlar bilan talaffuz qilinadi: *Meni hilvaligim(g)a hasat qigan adamlar qan'ca?* Tabiiy, insonlar bilan so'zlashuv chog'ida jumlada qo'llangan **hilvaligim***hilvaligim* leksemasining ma'nosi yanglish tuyuldi. Ma'lum bo'lishicha, *hilvaligim* so'zi "*xushbichim, xipcha bel, nozik, chiroyli qomat*" ma'nosini ifodalay ekan.

O'zbek tilining izohli lug'atida **chajir***chayir* so'zining ikki xil ma'nosi izohlangan: 1. Tolalari mahkam birikkan, yorilishi, ishlanishi qiyin (yog'och-taxta, o'tin). 2. Quruq dashtlarga moslashgan, gullari sarg'ish, ozuqabop va shifobaxsh o'simlik nomi. Dardoq qishlog'i leksikasida o'zi kichkina bo'lsa ham hamma ishni qila oladigan chaqqon, chapdast insonga nisbatan **chajir***chayir* degan so'z qo'llaniladi. Ma'lumot sifatida shuni aytib o'tmoqchimizki, jelovchi Qashqadaryo shevasida bunday sifatga ega odamlarga nisbatan *ga-*

najin leksemasi qo'llaniladi [Шоимова, 1997:47]. Ma'lum bo'lmoqdaki, shevada shakli-shamoyili, jussasi kichik odamlar ham ma'lum leksemalar bilan ifodalanar ekan.

Ilmiy izlanishlarimiz natijasida bizga yana shu narsa ma'lum bo'ldi-ki, tengdoshlariga nisbatan bo'yi past, jussasi kichkina bolalarga nisbatan **čikäläk**\chikalak leksemasi qo'llanadi: *özi čikäläkdäj bovalip bilmägän narsäsi joq* (<o'zi chikalakday bo'lib olib bilmagan narsasi yo'q). Ma'lumot o'rnida shuni ta'kidlab o'tmoqchimizki, ushbu so'z o'zbek tilining izohli lug'atida berilmagan.

Dardoq shevasida **pečäl**\pechal, **mäžik**\majik, so'zlari ko'rinishidan qoni kam, rangi so'lg'in, immuniteti pastligidan nosog'lom bolaga nisbatan ishlatiladi. Yuqoridagi so'zlar ham izohli lug'atda qayd qilinmagan. *balança žizza qī ber, köp-köp bulamiq qī ber, pečäl bop qamasin jänä.* (<Bolangga jizsa qilib ber, ko'p-ko'p bulamiq qilib ber, pechal bo'lib qolmasin yana).

Adabiy tilimizda qancha yesa ham to'ymaydigan yoki ko'p ovqat yeydigan insonga nisbatan *ochko'z* atamasi qo'llaniladi. Dardoq shevasida esa *ochko'z* so'ziga sinonim sifatida **näkäs**\nakas so'zi qo'llaniladi. Bu so'z faqatgina yeb-to'ymas ma'nosida emas, ba'zi bir kontekstual matnlarda *ziqna*, *xasis* ma'nolarida ham keladi. **Näkäs** so'zi ham izohli lug'atda qayd qilinmagan. Forscha *nokas* so'zi berilgan. Ushbu so'zning ma'nosi izohli lug'atda *vijdoni*, *insofi* yo'q, *pastkash*, *yaramas*, *qabih* kabi izohlanadi. *Ata üjimdägi jan qošnimiz näkäs adamijdi. Üjimizdägi hämmä pišip qayan mevä-čevälärimizi terip čiqip ketärdi.* (<ota uyimdagi yon qo'shnimiz nokas odam edi. Uyimizdagi hamma pishib qolgan meva-chevalarimizni terib chiqib ketardi).

Olloh tomonidan berilgan ne'matlar ichida eng azizi non bo'lsa, so'zsiz nondan keyin ko'z turadi. Insonlar nutqida ham ko'zning xususiyatlari, uning fiziologik va biologik tuzilishi uchun ham u bilan yonma-yon ishlatiladigan turli xil sifatlar talaygina. Ana shunday sifatlardan biri **piskä**\piska leksemasidir. Ushbu leksema o'rganilayotgan sheva vakillari tomonidan ko'zi qisq, karisqovoq (koreys millatiga mansub insonlarning ko'zi) insonlarning ko'ziga nisbatan ishlatiladigan sifatdir. Masalan: *Vaj, bü žižini közi minčä piskä, kimi tärtqan?* (<Voy, bu jijining ko'zi namuncha piska, kimga tortgan?)

Endi e'tiborimizni ushbu gapga qaratsak: *jo unī kelin qīmijmiz, u žüdä uziqara qiz, ajtišmayan adamī qamayan.* (<yo'q uni kelin qilmaymiz, u juda uziqara qiz, aytishmagan odami qolmagan). Berilgan matndan **uziqara**\uziqara so'zi salbiy ma'noga ega ekanligi ma'lum bo'lmoqda. Ushbu sheva vakillarida uziqara so'zi urishqoq insonlarga nisbatan ishlatiladigan sifatdir.

Adabiy tilda uy tutumi yaxshi bo'lmagan, saranjom-sarishta o'tirmagan insonlarga nisbatan ishlatiladigan leksema mavjud emas. Dardoq shevasi vakillarida esa bunday tutumdagi insonlarga nisbatan **tūlas**, **palpis** (<tu-

los, polpis) leksemalari ishlatiladi: *Tüläsğə oxšamastan jiyıştiriş anavi čäčilip jatqan närsälärdi, taza turadi qız bala bar üj, ujatmasmi, kâp-kättä bopqalıışanqam.* (<Tulosga o'xshamasdan yig'ishtirish anavi sochilib yotgan narsalarni, toza turadi qiz bola bor uy, uyat emasmi, kap-katta bo'lib qolishsang ham). Yuqorida keltirilgan leksemalar ham o'zbek tilining izohli lug'atidan o'rin egallamagan.

Shunisi e'tiborliki, o'rganilgan shevada, ayniqsa, ayollar, xususan, qizlarning yurish-turish, xulq-atvori, xarakterini ifodalovchi qator leksik birliklar mavjud:

Dänäk, daqqi \Danak, daqqi sifatlari o'zi kichkina bo'lishiga qaramay so'zga, gapga chechan yosh qizchalarga nisbatan qo'llaniladi: qiziz dänäk qiz bopti. (<qizingiz danak qiz bo'libdi.) **Mamadana** \mamadana bo'lar-bo'lmas narsaga gap talashadigan, ko'p gapiradigan qiz. Bu so'z adabiy tildagi *mahmadona* so'zi bilan ma'nodoshdir. *Mamadanalıq qıma, kättä gäpirgändä hop dejiş kere.* (<Mahmadonalik qilma, katta gapirganda xo'p deyish kerak).

Şäldir-şüldir \shaldir-shuldir so'zi kirishimli, hamma bilan chiqishib keta oladigan, ko'nglida kiri yo'q, sodda odamga nisbatan ishlatiladi: *adam degän şäldir-şüldir bölişi kerej, dımaydar bölip, keh sahlamaslıq kere.* (<Odam degan sodda, shaldir-shuldir bo'lishi kerak, dimog'dor bo'lib, kek saqlamaslik kerak).

Gäžir \Gajir – aytganini qildiradigan, qaysar, jangari. Bu so'z insonga xos bo'lgan xususiyatni bildirishi bilan birga, ot jonzotiga nisbatan ham ishlatiladi. Bo'ysundirish qiyin bo'lgan, qaysar otni gajir ot deyishadi. Ushbu qishloq shevasida otga nisbatan emas, balki insonlarga nisbatan ham bu leksik birlikdan foydalaniladi. Masalan: *balasıjam rasajam gäžir boyan-e:j, ajtganini qıldiradı.* (<Bolasi ham biram gajir bo'lganeey, aytganini qildiradi).

žuda- \juda – ishlarga ulgurmaslik. Ishlar ko'pligidan ulgura olmayotgan, o'zini eplay olmayotgan insonlarga, asosan ayol kishiga nisbatan qo'llanilgan leksema. *Bir qolımda bala, birıda žilkä sümkädä kärtiškä, biräm žudadım, biräm žudadım, jänä kämigä qazanda ustalarya aqat.* (<Bitta qo'limda bola, birida jilka sumkada kartoshka, biram judadim, biram judadim, yana kamiga qozonda ustalarga ovqat ham bor). Biram leksemasi shevada *rosa, juda, juda ham* ma'nolarida qo'llanadi.

Alakötän \olako'tan – ko'ngli toza. Ushbu leksema ko'ngli toza, ko'nglida kiri, g'araz niyati yo'q insonlarga nisbatan qo'llanadi. Asosan, yoshi ulug' insonlar nutqida kuzatiladi: *İ:mānı issıy, alakötän žuvan äkän.* (<Imoni issiq, olako'tan juvon ekan.)

Ba'zida o'zimiz istamagan holatda kimgadir tanbeh berishga majbur bo'lamiz, shunda beixtiyor qo'pol so'zlardan foydalanib qo'yamiz. Andijon viloyatining Dardoq shevasida **tasraj-**, **tasbet** \tosraymoq, *tosbet* leksikasi qancha gap gapirsa ham, gap ta'sir qilmaydigan odamga ta'rif berishda ish-

latiladigan sifatlardan biridir: *Gäpäm tä'sir qimajdi-ja, tasrajip turişini qara, tasbet.* (<Gap ham ta'sir qilmaydi-ya, tosrayib turishini qara, tosbet). Adabiy tilimizda bu so'zga sinonim sifatida *bezbet* so'zi qo'llaniladi.

Tüläk\tulak**tüläj***tulay* leksemalari ham shevaga xos so'zlar bo'lib, bu so'zlar adabiy tilimizdagi *ayyor* so'ziga ma'nodoshdir. Masalan, *ölgüdej tüläj ä? Bu dösimidijäm demedi, namüssiz.* (<O'lguday tulak, a? Bu do'stim edi ham demaydi, nomussiz.)

Shuni aytib o'tish lozimki, o'rganilayotgan shevada insonlarga xos salbiy xususiyatlarni atab kelishda ham bir qancha leksemalar mavjud bo'lib, ular o'zbek tilining izohli lug'atida uchramaydi. Shunday leksik birliklardan biri **pajipajtava***poyipaytava* leksemasidir. Adabiy tildagi *laganbardor* – o'z manfaati uchun boshqalar oldida o'zini juda tuban tutib, unga xushomad qilishga tirishadigan pastkash odamga nisbatan o'rganilayotgan sheva vakillari nutqida **pājpājtāvā** leksemasi qo'llaniladi. Masalan: *Hä, bu özi šunaqa, kičkināligimizdājām bayvāččä qizlarga pajipājtāvā bolī jūrārdi, hälijām ozgarmapti, rahbarlarga lägānlik qilip.* (<Ha, bu o'zi shunaqa, kichkinaligimizdayam boyvachcha qizlarga poyipaytava bo'lib yurardi, haliyam o'zgarmapti, rahbarlarga laganlik qilib). Keltirilgan gapdan poyipaytava so'zining ma'nosini anglash unchalik ham qiyinchilik tug'dirmaydi. Berilgan gapdan degan laganbardor xulosaga kelinadi.

Genämäs, toyat so'zi e'tiborsizlik, past nazar bilan qaramoq degan ma'nolarda keladi. Masalan: *Vaj töbä; kimgä oxšagan? Šünčālik genämäs, gäpirsen sen kimsänäm demedi.* (<Voy tavba, kimga o'xshagan? Shunchalik genamas, gapirsang sen kimsan ham demaydi.)

Qoramas*qo'ramas* leksemasi ham insonga xos xususiyatlardan birini atab keladi. Ushbu so'z ham o'zbek tilining izohli lug'atidan o'rin olmagan bo'lib, mehnat qilib o'zini qiynashni xohlamaydigan, dangasa, ishyoqmas, tanbal insonlarga nisbatan ishlatiladigan leksik birlikdir. *Katta o:lim qoramas bala boyan, yūirt dānggäsä, kimgä tartip qayan, hayramman.* (<Katta o'g'lim qo'ramas bola bo'lgan, g'irt dangasa, kimga tortib qolgan, hayronman).

Insonlardagi salbiy xususiyatlardan biri dardoq shevasi vakillarida **äržäj***arjay* deb nomlanadi. Arjay so'zi bo'lar-bo'lmasga kuladigan, o'rin-siz hazil qiladigan kishilarga nisbatan qo'llanadi, bu leksemani o'zbek tilining izohli lug'atida ham uchratmaymiz. Masalan: *Sen ünä: ärjāj bala bomagīn, oyīl bala üna: äržāj bomedi, sāl nārsāgelä külormedi.* (<Sen unaqa arjay bola bo'lmagin, o'g'il bola unaqa arjay bo'lmaydi, sal narsagagina kulavermaydi).

Avirli*avirli* so'zi *obro'li* so'zi bilan ma'nodosh bo'lib, shaxs va narsalar uchun qo'llaniladi. *Obro'li* so'zi esa faqat insonlar uchun ishlatiladi. *Avirli odam, avirli ish, avirli joy, avirli kiyim, avirli taom. Häbbäxanäjāni qırqı bo-*

larkan ettega, sandiydan avirliraq matrlal apqoj, sevatti ustiga qojibargani. Rähmälj jaxši adamidi. (<Habibaxon ayani qirqi bo'lar ekan ertaga, sandig'dan avirliroq material olib qo'y, savatni ustiga qo'yiborgani. Rahmatli yaxshi odam edi).

Ovqatni tanlab, oz-oz yeydigan, har qanday ovqatni yeyavermaydigan insonlarga nisbatan **čimxor**\chimxo'r atamasi qo'llanadi. Ko'p sheva vakillarida bu so'z, asosan, hayvonlarga nisbatan ishlatiladi, ammo o'rganilayotgan sheva vakillari nutqida esa insonlarga nisbatan ham ko'p qo'llanadi: *čimxor hokiz aştan olar. (<Chimxo'r ho'kiz ochdan o'lar) (Maqol). Vaj, qizimej, buna: čimxor bömägin, unaqada azip ketäsän-u. Qara, bunini özi qapti-ju. Vaxtida aqatlan. (<Voy, qizim-ey, bunaqa chimxo'r bo'lmagin, unaqada ozib ketasan-u. Qara, burningni o'zi qolibdi-yu. Vaqtida ovqatlan).*

Čapmägän deväsi joq\Chopmagan devasi yo'q leksik birligi buzg'unchi, urushqoq, janjalkash insonlarga nisbatan ishlatiladi. Deva so'zi muqaddas tepaliklarga nisbatan ishlatiladi, ya'ni odam shunchalik buzg'unchiki, hatto muqaddas bo'lishiga qaramasdan uni chopib, oyoqosti qilgan: *nargi mähällädägi Qoldaş hämmäni ädäbini berardi, ötkän jili üçinči mättä qamaldi, qimagan işi, čapmayan deväsi qamayan. (<Narigi mahalladagi Qo'ldosh hammani adabini berardi, o'tgan yili uchinchi marta qamaldi, qilmagan ishi, chopmagan devasi qolmagan).*

O'rganilayotgan shevada kishilarning sifatleri iboralar orqali ham ifodalinishi mumkin:

Ushbu qishloqda **jerdı kinnigini üzmoq** iborasi mehnatkash, o'ta ko'p ish qiladigan, har qanday qiyin yumushlarni ham qila oladigan, ertalabdan kechgacha tinim bilmay mehnat qiladigan insonlarga nisbatan ishlatiladi. Masalan: *Bärčın jerdı kinnigini üzädigän xätın, bir minit timmiydi, bittä özi mäşi pärnikti qılıp, dijqančilik qilip beştä qızdı čiqardı-ja. (<Barchin yerning kindigini uzadigan xotin, bir daqiqa tinmaydi, bitta o'zi mana shu issiqxonani qilib, dehqonchilik qilib, beshta qizdi chiqardi-ya).* Bu ibora deyarli ayollarga nisbatan ishlatiladi, ya'ni erkak kishilar qiladigan yumushlarni ham qilib ketaveradigan ayollarga nisbatan aytiladi.

Shunday holatlar bo'ladiki, suhbatdoshingiz bilan gaplashayotgan gaplaringizni boshqa kishi eshitmasligini xohlaysiz, ammo ayrim odamlar atayin gapni poylab gapingizni eshitib oladi. Dardoq shevasi vakillarida bunday harakatga ega bo'lgan insonlarga nisbatan **läkätri küčli, quläyi diñ, diñ quläq** kabi leksik birliklar ishlatiladi. Masalan: *Biräm läkätrin küčli-ya? Bü gäpti qadan eşittin?(<Biram lakatring kuchli-ya? Bu gapni qayerdan eshitding?))*

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Иброҳимов С. Андижон шеваси. – Тошкент: Фан, 1967. – 19-б.
2. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. – Тошкент: Фанлар академияси нашриёти, 1961.
3. Абдуллаев Ф.А. Диалектал луғат тузиш принципи / / ЎТА. –Тошкент, 1966. 2-сон. – 35–41-бетлар.
4. Афзалов Ш. Ўзбек тилининг Паркент шеваси. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. I. –Тошкент, 1957. – 119–164-бетлар.
5. Алиев А.Ю., Назаров К.Н. Ўзбек тилининг маҳаллий шевалари бўйича материал тўпловчилар учун методик қўлланма. –Тошкент, 1976.
6. Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. –Тошкент: Фан, 2005.
7. Муродова Н. Ўзбек диалектологияси. –Тошкент, 2019. – 182-б.
8. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. –Toshkent: Navro'z nashriyoti, 2016. – 80-b.

FARG'ONA VODIYSIDAGI DIALEKTAL TOPONIMLARNING IZOHI

Qurbonov Nodirjon Buriboyevich,
katta o'qituvchi, TATU Farg'ona filiali

Annotatsiya. Ushbu maqolada Farg'ona vodiysidagi dialektal toponimlar izohiga e'tibor qaratilgan. Unda fitotoponimlar (11 ta), zootoponimlar (4 ta), informativ gidronimlar (8 ta) bilan toponimlar tasniflangan. Muallif ushbu maqola bilan vodiydagi toponimlarning o'ziga xosligini ko'rsatishga harakat qilgan.

Kalit so'zlar: fitotoponimlar, zootoponimlar, informativ gidronimlar, topoobyekt.

Annotation. This article focuses on the interpretation of dialectal toponyms in the Fergana Valley. It classifies toponyms with phytotoponyms (11), zootoponyms (4), informative hydronyms (8). In this article, the author tries to show the uniqueness of toponyms in the valley.

Keywords: phytotoponyms, zootoponyms, informative hydronyms, topoobject.

Farg'ona vodiysi dialektal toponimlarini tadqiq etar ekanmiz, biz bu o'rinda vodiyning obrazli toponimlariga to'xtalishga qaror qildik. Farg'ona vodiysi hududidagi joy nomlari o'ziga xos bo'lib, ularning ma'lum bir qismi obrazli toponimlar hisoblanadi. Toponimlarda obrazlilik topoobyekt haqida yaqqol tasavvur, kishi ongida mazkur joy haqida qandaydir ma'lumot hosil qiladi. Obrazli toponimlarning bu xususiyatini biz informativlik deya olamiz, chunki obrazli toponimlar har doim topoobyekt haqida ma'lumotni asrlar osha o'zi bilan olib yuradi.

Vodiya topoobyektlarning obrazli nomlanishida ulardagi qaysidir bir belgi asos bo'lib, joy shu belgi asosida nomlangan. Bundan kelib chiqadigan bo'lsak, Farg'ona vodiysi dialektal toponimlarida obrazlilikni tadqiq qilishda ularni klassifikatsiyalash muhim rol o'ynaydi. Bu o'rinda vodiylar joy nomlarini tadqiq etishda quyidagi klassifikatsiyadan foydalanish tadqiq qilish uchun yaxshi samara beradi:

1. Fitotoponimlar. Fitotoponimlar o'simlik nomlari bilan nomlangan topoobyektlar bo'lib, topoobyekt o'simlik nomi, yoki - **qo'sh**, - **to'p**, - **sar**, - **yakka**, - **chi**, - **li**, - **lik**, - **zor** kabi topoformantlar yoki son, sifat so'z turkumlari bilan nomlanishi Farg'ona vodiysida o'ziga xos xususiyatga ega.

O'simlik nomlari. *Do'landa, Jiyda, Archa, Olmurut, Rayhon, Sada, Chilon, Chinor, Shaftoli, No'xatak, Qayrag'och* kabi o'simlik nomlari bilan topoobyektlar nomlangan.

Archa – Farg‘ona vil. Farg‘ona t., mahalla nomi. Joy nomi vujudga kelishida daraxt nomiga nisbat berilgan [1, 19].

Do‘lana – Andijon vil. Buloqboshi t., mahalla nomi. Do‘lana – tog‘li hududlarda o‘tuvchi yovvoyi butasimon o‘simlik nomi bilan atalgan [1, 55].

Jiyda – Farg‘ona vil. Beshariq t., Namangan vil. Kosonsoy t., mahalla nomi. Mazkur mevali daraxt nomi Farg‘ona vodiysida quyidagi joy nomlarida ham uchraydi: **Jiydakapa, Jiydaqishloq, Qorajiyda, Chilgi-jiyda**.

No‘xatak – Andijon vil. Andijon t., mahalla nomi. Bu joy nomi yovvoyi no‘xat nomiga nisbat berilib nomlangan bo‘lishi mumkin [2].

Olmurut – Namangan vil. Uychi t., mahalla nomi. Olmurut mevali daraxt nomi bo‘lib, nokning bir xili.

Rayhon – Farg‘ona vil. Qo‘qon sh., mahalla nomi. Joy nomidan ko‘rinib turibdiki, mahallaga rayhon o‘simligi nomiga nisbat berilib nomlangan.

Sada – Farg‘ona vodiysi tumanlarida keng tarqalgan nom bo‘lib, bu sersoya daraxt asosida joy nomlangan. Sada nomi o‘zi bilan birga salqin, bahavo va muzdek suv oqib turgan joyni anglatadi. E‘tibor beriladigan jihati shundaki, sada daraxti o‘sgan joyda odamlar dam olish uchun supalar, skameykalar, besedkalar tashkillashgan, hattoki artezian suvlari oqib turuvchi joylarda ham sada daraxti ekilgan. Vodiya **Sadacha, Sadatagi, To‘psada** kabi nomlar ham uchraydi.

Chilon – Farg‘ona vil. Quva t., Andijon vil. Andijon t., mahalla nomi. Hududda chilonjiyda mevali daraxti tez-tez uchrab turganligi sababi bu joy nomi shu o‘simlik nomi bilan bog‘langan bo‘lishi mumkin. Bundan tashqari, vodiya **Chilonzor, Chilonmazor** kabi joy nomlari ham mavjud.

Chinor – Farg‘ona vil. Oltiariq t., Namangan vil. Pop t., mahalla nomi. Bu mevasiz o‘simlik turi bilan vodiya joy nomlari uchrab turadi, masalan, **Ming-chinor, Chinortagi** kabilar. Shuningdek, topoobyektlarga **-tagi** qo‘shimchasini qo‘shish orqali biror daraxt tagida odamlar to‘planishi yoki turishlari nazarda tutiladi. Masalan, Toltagi (Farg‘ona sh.) toponimini oladigan bo‘lsak, aynan tol daraxtining tagida odamlarni uchratish mumkin bo‘ladi. **-tagi** qo‘shimchasiga e‘tibor qaratadigan bo‘lsak, bu odamlarning vaqtincha to‘xtab turish joyini anglatadi. Buni Farg‘ona viloyati misolida Toltagi, Mozortagi, Teraktagi toponimlarini olishimiz mumkin. Qayrag‘ochtagi toponimi ham taxminimizga ko‘ra shunday ma‘noni anglatadi.

Shaftoli – Andijon vil. Bo‘z t., qishloq nomi. Shu bilan birga Shaftolizor toponimi ham uchraydi. Shaftoli mevali daraxt bo‘lib, **-zor** qo‘shimchasi orqali daraxtning hududda ko‘pligiga nisbat berilgan [1, 161].

Qayrag‘och – Qayrag‘och oykonimi “qayrag‘och o‘sgan joydagi qishloq” ma‘nosini ifoda qiladi. Bundan tashqari, vodiya Qayrag‘ochzor, Qayrag‘ochovul, Qayrag‘ochguzar, Qayrag‘ochtagi, Mulla Qayrag‘och, Nayza Qayrag‘och deb ataluvchi qishloq va ko‘chalar ham qayd etilgan [1, 184]. Bundan tashqari, Quva tumanida Bolalik qayrag‘och qishlog‘i ham mavjud. Bolalik qayrag‘och qishlog‘ida haqiqatan ham qayrag‘ochlar o‘sadigan alohida ziyoratgoh mav-

jud. Mahalliy xalq etimologiyasiga ko'ra o'sgan qayrag'ochlar ildizidan bolalab ketganligi uchun bu daraxtlarni "bolali qayrag'ochlar" deb nomlashgan, boshqa manbaga ko'ra, Mirzo Bobur o'z askarlari bilan dushmanidan uzoqlashib, Marg'ilon tomonga o'tib ketayotganida jangchilaridan birining homilador xotini ko'zi yoriydi va ular bolani bir hamyon tilla bilan qayrag'och shoxiga ilib ketishgan majbur bo'lishgan ekan [3, 18]. Bolali qayrag'och nomi shundan qolgan. Hozirda bu joy ziyoratgohga aylangan va farzand talabida bo'lgan yoshlar ziyorat uchun kelishadi.

2. Zootoponimlar. Zootoponimlar hayvon nomlariga nisbat berilgan holda nomlangan topoobyektlar bo'lib, toponimning informativligiga ko'ra, shu obyektida nomi keltirilgan hayvon turi yashashi aniqlashadi. Bunday toponimlar sirasiga **Alqor, Baliqko'l, Bo'lon, Kaptarxona** kabi obyektlar nomlarini ko'rsatish mumkin.

Alqor – Farg'ona vil. Buvayda t., qishloq nomi. Alqor yovvoyi tog' qo'yi nomi bo'lib, bu hayvon turi tog'li zonalarda yashaydi. Bu hayvonning muflon, arhar yoki alqor deb nomlangan turlari mavjud. Buvayda tumani tog'li hudud bo'lmaganligi sababli bu yovvoyi qo'ylar yashashini taxmin qilish noto'g'ri bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, dorivor alqor o'simligi ham mavjud.

Baliqko'l – Namangan vil. Chortoq t., qishloq nomi. Joy nomini ikki xil talqin qilish mumkin:

a) *Baliqliko'l* deb nomlanganligi ko'lda baliq ko'pligini anglatadi. Hududagi buloqqa qo'yilgan zoogidronim keyinchalik qishloqqa ham berilgan;

b) baliq ko'l, baliq ko'l ko'p ko'l emas, balki ko'l kosaning shakliga nisbatan qo'yilgan bo'lishi mumkin [1, 23].

Bo'lon – Namangan vil. Chortoq t., mahalla nomi. Bu nom hayvon nomi asosida vujudga kelgan. Toponim shu hududda yashagan, ammo hozirda yo'q bo'lib ketgan hayvon – bulon (los) to'g'risida ma'lumot beradi [1, 41].

Kaptarxona – Farg'ona vil. Farg'ona t., qishloq nomi. Xalq etimologiyasiga ko'ra, qishloqda kaptarlar ko'p bo'lganligi sababli qishloq Kaptarxona nomini olgan. Lekin hozirda qishloqda birorta kaptar boqiladigan yoki kaptarlar yashaydigan joy mavjud emas. Farg'ona shevasida vaqtincha qo'nim topiladigan joy ham "kaptarxona" deyiladi. Qishloqning joylashuviga e'tibor qaratadigan bo'lsak, u Qirg'iziston bilan chegaradosh hududda joylashgan bo'lib, qishloq tog' yonbag'irlariga juda yaqin. Taxminimizcha, chorvachilik bu hududda yaxshi rivojlanganligi sababli chorvador ko'chmanchilar qishlash uchun qishloq hududiga qish oylarida kirib kelishgan. Qishloq nomi shundan kelib chiqqan bo'lishi ham mumkin. Qishloq mahalliy aholisining millati esa tojik.

3. Informativ gidronimlar. Bunday gidronimlar jamoaviy nomlanish jarayonida suv havzasining sifati, ta'mi, hidi va suvining inson sog'lig'i uchun qanchalik muhimligini o'zida mujassamlashtirgan nomni oladi va axborot beradi.

Sassiqko'l – Farg'ona vil. Yozyovon t., ko'l nomi. Farg'ona va Marg'ilon shaharlarining kanalizatsiya suvlari shu ko'lga yig'ilganligi sababidan bad-bo'y hid chiqaradi, suvi ichishga yaroqsiz. Ko'l nomi suv hidiga nisbat berilib nomlangan.

Achchiqko'l – Farg'ona vil. O'zbekiston t., qishloq nomi. Achchiqko'l – asli suv havzalaridan biri – ko'lning nomi. Ko'l suvining achchiqligi, o'ta sho'r ekanligi, iste'mol uchun yaroqsizligi ko'lning shu tarzda nomlanishiga sabab bo'lgan [4, 7]. Ko'l nomi uning atrofidagi aholi punktiga o'tgan.

Bo'zariq – Andijon vil. Asaka t., mahalla nomi. Ko'kish rangli, sovuq suv oqadigan ariqqa qo'yilgan nom keyinchalik aholi maskaniga berilgan bo'lishi mumkin [1, 41].

Damko'l – Farg'ona vil. Farg'ona t., qishloq nomi. Ko'l nomiga nisbat berilgan oykonim. Dam geografik termin bo'lib, bu yerda oqmas ko'l ma'nosida qo'llanilgan [1, 51].

Oydinbuloq – Farg'ona vil. O'zbekiston t., qishloq nomi. Ushbu joy nomi tarkibidagi oydin so'zi toza, tip-tiniq ma'nosidadir. Oydinbuloq – suvi tiniq buloq, toza buloqli joy deb izohlanadi. Buvayda tumanidagi Oydinko'l toponimi ham xuddi shunday ma'noni bildiradi. Qishloqning atalishiga ko'l nomi asos bo'lgan [4, 37].

Shirmonbuloq – Andijon vil. Xo'jaobod t., qishloq. Toponimning birinchi komponenti **Chermon** so'zining fonetik variantidir. **ch** va **sh** tovushlarining o'zgarishi o'zbek tiliga xos xususiyatdir. Chermon "o'tloq, yaylov" ma'nosini bildiradi. Demak, **Shirmonbuloq** "yaylovdagi buloq" ma'nosida [5, 149].

Sho'rariq – Andijon vil. Uchqo'rg'on t., qishloq nomi. Sho'r "sho'r joy, sho'r yer" ma'nosini bildiradi. Umuman, bu so'z O'zbekistonda ko'plab toponimlar yasaydi, masalan, **Sho'rkent**, **Sho'rqishloq**, **Sho'rsuv**, **Sho'rchi** kabi nomlar, Sho'rariq "sho'r yerda oqadigan ariq" demakdir [5, 150].

Shirinbuloq – Namangan vil. Kosonsoy t., mahalla nomi. Suvning maza-si-ta'miga nisbatan olingan gidronimdan hosil bo'lgan joy nomi [1, 162].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Аҳмадалиев Ю.И., Отақулов П.С., Маматисаков Ж.Ж. Фарғона водийси: шаҳар, қишлоқ ва маҳалла номлари. – Фарғона, 2017. – 215-б.
2. Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1977. – 174-б.
3. Ибриқ Қувойи. Болали қайрағоч. – Тошкент, 2013. – 39-б.
4. Қораев С. Географик жой номлари маъноси. –Тошкент: Ўзбекистон, 1978.
5. Охунов Н. Жой номлари таъбири. – Тошкент: Ўзбекистон, 1994. – 85-б.

6-SHU'BA

O'ZBEK SHEVALARI LEKSIKASI

SHEVA – TILNI OZIQLANTIRUVCHI ILDIZ!

*Xolmanova Zulxumor,
ToshDO'TAU professori,
filologiya fanlari doktori,*

*Sodiqova Feruza,
O'zMU talabasi*

Annotatsiya. Maqolada shevalarning adabiy tilni oziqlantiruvchi manba sifatidagi o'рни ko'rsatilgan. Shevalarni o'rganish, adabiy til so'z boyligini oshirish dolzarb masala ekanligi, shevalarning qadriyat darajasidagi xususiyatlari borasida so'z yuritilgan. "Devonu lug'otit turk"da qayd etilgan so'zlarning hozirgi o'zbek shevalarida saqlanib qolgani Yakkabog' shevasi materiallari asosida tahlil qilingan. Shevalardagi fonetik, leksik, grammatik xususiyatlar borasida fikr bildirilgan.

Kalit so'zlar: adabiy til, sheva so'zlari, fonetik, leksik, grammatik xususiyatlar, fonetik o'zgarishlar, shevalar tasnifi, shevalar lug'ati.

Annotation. The article shows the role of dialects as a source of nourishing literary language. The study of dialects, the increase in the vocabulary of the literary language, the relevance of this issue, and the value characteristics of dialects were discussed. On the material of the Yakkabog dialect, the preservation of the words mentioned in "Devoni Lugotit Türk" in modern Uzbek dialects is analyzed. Opinions were expressed about the phonetic, lexical, grammatical features of dialects.

Keywords: literary language, dialect words, phonetic, lexical, grammatical features, phonetic changes, dialect classification, dialect dictionary.

O'zbek xalqining so'z boyligi uning o'tmishi va hozirgi kuni, butun imkoniyatlarini o'zida mujassamlantiradi. O'zbek shevalari milliy til rivoji uchun oziqlantiruvchi ildiz vazifasini o'taydi.

2019-yil 21-oktyabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni e'lon qilindi. Farmon matnida bir qator chet so'zlarning o'zbekcha muqobilini topish, turkiy so'zlarni faollashtirish masalasi alohida ta'kidlangan. Shevalarni o'rganish, shevalardagi so'z boyligini ommalashtirish shu jihatdan ham dolzarbdir.

O'zbek xalqi til jihatidan uchta yirik: qarluq, qipchoq va o'g'uz lahjalaridan tashkil topgan. Mazkur shevalarimizdagi so'zlarni yig'ib, lug'at tuzib asrama-

sak, bir kun kelib yo'qolib ketishi mumkin. Bu haqida tadqiqotchi N.Shoyimo-va quyidagi fikrlarni bildiradi:

“Shevalar vakillari nutqida qo'llanayotgan turfa lisoniy boylik to'planib, saralanib lug'at tarzida shakllantirilmasa, ular vaqt o'tishi bilan eskirishi, iste'moldan chiqishi, natijada ma'naviy va moddiy madaniyatning ajralmas bir qismi izsiz yo'qolib ketishi aniq”².

Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'otit turk” asarida qayd etilgan ko'pgina so'zlarning hozir ham tilimizda ishlatilishda davom etayotganligi shevalar tilni oziqlantiruvchi manba sifatida xizmat qilishini ko'rsatadi. Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'otit turk”ida yig'ilgan so'zlarning ko'plari hozirgi adabiy tilida faol qo'llanadi: *qatlama* (yog'da pishirilgan qat – qat non), *supurgi*.

“Devonu lug'otit turk”dagi bir qator so'zlar o'zbek shevalarida saqlanib qolgan: qor – *ko'nargi*, *uyutqi*, ba'zi hududlarda: *qor*.

Mahmud Koshg'ariy o'z davridagi so'zlarni yig'ib kitob holida meros qilib qoldirgan. Oradan 9 asr o'tib olimlar Koshg'ariy faoliyatining amaliy ahamiyatini anglab yetgan holda, bevosita uning faoliyatini davom ettirdilar. Tilshunos olim G.Yunusov o'zi to'plagan juda boy faktik materiallarga suyangan holda 1936-yili professor E.D.Polivanov tasnifidan keyin o'zbek shevalarini birinchilardan bo'lib guruhlagan. G.Yunusov va boshqa ko'plab olimlarning samarali mehnati tufayli o'zbek shevalarining boy materiali to'plandi, o'zbek dialektologiyasi fani shakllandi.

O'zbek shevalarni fonetik, leksik va grammatik jihatdan tasniflash mumkin. O'zimiz yashab turgan, hozirgi davrda kam ishlatiladigan so'zlarni jamlab o'zbek tili shevalarining mukammal izohli lug'atini tuzish kun tartibidagi dolzarb masalalardan hisoblanadi. Unga o'zbek xalqi ishlatadigan barcha so'zlarni qayd qilish amaliy ahamiyatga ega.

Quyida Qashqadaryo viloyati Yakkabog' tumani shevasi misolida shevalarning yuqoridagi uch jihatini adabiy til bilan solishtirib ko'ramiz.

Fonetik jihatdan:

Hozirgi o'zbek adabiy tilida	Yakkabog' shevasida
kosa	kasa
yur	jur
piyola	piyla
tuproq	turpoq

Leksik jihatdan:

Hozirgi o'zbek adabiy tilida	Yakkabog' shevasida
chiqindi	qo'qim

² 70(169).Шоимова Н. Шевалар луғатини яратиш – давр талаби // Тилшуносликнинг долзарб масалалари (Илмий мақолалар тўплами). – Т., 2008. 202–204-бетлар.

kuzatmoq	ser solmoq
ergashmoq	iyarmoq
mehmonga bormoq	qidirmoq
mog'orlamoq	panglamoq
mudramoq	mulgimoq

Grammatik jihatdan:

Hozirgi o'zbek adabiy tilida	Yakkabog' shevasida
boryapmiz	boryappiz
uyda turibman	uyga turibman

Ko'p jildli "O'zbek tilining izohli lug'ati"da adabiy tilda faol qo'llanadigan so'zlar bilan bir qatorda o'zbek tilining asosiy lug'at boyligi sifatida ayrim sheva so'zlari ham keltirilgan. Mazkur lug'atda Qashqadaryo shevalarida qo'llaniladigan bir qator leksik birliklar ham qayd etilgan: *lo'la* (437-bet), *yaktak* (478-bet), *chelak* (169-bet), *bargak* (29-bet)³. Shunga o'xshash ko'plab so'zlarimiz mavjud. Ularning hammasini jamlab "O'zbek tilining izohli lug'ati"ga kiritish kerakligi naqadar zarurligini barcha filologlar his qilyapti, menimcha. Shevalarda lug'atlarda deyarli qayd etilmagan bir qancha so'zlarimiz mavjud. Ulardan ayrimlariga to'xtalamiz.

Kiyimlarni ifodalovchi so'zlar:

Yakkabog' shevasida	Hozirgi o'zbek adabiy tilida
shapish	qalpoqning ichidan kiyiladigan shapkacha
kuttacha	nimcha
jilak	bobolar kiyadigan xalat
jilak	yopinchiq
jilap	paypoq
po'pak	sochga taqiladigan jamalak
mog'orlamoq	panglamoq
mudramoq	mulgimoq
pichak	ichiga ismaloq solib tandirga yopiladigan, keyin ustiga qaymoq surtib yeyiladigan yegulik
zor ddali	o'rik
itburun	na'matak
olivali	olcha
elovrash	bosinqirash

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I–V жилдлар. – Тошкент, 2006–2008.

selgimoq	qurimoq
hashshakalla	baribir
ximich	cho'p
ruvaray	bora-bora

Oziq-ovqat mahsulotlarini bildiruvchi sheva so'zlari orasida o'zbek xalqining o'zigagina xos bolgan taom nomlari, realiyalar uchraydi: **qurttovo** – qurtni ezib suvda qaynatib, ustiga sariyog' qo'yib yeyiladigan taom; **jachmich** – yangi pishgan nonga sariyog' aralashtirib yeyiladigan taom; **to'ntarma** – qaymoqqa unni qo'shib qovurib tayyorlanadigan taom.

Yakkabog' shevasida o'ziga xos ibora va birikmalar ham uchraydi: **suroving yo'q** – bir ishni eplolmaydigan; **buk havo** – dim havo.

Bunday misollarni ko'plab keltirishimiz mumkin.

O'zbek tili shunchalar so'zga boy, biz o'zimiz bunga parvo qilmaymiz. Bu ham yetmagandek, o'z tilimizga boshqa tillardan so'z qo'shamiz. Go'yoki rus, ingliz tillaridan so'z qo'shib gapirsak "aqli" hisoblanamiz. Ana shu "aqlilar" qatlami vakillarining asosiy qismini ziyoli aholi tashkil qilgani ajablanarli hol. Shunday ekan, biz, avvalo, ziyoli qatlam vakillarini tarbiyalashimiz kerak. Axir uyda, oilada ham bola onasiga taqlid qiladi. Ziyolilar o'zbek tiliga boshqa tillarni qorishtirib gapirganlarida oddiy xalqdan nimani kutish mumkin?

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, shevalar bizning madaniyatimizni kelajak avlodga yetkazuvchi vositalardan biridir. Shuning uchun barchamiz shevalarni iloji boricha ko'proq to'plab, hammamiz bir tan-u bir jon bo'lib, bu so'zlarni ommalashtirishga harakat qilishimiz kerak.

Prezident farmoni mazmunidan kelib chiqqan holda Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti huzurida shevashunoslik markazi tashkil etildi. Ushbu markazning faoliyatiga muvaffaqiyat tilaymiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. –Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 116–117-betlar.
2. Enazarov T. O'zbek dialektologiyasi: nazariya va amaliyot. –Toshkent: Mahalla va oila, 2021. – 40–41-betlar.
3. Ўзбек халқ шевалари луғати. –Тошкент: Фан, 1991. – 3–407-бетлар.
4. Шермухамедова Н.А. Илмий тадқиқот методологияси. –Тошкент: Fan va texnologiyalar, 2014. – 5–483-бетлар.

**O'ZBEK VA QORAQALPOQ XALQLARINING DASTURXON
ATROFIDA AYTILADIGAN IJOBIY ISTAK
MAZMUNIDAGI SO'ZLARI**

Ibragimova Zamira Yuldashevna,

*Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
"O'zbek tilshunosligi" kafedrası dotsenti*

Yabbarbergenova Shadigul,

Lingvistika (o'zbek tili) 2-kurs magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek va qoraqalpoq xalqlari dasturxon atrofida aytiladigan ijobiy istak mazmunidagi so'zlarni qiyosiy tahlil qiladi. Ikki xalqning bayram dasturxonlarida, marosimlarda ijobiy istak bildirish mazmunida qo'llaniladigan so'zlar qiyoslanib, tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: olqish, ijobiy istak, duo, tilak, nutqiy etiket, taom tanovuli, qut-baraka, baxtli hayot kechirish, qo'sha qarish.

Annotation. In this article, a comparative analysis of the words of the Uzbek and Karakalpak peoples with a positive wish around the table. The words used in the celebrations and ceremonies of the two nations are compared and analyzed.

Keywords: applause, positive desire, prayer, wish, speech etiquette, food, blessing, happy life, double aging.

O'zbek va qoraqalpoq xalq og'zaki ijodidagi olqish va istak so'zlari hayotda xilma-xil shakl va ma'noda qo'llanadi. Kundalik maishiy olqishlarning maxsus ijrochilari bo'lmaydi. Ular talab qilingan o'rinda yoshiga nisbatan ulug'roq bo'lgan kishilar tomonidan aytiladi. Bunday olqishlar aytilish o'rniga qarab uchrashuv olqishlari, dasturxon olqishlari va biror ish yoki tadbir boshlanishida aytiladigan olqishlar sifatida uch turga bo'linadi. Bu uch turning o'ziga xos xususiyatlari ham mavjud [Safarov, 156].

Marosim nomlarini ifodalovchi leksika genetik jihatdan bevosita shu xalqning til boyligi asosida, ba'zan turli omillar sabab o'zga, ko'pincha qo'shni yashovchi etnik birliklar lug'aviy boyligiga mansub so'zlarni olish orqali shakllanadi. Etnos hayotining keyingi tarixiy jarayonida yangi etnografik hodisalarning yuzaga kelishi ham marosimlar leksikasining uzluksiz rivojini ta'minlovchi omil hisoblanadi. Yonma-yon yashovchi xalqlar har doim bir-biriga ta'sir ko'rsatadilar, bir-biridan so'z olib, o'zlashtiradilar. Ushbu jarayon ko'p hollarda marosim ifodalovchi so'zlar guruhida ham ko'zga tashlanadi. Shuning uchun muayyan sharoitda olib qaralganda, zaruriyat tufayli boshqa xalqlar

tillaridan marosim ifodalovchi leksik birliklarning kirib kelishi ham marosim leksikasining boyish manbalaridan biridir.

Xalq og'zaki ijodidagi olqish va istak so'zlarining qo'llanish doirasi, o'rni va mazmuni haqida folklorist olimlar olib borgan tadqiqotlar, ma'lumotlar to'ldirilishlarni talab qiladi. Istak va olqish mazmunidagi birliklarning shakllanishi bir qator ijtimoiy omillar bilan ham bog'liqdir. Bularga o'zbek va qoraqalpoq xalqlarining urf-odatlar, marosimlari, islom diniga e'tiqodi, milliy qadriyatlari kabi omillarni kiritish mumkin. O'zbek va qoraqalpoq tilidagi olqish birliklarining leksik va grammatik xususiyatlarini o'rganish bilan birga, ularning mazmuniy hamda nutqiy sharoitga ko'ra tasnifini ham amalga oshirish kerak bo'ladi.

Ma'lumki, har bir tilning leksik xususiyatlari turli asoslarda o'rganilganda, undagi lug'at tarkibi taraqqiyotini belgilovchi til taraqqiyoti qonuniyatlari, til va tafakkur, til va jamiyat munosabatlarining lug'at tarkibiga ta'siri, lug'aviy birliklarning zamonaviylik, tarixiylik, ekspressiv-stilistik jihatdan turli tematik qatlamlarga bo'linishi kabi ijtimoiy-filologik jarayonlarni belgilab berish ko'zda tutiladi. O'zbek va qoraqalpoq xalqlari muomala madaniyatida ko'p ishlatiladigan iboralar ichida shunday turlari borki, ularda muomaladagi shaxslar bir-birlariga yaxshi tilak tilaydilar. Bunday iboralar duo qilish, olqish, istak bildirish, yaxshilik tilash kabi har xil ko'rinishga ega. Qoraqalpoq tilida *"K n j sa"*, *"B x tly bol"*, *"Ul-k zy nny  r   t n k r   se "* birliklari insonlarning bir-biriga yaxshilik tilash istagini bildiradi. Shu nuqtayi nazardan yuqorida tilga olingan bu xil iboralarni olqish termini bilan atash ma'quldir. Bunday hollarda ular olqishlardan tashqari, duo iboralari, so'z birikmasidan iborat ijobiy ma'no ifodalovchi *"Baraka topgur"*, *"Uyingga bug'doy to'lgur"* kabi birikmalarni, ayrim maqol va frazemalarni ham o'z ichiga oladi.

Ijobiy istak mazmun birliklari xalqimiz tarixida juda qadim davrlardan boshlab qo'llanib kelgan bo'lib, ularning namunalari duolar, urf-odat bilan bog'liq bo'lgan nutqiy etiketlar, iboralar, xalq maqollari shaklidagi turg'un birliklar misolida uchraydi. O'zbek va qoraqalpoq xalqi mehmondo'st xalqlar bo'lgani tufayli dasturxon atrofida aytiladigan ijobiy tilaklar juda rang-barangdir.

O'zbek va qoraqalpoq oilasida biror xonadonga kirish bilan dasturxon yozilmasidanoq: *"Ilohi omin, qadam yetdi, balo yetmasin! Shu xonadonga tinchlik, osoyishtalik bersin. Xonadon egalari uzoq umr ko'rib, bola-chaqalarining orzu-havasini ko'rsin!"* yoki qoraqalpoqcha *"            ,                 "*, deb tilak bildiriladi. Dasturxon yozilib, taomlar tanovul qilganda va taom tugagandan so'ng matn shaklidagi quyidagi ijobiy istak birliklari ishlatiladi: *Osh berganga bosh bersin, ketmas davlat, keng fe'l bersin, ado bo'lmas rohat bersin, xonadoningizdan fayz-baraka arimasin, uyingiz*

to'la baxt bo'lsin, qo'ni-qo'shningiz oldida yuzingiz yorug' bo'lsin, tilingiz uzun bo'lsin, nasibangiz to'liq bo'lsin, niyatlaringiz ulug' bo'lsin, dasturxoningiz to'kin-sochin, rizqingiz butun bo'lsin!

Bunday dasturxon atrofida aytiladigan ijobiy tilaklar qoraqalpoq oilalarida ham o'z ko'rinishini topgan.

*Ас бергенге бас берсин,
Алла узақ жас берсин,
Кетпес дәулет берсин,
Жән-жақтан қолды берсин,
Жортқанда жолды берсин,
Аллатаала шын жарылқап,
Айтқанымның бәри келсин,
Әўмийн, Аллаһыў әкбар! [4:231]*

Qoraqalpoq xalqida dasturxon atrofida taom tanovul qilib bo'lgandan so'ng aytiladigan duolar turlari ko'p. Ulardan ba'zida faqat "Әўмийн", deb qo'l ko'tarib qo'yishi mumkin, ba'zida esa qo'l ochilib aytiladi. "Көн берсин, берекет берсин, есесин алла жеткерсин", "Әўмийн той болсын, уақты хошлық болсын", "Әўмийн жарлықет, қабылет, бақ берсин, бәлеңнен сақла", "Әўмийн аманлық болсын, тынышлық болсын". Ba'zida katta-roq taom tanovvul qilib bo'lgandan so'ng ota-bobolar hurmatiga Qur'on xatm qilinadi. Misoli: "Туйе берсин", "Ийманы жолдасы болсын", "Жайы жәннетте болсын", деб дуо айтилади [Jərimbetov, 73].

Har bir xalqda bo'lganidek o'zbek xalqida ham milliy taomlarni iste'mol qilganda o'ziga xos olqishlar aytilgan. Ayrim joylarda esa qovun, go'sht yeyilgandan keyin aytiluvchi olqishlarning ba'zi namunalari saqlanib qolgan. Masalan: "Shirin-sharbat, mazgil obod, bobo dehqonga salavot, ekkanning, tik-kanning ota-bobosiga rahmat, omin" [Imomov, 110]. Qoraqalpoq xalqida ham bunday olqishlar saqlanib qolgan. Masalan: "Ekkenge, tikkenge, əkelgenge, keskenge rahmet, əymiyn".

Quyidagi duo ham dasturxon atrofida aytiladi: O'tirgan o'rnimiz yo'qolmasin. Yegan-ichganlarimizning savobi shu joydan o'tganlarga tegsin! Ishimiz o'ngidan kelsin, murodimiz hosil bo'lsin! Qatorimizdan xato qilmasin. Bunda osh berganga bosh bersin, ketmas davlat, keng fe'l bersin! Xayr-baraka, davlat ziyoda kabilar eng ko'p ishlatiladigan jumladir.

Yuqorida keltirilgan misollardan ko'rinadiki, xalqlarimiz o'rtasidagi urf-odatlariga ko'ra, bir xonadonga qadam qo'yish bilan shu xonadon egalari-ga yaxshi tilak bildiriladi va dasturxon yozilsa, uning atrofida o'tirganlar mezbonga sog'lik-salomatlik, uzoq umr, xonadoniga fayz-baraka, boylik, ahillik, kelgusi ishlariga farovonlik tilash bilan birga, shu xonadonda yashab o'tganlar xotirasiga ijobiy tilaklar bildiriladi, mehmon ishtirok etmagan holatda ham

har bir xonadon egasi dasturxon yozilishi bilan va dasturxon yig'ishtirilishi oldidan o'ziga, oila a'zolari va qavm-qarindoshlari uchun shu xildagi ijobiy istaklar ifodalovchi olqishlarni tilaydi. Qayd etilgan olqishlar duolar va nutqiy etiketlar mazmunida aks etadi.

Duo so'zi olqish mazmunini ifodalovchi birliklar tarkibida ko'p qo'llanib, duolarimiz qabul bo'lsin, o'qigan duolarimizning savobidan yetti pushtimizni bahramand qilgin shaklidagi ijobiy istakni bildiruvchi jumlarlar takibida ham bor.

O'zbek tilidagi duo so'zi avvallardan qo'llanib kelingan bo'lib, unda katta yoshdagi tabarruk kishilar, xalq ichida hurmatga sazovor bo'lgan mo'tabar insonlar yoki jamoada ishtirok etgan nisbatan yoshi kattalar tomonidan Ilohi omin iborasi bilan boshlanib, Ollohu akbar (Olloh buyuk, Olloh buzurg) iborasi bilan tugaydigan birliklar qo'llangan.

Arab tilidan o'zlashgan duo leksemasi forsiy va turkiy tillarga ham o'zlashib, islom dinining faol qo'llanuvchi so'zlaridan biri bo'lib, XIV-XV asrlardan eski o'zbek yozma yodnomalari tilida ham ishlatila borgan. Bunda "Muhabbatnoma" (Xorazmiy asari) va XV asrda Alisher Navoiy asarlari tilida ham nazmiy va ham nasriy asarlarda ko'p ma'noli so'zga aylangan:

Duo: Istak, tilak; Xudodan yolvorib yaxshilik tilash; maqsad, talab, istak; uzoq umr tilash; tumor.

Duo so'zi mavjud bo'lgan forsiy izofalardagi: "duoyi xayr" birikmasi – birovlariga yaxshiliklar tilab qilingan duo; "duoyi jon" – kimsaga umr va yaxshilik tilab qilingan duo va doim "sizning duoyi joningizdamiz" degan ma'noni ifodalab keladi. Duo so'zi qo'shma fe'llarda ham hosil bo'lgan: duo aylamoq, duo qilmoq, duo etmoq. Duo so'zining arabcha grammatik shakli "adiya" ham o'zbek tilida yozma yodgorliklar tilida uchraydi. Duo so'zining gapda turli mazmun ifodalashini ko'rsatuvchi yozma matnlardan misollar: Oltin olma, duo ol, duo oltin emasmu? (Maqol)

– Otaxon, menga pulingiz kerak emas, bitta duo qilsangiz, bas, – dedi u shoshib. (S.Ahmad) Duodan so'ng Otabek to'riq yo'rg'asini chiqarib, qutidorga tutdi. (A.Qodiriy) Ko'pchilikning duosi ko'l bo'lur (Maqol) Xolamga duo deb qo'y, qizim... – dedi To'xta xola. (I.Rahim)

Yuqoridagi misollarda duo so'zi turli mazmundagi olqish ifodalovchi so'z vazifasida kelgan.

Duo so'zi qoraqalpoq tilida "пәтия" deyiladi va arab tilidan olingan bo'lib, har bir insonga beriladigan yaxshi tilak, yaxshi niyat, insonning orzu-armonlarining amalga oshishi asos sifatida qabul etiladi [3:74]. [3:74]. – *Әззети – абырай, абырайдан айырмағай бир құдай. Әўмийн!*

Пәтия-тилектен кейин, Лепес: "Мырзашты жибер", – деп Аймерекеге ым қақты. (Қ.Мәтмуратов) [7:174].

*Жорытқанда жолың болсын,
Қыдыр ата жолдасың болсын,
Қырық шилтерлер жылауыңда болсын
От, жала, суу бәлесинен сақласын [5:7].*

Yuqoridagilardan shunday xulosa qilish mumkinki, ikki xalq o'rtasidagi bir-biriga aytiladigan ijobiy istak mazmuni birliklari mazmunan rang-ba-rang bo'lib, xilma-xil mazmuniy guruhlariga bo'linadi. Jumladan, ikki xalqda ham tinchlik, ahil-totuvlik, sog'lik-salomatlik, uzoq umr ko'rish, baxtli hayot kechirish, omadli, rizq-ro'zli bo'lish, muqaddas kunlar bilan qutlash, serfar-zand-serdavlat bo'lish, kuch-quvvat, baxtli hayot kechirish, qo'sha qarish kabi olqish mazmuni ifodalangan bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Safarov M. O'zbek xalq og'zaki ijodi. –T., 2010. – 367-b.
2. Alaviya M. O'zbek xalq marosim qo'shiqlari. – T.: Fan, 1974. – 221-b.
3. Jërimbetov Q., Allambergenov I., Nizamatdinov J. Qaraqalpaq folklori. –T., 2018. – 255-b.
4. Qaraqalpaq folklori. 77-87-tom. – Nëkis: Ilm, 2017. – 555-b.
5. Qazaqbaev S. Qaraqalpaq salt-dëstur jырлары. – Nëkis: Qaraqalpaqstan, 2018. – 32-b.
6. Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B., Safartov O. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. –T.: O'qituvchi, 1990. – 303-b.
7. Mëtmuratov Q. Terbenbes. – Nëkis: Bilim, 2004. – 334-b.

DIALEKTAL LEKSIKADA SINONIMIYA

Musayeva Feruza Toraxanovna,
O'zbek tili, adabiyoti va folklori
instituti doktoranti
musayeva.feruza2016@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola o'zbek tilidagi dialektal sinonimiyaga bag'ishlangan bo'lib, tildagi sinonimiya bilan shevalardagi sinonimiyaning farqi, dialektal sinonimiyaning o'ziga xos xususiyati, uning yuzaga kelish sabablari yoritilgan. O'zbek dialektal leksikasidan to'plangan material asosida dialektal sinonimiya omillari bayon qilingan.

Kalit so'zlar: dialektal sinonimiya, lisoniy aloqa, areal tilshunoslik, semantik farq, konnotativ ma'no, salbiy baho.

Annotation. This article is devoted to dialectal synonymy in the Uzbek language. Author researches the difference between synonyms in the language and synonyms in dialects, the peculiarities of dialectal synonymy, the reasons for its occurrence. Factors of dialectal synonymy are described on the basis of material collected from the Uzbek dialectal lexicon.

Keywords: dialectal synonymy, linguistic connection, areal linguistics, semantic difference, connotative meaning, negative evaluation.

Turkiy tillar shevalari bo'yicha to'plangan boy faktik material "turkiy tillarning birortasi ham o'zbek tilidagi kabi turli-tuman dialektal farqqa ega emas..." [Поливанов, 1933:3] deya xulosa yasashga asos beradi. O'zbek tilining bunday ranginligi va boyligi Sh.Sh.abdurahmonov fikriga ko'ra barcha sheva va lahjalarda turkiy qabila va urug'larga xos xususiyatlar bilan bir qatorda, turkiy bo'lmagan etnik elementlarning ham ta'siri [Шоабдурахмонов, 1962: 8] bilan bog'liq.

O'zbek tilining dialektal jihatdan rang-barangligi va boyligi paradigmatic munosabatlardan biri – sinonimiyada ham yaqqol ko'rinadi. Shevaning leksik tarkibi barqaror ko'p tomonlama munosabatlar bilan bog'langan unsurlardan iborat tizimdir. Har tomonlama munosabatlar deganda so'zlarning mavzuiy, leksik-semantik maydonlarga birlashishi, sinonimiya, antonimiya, omonimiya, polisemiya kabi hodisalar, tur-jins munosabatlari va hokazolar tushuniladi. Dialektal leksikani qamrab olgan paradigmatic munosabatlar mavzuiy va leksik-semantik guruhlarda ko'proq namoyon bo'ladi.

Dialektal sinonimiya deganda L.I.Barannikova "bitta sheva yoki hududiy jihatdan yaqin shevalardagi bitta grammatik kategoriya doirasidagi ma'nosi aynan yoki yaqin bo'lgan so'zlar"ni tushunadi [Баранникова, 1968:101-121].

Ushbu tadqiqotimizda o'zbek tili shevalaridagi sinonim so'zlar dialektal sinonimlar sifatida tadqiq etilgan.

O'zbek shevalari leksikasidan to'plangan materiallar o'zbek shevalarida bitta so'zning 5–6 tagacha dialektal sinonimlari mavjudligini ko'rsatdi. Mavzuviy jihatdan qaraydigan bo'lsak, eng ko'p sinonimik qatorlar fitonimiya, zoonimiya, maishiy leksika kabilarda uchraydi. Adabiy tilda "na'matak" shaklida uchraydigan fitonimning o'zbek shevalarida quyidagi variantlari uchraydi: **na'matak** – *itburun, ajinabuta, ajinapitta, gulbuta, hulo'l, jingul, bog'gul, xorgul, hargul*. "Yalpiz" fitonimining *hulvo, pudina, pidina* kabi dialektal sinonimlari ma'lum. Non yopishda qo'llanadigan "nonpar" uy-ro'zg'or buyumining dialektal variantlari quyidagi sinonimik qatorni tashkil etadi: nonpar – *tikach, chekich, chakich, duki*.

O'zbek tilida sinonimiya hodisasini chuqur o'rgangan N.Mahmudov sinonimik qatorni tashkil etuvchi so'zlar qaysidir jihatlari bilan bir-biridan farqlanganligi uchun tilda alohida leksik birlik sifatida yashashi mumkinligi, agar shunday farq bo'lmasa, bu farqning ifodalanishi lisoniy-mantiqiy muvoqot muvozanati uchun qimmat bilan yukunmasa, sinonimlar deyiladigan ulgurji lisoniy zaxira tilga mutlaqo ortiqcha va keraksiz yuk bo'lib qolishini e'tirof etadi [Махмудов, 2021: 4-5]. Darhaqiqat, sinonimlar semantik, uslubiy, konnotativ jihatdan o'zaro farqlanmas ekan, ularning tilda yashab qolishi amrimahol. Bir til doirasidagi shevalarda bir ma'noli so'zlarning mavjudligi va ularning muvaffaqiyatli qo'llanishi iste'mol doirasi bilan izohlanadi. Ya'ni dialektal sinonimik qatorni tashkil etuvchi birliklarning ayrimlari bir guruh shevalarda qo'llansa, boshqalari boshqa guruh shevalarda qo'llanadi, ular bir iste'mol doirada kesishmaydi, shuning uchun yashashda davom etadi. Masalan, *ostona-bo'sag'a-poygak-adan-irga* sinonimik qatordagi *bo'sag'a* birligi ko'proq qipchoq guruhi shevalarida qo'llansa, *poygak* qorluq guruhi shevalarida uchraydi, *adan* esa Xorazm shevalariga xos. *Qalampir-garmdori-burch-qizdori* sinonimik qatorni tashkil etuvchilardan *qalampir* va *garmdori* qolganlarga nisbatan faol bo'lib, ayrim shevalarda *garmdori* qo'llansa, ayrimlarida *qalampir* qo'llanadi, *burch* bu ma'noda asosan Xorazm shevalarida uchraydi, *qizdori* leksemasi Iqon shevasida qayd etilgan, bu shevada *qalampir, garmdori* birliklari qo'llanmaydi. Bir sheva doirasidagi sinonimlar yuqorida qayd etilganiday, semantik, konnotativ ma'nosiga yoxud baho munosabatiga ko'ra o'zaro farq qiladi, bu ularning bir sheva doirasida yashab qolishini kafolatlaydi. Masalan, yuqorida qayd etilgan *ostona* sinonimik qatordagi Payariq shevasiga xos *irga* dialektizmi so'zi boshqalardan semantik jihatdan biroz farq qilib, "uy ichining poygagi" ma'nosini bildiradi. Shuningdek, *zinapoya-pillapoya-oshqultoq-paymancha* dialektal sinonimik qatordagi *paymanchak* dialektal sinonimik qatordagi boshqa birliklardan semantik jihatdan biroz farq qiladi. Bu so'z Farg'ona shevalarida uchraydi, uning ma'nosini Isajon Sulton quyidagicha izohlaydi: "Misol uchun, men tug'ilib o'sgan qish-

loqda “paymanchak” degan soʻz bor. U – soy, koʻl yoki daryo boʻyida suv olish uchun oʻyilgan zinapoyadir” [4]. Shu sinonimik qatordagi oshqultoq semantik jihatdan farqlanmaydi, bu soʻz Iqon shevasida uchraydi; iqonliklar *pillapoya*, *zinapoya* soʻzlarini ishlatmaydi. Bu shevada *oʻrganmoq* – *danikmoq* soʻzlari qayd etilgan boʻlib, *oʻrganmoq* konnotativ jihatdan neytral boʻlsa, *danikmoq* salbiy konnotatsiyani ifodalaydi. Soyim Is’hoqovning tarixiy mavzuda yozilgan “Qabrdan chiqqan qul” asarida bu soʻz neytral ma’noda uchraydi: *Yo’lda ko’p toliqdi, shul vajhdin besh-o’n kun ayovlab turursiz. Uy va do’kon yumushlaridan o’zgasig’a danikmagonliqin hisobg’a olursiz. Nasib etsa, kelasi yili shu mahallarda qaytarib olib keturmen. Shung’a roziliq berurmusiz?* Demak, bundan xulosa chiqadiki, aslida neytral ma’noli bu soʻz Iqon shevasida salbiy konnotatsiyani ifodalashga ixtisoslashgan. Shu kabi bu shevadagi *xursand-ma:z* sinonimik qatordagi *ma:z* birligi ham *xursand*dan salbiy konnotatsiya bilan ajralib turadi: kesatish, chandish, tegishish maqsadlarida *ma:z* birligi qoʻllanadi, soʻzlovchi ijobiy munosabatini bildirimoqchi boʻlsa, *xursand* soʻzini qoʻllaydi. *Ozg’in* – *tirjiq* sinonimik qatordagi Zomin shevasiga xos *tirjiq* dialektal sinonimi ham salbiy konnotatsiyani bildiradi.

Dialektal sinonimiya yuzaga kelishining sabablari leksik sinonimiya singari rang-barang. Ularni quyida koʻrib chiqamiz.

1. Yuqorida qayd etganimizdek, oʻzbek tili shevalari murakkab genetik tuzilishiga ega. Agar qirgʻiz, qozoq tillari qipchoq lahjasi, turkman tili oʻgʻuz lahjasi asosida shakllangan boʻlsa va ularning asosini mana shu lahjalarning fonetik, grammatik va morfologik xususiyatlari tashkil etsa, oʻzbek tili uchalla lahjani oʻz ichiga oladi va demakki, oʻzbek shevalari leksikasida mana shu lahjalarga oid leksik birliklar saqlanib qolgan va ular, oʻz navbatida, dialektal sinonimiyani yuzaga keltiradi. Oʻzbek shevalari tarkibida uchta lahjaga oid leksemalar borki, ular sinonimik munosabatga kirishib dialektal sinonimiyani yuzaga keltiradi. Xususan, *boshqorongʻi* – ***jerik*** sinonimik juftlikdagi *jerik* birligi qipchoq lahjasiga, *chaqaloq* – ***bavak*** sinonimik qatoridagi *bavak* leksemasi oʻgʻuz lahjasiga, *kerilmoq* – ***mardaymoq*** sinonimik juftlik tarkibidagi ***mardaymoq*** qorluq lahjasiga xos.

2. Dialektal sinonimiyani yuzaga keltiruvchi omillardan biri lisoniy aloqalardir. Maʼlumki, oʻzbek tilli aholi uzoq vaqtlar davomida tojik, qozoq, qirgʻiz tilida soʻzlashuvchi aholi bilan yonma-yon yashagan. Tabiiyki, nafaqat oʻz tilida ifodaga ega boʻlmagan leksik birliklar, balki tilda nomlangan birliklarga sinonim boʻlgan leksemalar ham faol oʻzlashgan. Bu turdagi dialektal sinonimiya tojik va oʻzbek millati, oʻzbek va qoraqalpoq millati vakillari yonma-yon yashaydigan hududlarda koʻproq uchraydi. Xususan, chillak oʻyini Buxoro shevalarida tojikchadan oʻzlashgan ***akkol*** soʻzi bilan ifodalanadi, Qashqadaryo shevalarida *oyogʻi qiyshiq* maʼnosida tojikcha ***kachal*** soʻzi qoʻllanadi, qoraqalpoq xalqiga yaqin oʻzbek shevalarida saksovul ***sozoq*** soʻzi bilan yuritiladi. Demak, bu yerda oʻzbek-tojik, oʻzbek-qoraqalpoq dialektal sinonimiyasi

yuzaga kelgan. *Beshik – gavra, yelka – shona (Olot), boshqorong'i – gudoyish, dujon – homilador* dialektal sinonimlar ham o'zbek-tojik lisoniy aloqalari natijasidir. Umuman olganda, lisoniy aloqalar dialektologiya sohasining yo'nalishi bo'lmish areal tilshunoslikning asosiy tushunchalaridan biri sanaladi. Tillarning o'zaro aloqasi tillardagi ko'pgina hodisalarni tushuntirib berishi mumkin.

3. Dialektal sinonimiya yuzaga kelishida so'z ijodkorligining o'rni ham katta. Dialektal leksika tahlili tildagi barcha lisoniy jarayonlar (so'z yasashi, so'z o'zlashtirish, ma'no kengayishi, ko'chma ma'no hosil bo'lishi va h.k.) shevalarda ham faol kechishini yana bir karra isbotladi. Ayrim shevalarda dialektal sinonimik qatorni tashkil etuvchi biror birlik faol, boshqasida boshqasi faolligi tufayli shevalarda ular yordamida yasalgan yasama so'zlar ham o'zaro sinonim bo'lib qolishi mumkin. Masalan, *yashirinmoq-berkinmoq-gizlanmoq* sinonimik qatorini tashkil etuvchi so'zlardan turli shevalarda bolalar o'yini nomi yasalgan bo'lib, ular dialektal sinonimiyani yuzaga keltirgan: *yashinmachoq-yashintopaloq-berkinmachoq-gizlanmachoq*. Yoki *tuyaqumursqa-tuyachumoli* sinonimik qatorini olaylik. Oyoqlari uzun, katta chumoli ma'nosini bildiruvchi bu birliklar turli shevalarda *chumoli* va *qumursqa* sinonimik birliklari asosida hosil bo'lgan. *Ninachi-tamanchi* (Qo'shko'pir) sinonimik qatordagi *tamanchi* dialektal sinonimi ham *taman* (juvoldiz) dialektal sinonimi asosida hosil bo'lgan. Umuman olganda, so'z ijodkorligi asosida hosil bo'lgan dialektal sinonimlarning o'zini ikki guruhga ajratish mumkin: 1) leksemalar asosida hosil bo'lgan dialektal sinonimlar; 2) affikslar yordamida hosil bo'lgan dialektal sinonimlar. *Yoztovuq-yobontovuq* (qirg'ovul), *qoraparang-qorashirg'ay* (qoramag'iz) dialektal sinonimlari leksemalar asosida hosil bo'lgan dialektal sinonimlardir. *Chinachoq-chinatoy-chinaqay* (jimjiloq), *yengicha-yengsak* dialektal sinonimlar bir asosdan, ammo turli affikslardan yasalgan.

Xulosa qilib aytganda, bizni qurshab turgan olamdagi narsa-buyumlar va voqea-hodisalar o'rtasidagi o'zaro aloqa, semantik o'xshashlik va farqlar yaxlitligini aks ettiruvchi rivojlangan sinonimik qatorlar semantik makonni tashkil etish xususiyatlarini aks ettiradi. Chuqur semantik asosga ega boy leksik sinonimiya sheva egalarining voqelikni o'ziga xos qabul qilishi va talqin etishini isbotlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Маҳмудов Н. Синонимлар – тил зангинлиги ва рангинлиги кўзгуси // Ўзбек тили ва адабиёти. 2021. – №4.

2. Поливанов Е.Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. – Ташкент, 1933.

3. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Тошкент, 1962. – 8-б.

4. <https://xs.uz/uzkr/post/zhon-ichra-zhonim-mening>

LISONIY SHAXSNI BELGILASHDA DIALEKTAL OMIL

Umurzoqova Marhabo Egamberdiyevna,

ToshDO'TAU dotsenti, PhD

umurzakovamarkhabo@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada badiiy matnda lisoniy shaxs va uni belgilovchi omillar xususida so'z yuritiladi. Lisoniy shaxsni belgilashda dialektal omilning belgilari yoritiladi.

Kalit so'zlar: lisoniy shaxs, dialektal so'zlar, idiolekt, sheva egasi, sotsiolekt

Annotation. The literary text of the article deals with the linguistic personality and the factors that determine it. In defining a linguistic personality, the signs of the dialectal factor are highlighted.

Keywords: linguistic personality, dialectal words, idiolect, dialect, sociolect

Lingvopersonologiyaning asosiy masalalaridan biri har bir til egasining lisoniy shaxs sifatida tildan foydalana olish imkoniyatlarini ko'rsatib berish, ularning tildan foydalanishdagi o'ziga xosliklarni yoritishdan iboratdir. Badiiy matnda lisoniy shaxs bevosita yozuvchining tildan foydalana olish imkoniyatining ifodasi sifatida namoyon bo'ladi. Tilshunoslikda bu borada qilinayotgan ishlarda til egasiga lisoniy shaxs sifatida qarash, turli lisoniy shaxs tiplarini ajratish masalasi ustuvorlik qiladi.

Lisoniy shaxs sifatida so'z yuritilar ekan, avvalo, har bir shaxsning til egasi sifatida ma'lum bir shevaga mansubligini yoddan chiqarmaslik kerak. Tilshunoslikda lisoniy shaxsni o'rganishga oid qator tadqiqotlar mavjud. V.D.Lyutikova lisoniy shaxsni dialekt egasi sifatida o'rganib, uning nutqiga xos dialektal belgilarni tahlil qilgan [2]. Badiiy matnning lingvopoetik tahliliga bag'ishlangan ishlarda ham badiiy matnda qahramon nutqining individualligini ta'minlashda sheva so'zlarining o'rni va ahamiyati kattaligi alohida ta'kidlanadi. Xorij dialektologiyasida idiolekt tushunchasi mavjud bo'lib, u yakka shaxslarga xos bo'lgan nutqiy o'ziga xoslikni ifodalaydi [1.16].

Badiiy matnda qahramon nutqini berishda yozuvchilar asosiy hollarda ularning hududiy mansubligini ko'rsatish uchun shevaga xos so'zlardan foydalanadilar. Matnlarni lingvopersonologik tahlil qilish jarayonida bir personajning nutqida ham dialektal, ham ijtimoiy qatlamga xoslik elementlarini ko'rishimiz mumkin.

– Siz bunaqa fikriz bilan nima qip adashib kepqoldiyz o'zi bo'tlaga, a? Sudga borsam, uyyi, hovli-joyyi yarmini ukamga xatlab berishadi-ku! Munday kallani ishlatin, brat, kallani!..

– Toshdomla nima derkin endi?

– *Kecha kirganman oldilariga. Bo'ladi, o'n kun qatniysan, didila.*
– *Keyin-chi?*
– *Nima keyin? Ukam o'z ixtiyori bilan merosdan voz kichadi. Shunaqqip berishga kelishdu.*

– *Kelishdik?*
– *Ha, kelishdu. To'g'ri, biroz qimmatroqqa tushvomman. Maylide, manga qovotgan meros oldida bu nimayam bo'lardi (U.Hamdam).*

Quyidagi misolda ham shevaga xos so'zlardan foydalanish orqali yozuvchi lisoniy shaxsning qaysi sheva vakili ekanligini ko'rsatib bergan. Lisoniy shaxs nutqidagi fonetik o'ziga xoslik, tinglovchiga mensimaslik nazari bilan qarash, o'ziga ishonch ohanglarini berishda tovushlarning o'ziga xos tarzda ifodalaniishi ham muhim rol o'ynagan.

– *Ha-a, yigitcha, yoqmadimi? – Odamni teshib yuboradigan piching ohangida dedi "ma'bud", – yaxshi-yaxshi, borvur, ertaga holin bundan battar bo'ganda yana emelab kelasan-ku! Borvur! Sandaqalani ko'p ko'rganmiza.*

– *Bundan battari bo'lmaydi! Emaklab qolsam ham sizni oldizga boshqa kelish yo'q! – Po'lat bir kilo go'shtning pulini sanab "ma'bud"ning oldiga qo'ygandi, chol shoshib uni sanay ketdi (U.Hamdam).*

Quyidagi parchada Andijon shevasiga mansub bo'lgan ayol lisoniy shaxsi va o'g'il lisoniy shaxsini shakllantirishda yozuvchi buvi, o'shag'larni leksik birliklaridan foydalangan.

– *Yo'q, buvi, siz nimanidir yashirayapsiz?*

Halima aya gap topolmay kalovlandi.

– *Hech nimani yashirayotganim yo'q, o'g'lim. Faqat sizlarning qiynalayotganingizni ko'rib o'pkam to'lib ketdi. Qo'y, o'g'lim, o'shag'lani (U.Hamdam).*

– *Quyidagi matnda ham qo'llanilgan ena, ovo dialektal birliklari ham hududiy jihatdan mansublikni ifodalash uchun xizmat qilgan.*

– *O'g'lim, bir qarindoshlarni ko'rib kelsang bo'lardi. Enang ham o'zini ancha oldirib qo'ygan. To'shakka tushib qolgan. Hozir Kenjavoy ovongnikida (U.Hamdam).*

Badiiy matnda qo'llanilgan shevaga xos so'zlar hududiy jihatdan mansublikni bildirish orqali lisoniy shaxsni ifodalash bilan birga, murojaat odobi, o'zbeklarga xos kattalarni hurmat qilish xislatlarini ham ifodalaydi.

– *Apa, bir duo qiling, – Kenjavoy aka xotini-yu bolalari davrasida duoga qo'l ochib turar edi (U.Hamdam).*

Ma'lumki, shevaga ko'ra farqlanish nutqning muhim belgilaridan biri sanaladi. Ayniqsa, so'zlashuv nutqida shevaga xos belgilar yorqin ko'zga tashlanadi. Til egalarini ular nutqida qo'llangan sheva materiallari asosida lisoniy shaxs tiplariga ajratish mumkin bo'ladi. Masalan: Toshkent shevasiga xos lisoniy shaxs tipi, Andijon shevasiga xos lisoniy shaxs tipi kabi. Quyidagi nutq parchasiga e'tibor qaratamiz:

– *Allo, Marfua, qalaysan? Bormisanla? Ertalabdan beri telefon qilaman, omiysila? Hm... Allo, bugun ering bilan kellaring. Xo'jayinim "Den rojdeniya"lari bilan moshinasini yuvvotdila. Yengisini. Ha, oldila. Mers. Olti yuz. Hammaligini etdim. Bitta sila qoluvdila. Xo'p, poka...* (U.Hamdami). Ushbu nutq parchasida qo'llangan *qalaysan, bormisanla, omiysila, kellaring, moshina, yuvvotdila, yengisini, oldila, hammaligini etdim, sila qoluvdila* birliklari nutq egasining Toshkent shevasi vakili ekanligini anglatadi. Yuqorida ko'rgan matnlarimizda esa Andijon shevasi vakillarining lisoniy shaxsi ifodalangan edi.

Lisoniy shaxsni belgilashda dialektal omil sifatida faqat shevaga xos so'zlar-gina emas, morfologik belgilar, gapning sintaktik qurilishidagi o'ziga xoslik ham inobatga olinadi. *Amir, Tilovberdini berman yubor! Tilovberdi, munda ke!* (T.Murod). Bu o'rinda lisoniy shaxsning o'ziga xosligini ifodalashda shevaga xos bo'lgan grammatik shakllar (*berman, munda*) muhim vosita bo'lib kelgan. Lisoniy shaxsni belgilashda dialektal omilni belgilashda uch jihatga e'tibor qaratish zarur: shevaga xos so'zlar, grammatik shakllar va sintaktik qurilish. Gapning sintaktik qolipiga qarab har doim ham lisoniy shaxsning hududiy jihatdan xoslanganligini belgilab bo'lmaydi. Chunki har bir shaxs o'ziga xos tarzda nutq tuzadi. Nutq tuzishga qodir bo'lgan har bir til egasining nutqini o'rganish lingvopersonologiyaning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. –Toshkent: Nodirabegim, 2021.
2. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М.: Перемена, 2002. – С. 477.
3. Караулов Ю. Н. Русская языковая личность и задачи ее изучения // Язык и личность. – М.: Наука, 1989. – С. 3–8.
4. Лутфуллаева Д., Худойберганова Д. Тилшуносликда лисоний шахс муаммоси // Ўзбек тили ва адабиёти. 2017. №.6. – 36–37-бетлар.
5. Лютикова В.Д. Языковая личность: идиолект и диалект: Автореф. дисс. ... док. филол. наук. – Екатеринбург, 2000. – С. 41.
6. Ниязова Д. Бадий матнда лисоний шахс типлари. Филол.фан. бўйича фалсафа док. дисс. – Қарши, 2020.

“O‘ZBEK TILINING IZOHLI LUG‘ATI”NI YANADA BOYITISH YO‘LIDAN

Tojiboyev Botir Raximjonovich,
ToshDO‘TAU dotsenti, PhD
botirtajiboyev19@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Namangan viloyati Chortoq tumani Pesh-qo‘rg‘on qishlog‘ida ko‘p davrlardan beri faol qo‘llanishda bo‘lgan, ammo “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”ga kiritilmagan so‘zlar haqida gap boradi. Ushbu shevada keng qo‘llanuvchi so‘zlarning izohli lug‘atga kiritish zarurligi amaliy jihatdan tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: o‘ngar, tiriz, tirja, cho‘g‘aloq, olvali, so‘ta, olcha, olxo‘ri, sheva, lahja, qipchoq, singarmonizm.

Annotation. The words which are used actively in Chartak District from Namangan region in the Peshkorgon village of many times, but a word about the words that are not included in the Uzbek language dictionary conducted in this article. In this dialect, the words widely used in practice is practically analyzed the need for an explanatory dictionary.

Keywords: kipchak, singormonism, o‘ngar, tiriz, tirja, cho‘g‘aloq, olvali, so‘ta, olcha, olxo‘ri, sheva, lahja,

Sanoat va fan-texnika taraqqiyoti ta‘sirida o‘zbek tiliga zavod, fabrika, traktor, mashina, poyezd, avtomat, metro, kompyuter, telefon kabi yuzlab, hatto minglab so‘zlar o‘zlashdi.

Ona tilimizda muqobili yo‘q bu so‘zlarni ma‘naviy boyligimiz sifati-da qadrlaymiz va ularning barcha turdagi lug‘atlardan o‘rin olishi tabiiy hol. Shu tariqa o‘zbek tilining lug‘at boyligi ko‘payib boradi va har birimiz bu voqelikka emin-erkin munosabatda bo‘lishimiz darkor. Afsuski, mazkur ijobiy rivojlanish bilan bir qatorda sho‘ro tuzumi davrida ona tilimiz taraqqiyotida ayrim muammolar yuzaga keldi. Jumladan, ona tilimizda viloyat, tuman, xaxira, guruh, kotib, hakam, haydovchi, shifokor, reja, hisobchi, iqtisodchi, shartnoma, buyurtma, usta, murabbiy kabi so‘zlar bo‘lgani holda majburiy ravishda oblast, rayon, zapas, gruppа, sekretar, sudya, shofyor, vrach, plan, buxgalter, ekonomist, dogovor, zakaz, master, trener kabi ruscha-baynalmilal so‘zlardan foydalanishga odatlandik [5.124]. Sho‘ro tuzumi davrida chop etilgan ikki jildlik “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” 2006-yilda besh jildlik ko‘rinishda bosmadan chiqdi. Albatta, bundan barchamizning boshimiz ko‘kka yetdi. Ona tilimizga e‘tibor tufayli “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” orzumizdagi kabi nashr etildi. O‘shandan

buyon bu noyob nashr ko'pchilikning stoli ustida turadi. Ayniqsa, o'qituvchi va o'quvchilar undan ko'p foydalanadi.

Ammo shunday bo'lsa-da, oradan 16 yil vaqt o'tib ushbu lug'atni ham qayta ishlab to'ldirish kerak degan fikrlar o'rta tusha boshladi. Biz bu holatni ham tabiiy qabul qilamiz. Chunki, barchamizga ma'lumki, jamiyatdagi har qanday o'zgarish birinchi navbatda o'zbek tili lug'at tarkibida o'z aksini topadi. Shunday ekan, lug'atlar ham zamon bilan, jamiyat bilan qadam-baqadam yurmog'i lozim.

Bilamizki, lug'atlar ichki va tashqi manbalar hisobiga boyib boradi. Fikrimizcha, qaysidir narsa-predmetni yoki voqea-hodisani ifodalash uchun yangi so'zga ehtiyoj tug'ilsa, shevalarimizga ko'proq tayanilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Bordi-yu shevalarimizda bunday imkoniyat bo'lmasa, tashqi manbaga, ya'ni chet tillaridan so'z o'zlashtirishga majbur bo'lamiz. Ayrim paytlarda shevalarda shu tushunchani ifodalovchi so'z bo'la turib chetdan so'z o'zlashtirish yoki bir necha narsa-predmetni, boshqa-boshqa voqea-hodisalarni bir so'z bilan atash holatlariga ham duch kelmoqdamiz. Masalan, Naman-gan viloyati Chortoq tumanining Peshqo'rg'on qishlog'ida pishgan mevasi qizil-qora rangda bo'ladigan daraxtni olvali deb atashadi [4.114]. Olvalining yonida pishgan mevasi sariq-qizg'ish tusli olcha daraxti ham o'sadi. Ko'plab hamqishloqlarimiz hovlisida olvali va olcha bilan birga pishgan mevasi qizil rangli va kattaligi yong'oqdek-yong'oqdek keladigan olxo'ri daraxti ham bor. Boshqacha aytganda olvali – olcha va olxo'ridan mutlaqo farqlanuvchi daraxt. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da esa "olvali"ning ma'nosi "olcha yoki olxo'ri" deb ko'rsatilgan. O'zi "olvali". U qanday qilib yana "olcha" yoki "olxo'ri" bo'lib qoladi? "O'zbek tilining izohli lug'ati"ga kirmay qolgan, kirgan bo'lsa ham noto'g'ri izoh berilgan so'zlar qatorini yana davom ettirish mumkin. Masalan, makkajo'xorining donli va donsiz ko'rinishiga bir xil, ya'ni "so'ta" deb izoh beriladi⁴. Qanday qilib ikki xil predmetni bir so'z bilan ifodalanishi mumkin? Donsiz holatdagi o'zakni ifodalovchi so'z o'zbek tilida yo'qmi?

Bor! Topsa bo'ladi! Faqat buning uchun mashaqqat chekish, izlanish lozim. Bizning qishloqda⁵ so'taning donsiz o'zagi "cho'g'oloq" deyiladi. Balki boshqa shevalarda bu so'zning yana muqobili bordir.

Nima bo'lganda ham so'taning donsiz o'zagini ifodalovchi so'z "O'zbek tilining izohli lug'ati"dan o'rin olgani ma'qul.

Bu "cho'g'oloq" bo'ladimi yoki boshqa so'z lug'atchilarning ixtiyorida.

Ko'pchilik izohli lug'atda shevaga xos so'zlar berilmaydi, degan mulohazada yuradi. Aslida esa bunday emas. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da ham ma'nosi izohlangan shevaga xos so'zlar uchraydi.

⁴ O'zbek tilining izohli lug'ati. 2006-yilgi nashri.

⁵ Namangan viloyati Chortoq tumani Peshqo'rg'on qishlog'ida.

Masalan, “zak” (zax), “zambur” (qovoqari). Bizningcha, “zak”ning shevaga xos soʻz sifatida berilishi biroz bahsli. Chunki bu soʻz shunchaki “zax” soʻzining buzilgan shakli. Xalqimiz nutqida “zambur” soʻzi ham u qadar ommalashmagan. “Oʻzbek tilining izohli lugʻati” adabiy soʻzligimizga asoslangan ekan, bu kabi shevaga xos soʻzlarning unga kiritilishi foydalanuvchilar orasida bahs-munozara uygʻotib, ikkilanishlarga sabab boʻlishi mumkin. Lugʻatga kiritilishi shart boʻlmagan shevaga xos soʻzlar oʻrniga xalq nutqi va adabiy asarlarda uchraydigan boshqa soʻz namunalariga oʻrin ajratilishi maqsadga muvofiq.

Endi yana boshqa bir soʻzga eʼtiboringizni qaratmoqchimiz. Barchamiz Turdi Farogʻiyning *“Tor koʻngillik beklar”* deb boshlanuvchi gʻazalini yaxshi bilamiz. Gʻazaldagi *“Bir yaqodin bosh chiqorib, barcha bir toʻngʻa kirib, Bir oʻngurlik, bir tirizlik, bir yaqo yenglik qiling”* baytida ishlatilgan *“oʻngurlik”* soʻzi bir paytlar olimlar oʻrtasida bahs-munozaraga sabab boʻlgani koʻpchilikning yodida boʻlsa kerak. Oʻshanda baytdagi *“oʻngur”* soʻziga 10-sinf “Oʻzbek adabiyoti” majmuasida *“chuqurlik”* deb izoh berilgandi. Holbuki, bu soʻz choponning bir qismi ekani koʻpchilikka maʼlum. Keyinchalik 7-sinf “Adabiyot” darsligida *“oʻngur”* (choponning etak qismi) va *“tiriz”* (choponning yelka qismi) soʻzlari oʻquvchiga tushunarli tarzda izohlandi. Qarangki, “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”ga aynan mana shu soʻzlar kiritilmagan. Vaholanki, bu soʻzlarning lugʻatdan oʻrin olishiga ehtiyoj bor. Hozir ham Chortoq tumanining Peshqoʻrgʻon qishlogʻi ahli choponning etak qismini *“oʻngar”* shaklida ishlatadi [4.52]. Mazkur qishloq aholisi, shuningdek, paykalga suv tarashda ishlatiladigan oʻqariqning egatlarga suv taqsimlovchi qismi, yaʼni kichik ariqni *“tirja”* deb ataydi. Biz bunday atamani “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da uchratmadik.

Koʻrinib turibdiki, “Oʻzbek tilining izohli lugʻati” shevalarda mavjud boʻlib, adabiy tilda muqobili boʻlmagan soʻzlar bilan toʻldirilishi kerak. “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”ning yangi nashriga qadar⁶ ushbu lugʻat imkon qadar mukammallashtirilishi kerak. Shu jarayonda bir qator soʻzlar lugʻatdan oʻrin olish bilan bir vaqtda koʻplab soʻzlar chiqib ketishi ham mumkin. Bu jarayonga jiddiy eʼtibor qaratish lozim. “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”dagi soʻzlar miqdori sakson mingdan kamayib ketmaydi aslo. Taʼkidlaganimizdek, oʻzbek tili shevalarida izohli lugʻatdan oʻrin olishi lozim boʻlgan soʻzlar juda koʻp. Ularni topish va joy-joyiga qoʻyish – har bir tilshunos, filolog va ziyolining asosiy burchidir!

Xulosa oʻrnida shuni aytish mumkinki, lugʻat ishi chinakam zahmat! Shu maʼnoda, lugʻat mualliflari mehnatini qadrlamaslik fikridan mutlaqo yiroqmiz. Yana bir bor taʼkidlaymiz: izohli lugʻat nashri uchun katta mehnat sarflangan. Buni inkor etmagan holda lugʻatning yangi nashrini tayyorlashda oddiy ishchi aholidan tortib barcha fan fidoyilarigacha boʻlgan keng ommaning fikri-

6 “Oʻzbek tilining izohli lugʻati” lotin yozuvida qayta nashrga tayyorlanmoqda.

ga quloq solib ko'rsa, biz orzu qilgan mukammal lug'at yaraladi. Yana bir fikr, shiddat bilan rivojlanib borayotgan bugungi globallashuv davrida izohli lug'atni doimo to'ldirib borish imkonini beruvchi elektron shaklni yaratishning o'zi ham kifoya qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – 113–114-betlar.
2. Алиев А.Ю. Уйчинский говор узбекского языка. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 1960. – С. 24.
3. Алиев А.Ю. Наманганская группа говоров узбекского языка: Автореф. дисс. ...докт. фил. наук. – Ташкент, 1975. – С. 52.
4. Aliyev A.Y. Namangan dialekti haqida. O'zbek tili va adabiyoti masalalari. – Toshkent: Fan. 1967. – 37–45-betlar.
5. Атамирзаева С. Звуковой состав Наманганского говора узбекского языка: Автореф. дис. ... канд. фил. наук. – Л., 1963. – С. 19.
6. Атамирзаева С. Экспериментально-фонетическое исследование наманганского говора узбекского языка. – Ташкент, 1974. – С. 195.
7. Боровков А.К. К характеристике узбекских “умляютных” или “уйгуризованных” говоров // Белек – Малову. – Фрунзе, 1946. – С. 29–31.
8. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. – Тошкент, 1963.

QASHQADARYO QIPCHOQ SHEVALARIDA IBORALARNING LEKSIK VA GRAMMATIK O'ZGARISHI

Islomova Shoir*a Xushbokovna,*
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU
tayanch doktoranti
E-mail:shoiraislomova3gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qashqadaryo qipchoq shevalari iboralari-ning leksik va grammatik o'zgarishi, adabiy til va shevada mos iboralar, leksik va grammatik farq qiladigan iboralar, qipchoq shevasiga mansub, hududlararo leksik farq qiladigan iboralar hamda leksik va grammatik o'zgarishlar kuzatil-maydigan iboralar haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Qashqadaryo, qipchoq shevasi, ibora, turg'un birikma, leksika, grammatika.

Annotation. This article discusses lexical and grammatical changes of phrases in Kashkadarya Kipchak dialects, proper phrases in literary language and dialect, phrases that differentiate lexically and grammatically, inter-re-gional lexically different phrases of the Kipchak dialect, as well as phrases with-out lexical and grammatical changes.

Keywords: Kashkadarya, Kipchak dialect, phrase, stable compound, lexicon, grammar.

Tilning lug'at tarkibiga faqat so'zlar emas, balki tug'un bo'lib qolgan so'z birikmalari ham kiradi. Tarkibi ancha murakkab bo'lgan turg'un birikmalar frazeologizmlar yoki frazeologik birikmalar (iboralar) deb ataladi. Frazeo-logizmlar ikki va undan ortiq so'zlarning turg'un birikmasidir [Abduazizov, 2010: 78]. Leksik tarkibining turg'un bo'lishi – iboralarning o'ziga xos bel-gilaridan biri, ammo bu belgi iboralarning to'rtidan uch qismini qamrab ola-di, to'rtidan bir qismi esa bu talabga bo'ysunmaydi, uni cheklaydi, umumiy belgidan juz'iy belgiga aylantirib qo'yadi [Rahmatullayev, 1970: 37]. Iborani o'zgarmas til birligi deb tushunishimiz noto'g'ri. Barcha til birliklarida uchra-gani kabi ba'zi iboralarda ham leksik va grammatik o'zgarishlar kuzatiladi. Frazeologizmlar tilshunosligimizning mustaqil tarmog'i sifatida olimlarimiz tomonidan turli jihatlari, shakllanishi, taraqqiyoti, ma'naviy-uslubiy, gramma-tik-semantik, pragmatik xususiyatlari o'rganilgan va o'rganilib kelinmoqda. Frazeologizmlardagi leksik va grammatik o'zgarishlarni Qashqadaryo qip-choq shevasi frazeologizmlari misolida ko'ramiz.

Qashqadaryo qipchoq shevasi vakillari nutqida ham minglab frazeologizm-lar uchraydiki, ular til egalarining tarixi, madaniyati, ma'naviyati, turmush tarzi, fe'l-atvori, kasb-korini o'zida aks ettiradi. Sheva vakillari nutqida har bir

gap tarkibida, birdan ortiq frazeologizm qatnashgan Normat **og'ir tin oldi** va oshnasining gapini eshitmagandek tunga **suq bilan tikildi, o'pkasini to'ldirib** nafas oldi... [N.Eshonqul, 2018: 13], U ich-ichida Muazzamning gaplarini **tan olayotganini, o'zini oqlash** uchun jinday harakati ham bu savollar qarshisida arziyas narsa bo'lib chiqishini his qildi;...[N.Eshonqul, 2008:157], balki butun iboradan iborat gapni ham kuzatishimiz mumkin. – Xo'-'o', Choriboy! – deb chaqiradi u. – **Bir maydon oyoq ilib keti-ing.** [Erkin A'zam, 2007:4]. **Sidirg'a o'tir, bozori kasod, sidirg'a o'tir!** [T.Murod, 2020:18].

Qashqadaryo qipchoq shevalarida adabiy til iboralariga mos iboralar, shuningdek, leksik va grammatik farq qiluvchi iboralar ham uchraydi. Qashqadaryo qipchoq lahjasining ba'zi shevalaridagi iboralar ham hududlarda qo'llanilishiga ko'ra bir-biridan leksik va grammatik jihatdan farq qiladi. Masalan, Qashqadaryoning janubiy tomonlarida “qish **o'chog'i** tor, tur uyingga bor” iborasi, janubi-g'arbiy tomonlarda “qishning **uyi** tor, tur uyingga bor” kabi yoki Qashqadaryoning janubida “suvga tushgan mushukday” iborasi, sharqiy tomonlarida “suvga tushgan toshdek” tarzida leksik o'zgarishlarga uchragan holda qo'llaniladi.

Qashqadaryo qipchoq lahjasining shevalaridagi leksik jihatdan bir-biridan farq qiluvchi iboralar: “tuzini yeb tuziga tupurmoq” yoki “tuzini yeb dasturxoniga tupurmoq”, “kesari uzun” yoki “kelbati uzun”, “osh qoshiqday suqilmoq” yoki “yuvilmagan qoshiqday suqilmoq”, “ildizi baquvvat” yoki “orqasi baquvvat”, “o'pkasi tushib ketmoq” yoki “yuragi tushib ketmoq”, “qozoni och” yoki “ko'zi och”, “o'zini tanimaslikka olmoq” yoki “o'zini bilmaslikka olmoq”, “o'zi gullab qo'ymoq” yoki “og'zidan gullab qo'ymoq”, “qora bermoq” yoki “ko'rinish bermoq”, “sazasi o'lmasin” yoki “sazasi so'nmasin”, “tosh otmoq” yoki “kesak otmoq”, “gap otmoq” yoki “gap qotmoq”, “tolli tomoq” yoki “shirin tomoq”, “rangi bo'zarib ketmoq” yoki “rangi oqarib ketmoq”, “ko'r bo'lsin” yoki “battar bo'lsin”, “qo'li juqa” yoki “qo'li kalta” “yuragi bezillamoq” yoki “beti bezillamoq” singari. Har bir xalqning o'ziga xos yashash tarzi, madaniyati va dunyoqarashi mavjud, shu asosda iboralar har bir til yoki lahjada alohida ma'no-mazmun ifodalaydi.

Sheva vakillari nutqida mavjud bo'lgan iboralarning ba'zan asos qismida, ba'zan yordamchi qismida leksik o'zgarishlar kuzatiladi.

Shovqin	solmoq
	ko'tarmoq
Rangi	bo'zarib ketmoq
	oqarib ketmoq
Qo'li	juqa
	kalta

Keltirilgan birinchi jadvaldagi iboralarda, iboralar tarkibini tashkil qiluvchi leksemalarning asos qismida leksik almashish kuzatilsa,

Ko'zi	och
Nazari	
Tolli	tomoq
Shirin	
Yuragi	bezilladi
Beti	

ikkinchi jadvalda esa leksik almashish hodisasi yordamchi qismda kuzatiladi.

Iboralarda sodir bo'ladigan leksik o'zgarishlar, leksik almashish bilan birga ibora tarkibiga mansub so'z tashlanadi yoki ortadi. Masalan,

Joniga jol bo'lmoq – Jol bo'lmoq

Besh battar bo'l – Battar bo'l

Non-nasibasi tortmoq – Nasibasi tortmoq

yoki

Madori quridi – Tinka-madori quridi

Ko'nglida kiri yo'q – Ko'nglida tirnoqcha kiri yo'q

Afti sovuq – Aft-angori sovuq

Iboralarda leksik tarkibining o'zgarishi bilan birga grammatik shakllarga kira olish hodisasi ham uchraydi. Iboralardagi leksik almashish, so'z ortishi yoki tushish hodisalarini, shuningdek, iboralarning ichki grammatik qurilishidagi o'zgarishlarni prof. Sh.Rahmatullayev leksik allofrazema va grammatik allofrazema deb ataydi.

Dimog'i baland – Baland dimog'

Fe'li tor – Tor fe'lli

Seni osinda – Osinda seni

Gapi ko'p – Ko'p gapli

Keltirilgan misollarda iboralar tarkibini tashkil qilgan birliklar o'rni almashishi natijasida grammatik o'zgarish sodir bo'lgan bo'lsa, qo'lini olmoq: –

Polvon bobosi, bularga duo bering, olishmoqchi, sizning **qo'lingizdi olmoqchi**, – dedi Sharif chavandoz Normatga qarab, bolalarni o'rta, das-turxon yetmaydigan joyga itarib [N.Eshonqul, 2008: 6], ko'zi ilingan: – Aka, bir yaxshi ishlar qilgim kelyapti! – deb qoldi endi **ko'zim ilinganda** [Sh.Xol-mirzayev, 2020: 224] iboralarida birinchi leksema tarkibida, jonini kaftiga olmoq, oyog'ini qo'lga olmoq iboralarida birinchi va ikkinchi leksema tarkibida, egalik kategoriyasining ortishi natijasida grammatik o'zgarishlar kuzatiladi. Suvday ichmoq: – O'rischani suvday ichadi? Shundaylar kerak. – Juda kerak bola. Shu bolaga...hidoyat qo'lingizni uzatsangiz, deb edim?

[T.Murod, 2020: 52]. Ko'nglini cho'ktirmoq. U mening "Shunday emas", de-yishimni kutardi. "Nega buning ko'nglini cho'ktiray?" deb o'yladim-da [Sh.Xolmirzayev, 2020: 207] kabi iboralarida ham grammatik o'zgarishlar namoyon bo'ladi.

Iboralarning kattagina qismida leksik va grammatik o'zgarishlar kuzatilmasligi, Qashqadaryo qipchoq shevalari iboralarida ham o'z aksini topadi. **Dami baland:** – Bu so'zni eshitib Ko'kaldosh alp turib aytdi: "Bu o'zbekning qizining dami baland ekan". "Alpomish" dostoni. **Qora bosgur,** Voy ... qora bosgur... – birdan Qudurat kampir voy-voylab, bitini terayotgan qizni chimchilab oldi-da, boshini qirt-qirt qashidi [N.Eshonqul, 2008:10]. **Ko'ngli bo'sh:** – Azim tabiatan ko'ngli bo'sh, ta'sirchan yigit [Sh.Xolmirzayev, 2020:145]. **Oyoq ilmoq:** – Besh-o'n qadam o'tib, oyoq ildi. Boisi ovoz tanish tuyuldi. Ketiga qayrilib qaradi. Ketiga qaytib keldi [T.Murod, 2020:21].

Keltirilgan misollardan ko'rinadiki, tilshunosligimizning boshqa birliklarida uchragani singari Qashqadaryo qipchoq shevasi ba'zi iboralarida ham leksik va grammatik o'zgarishlar kuzatiladi. Sheva vakillari nutqida adabiy til iboralariga mos, ba'zan ulardan leksik va grammatik jihati bilan farq qiluvchi iboralar uchraydi. Leksik va grammatik o'zgarishlarga uchragan iboralar tarkibidagi leksemalar soni o'zgarmaydi, o'zgarganda ham ma'no yaxlitligiga putur yetmaydi. Shuningdek, ibora tarkibida almashayotgan leksemalar ma'nodosh yoki ma'nolari yaqin bo'lgan so'zlardir. Leksik o'zgarishga uchragan iboralar nutqni yanada obrazli, go'zal, ta'sirchan ifodalashga yordam beradi.

Qashqadaryo qipchoq shevasi frazeologizmlarining leksik va grammatik o'zgarishini misollar yordamida yoritishga harakat qildik. Sheva vakillari nutqida rang-barang, turli ma'no bo'yoqlariga ega, uslubiy bo'yoqdorligi yuqori bo'lgan ko'plab frazeologizmlar uchraydi. Zero, ajdodlarimizdan meros qolgan tabiiy til, til vakillariga xos barcha xususiyatlarni o'zida namoyon qilar ekan, ularni o'z vaqtida til egalari nutqidan yozib olish, to'plash, turli jihatlarini o'rganish hamda izohli lug'atlarini yaratish dolzarb masaladir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abduazizov A.A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish (darslik). –Toshkent, 2010. – 78-b.
2. Erkin A'zam. Suv yoqalab. – Toshkent, 2007.
3. Eshonqul N. Urush odamlari. – Toshkent: Sharq, 2018.
4. Eshonqul N. Momoqo'shiq. – Toshkent: Sharq, 2008.
5. Murod T. Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi. – Toshkent, 2020.
6. Rahmatullayev Sh. Nutqimiz ko'rki. –Toshkent, 1970. – 37-b.
7. Xolmirzayev Sh. O'n sakkizga kirmagan kim bor. – Toshkent, 2020.

SAMARQAND SHAHAR O'ZBEK SHEVALARIDA QO'LLANILADIGAN TAOM NOMLARI TO'G'RISIDA

*Tillabayeva Zilola Raxmatillayevna,
Samarqand davlat chet tillar instituti
akademik litseyi o'qituvchi,
SamDCHTI tadqiqotchisi
tillabayeva87@bk.ru*

Annotatsiya. Maqolada Samarqand shahrida istiqomat qiluvchi, qarluq lahjasida muloqot qiluvchi aholi shevasining o'ziga xos xususiyatlari, aholi nutqida ishlatiladigan taom nomlari xususida mulohaza yuritilgan.

Kalit so'zlar: sheva, qarluq lahjasi, Samarqand shahar, taom, marosim, xamirli ovqat, non turlari, iboralar.

Annotation. The article discusses the peculiarities of the dialect of the people living in Samarkand, who speak the qarluq dialect and the names of dishes used in the speech of the people.

Keywords: dialect, qarluq dialect, Samarkand city, food, ceremony, pastry, types of bread, phrases.

Ma'lumki, Samarqand shahri o'zbek shevalari turli-tuman bo'lib, mazkur hudud aholisi asosan qarluq lahjasida muloqot qilishadi. Qolaversa, ushbu hududda o'zbeklardan tashqari tojik, rus, qirg'iz, qozoq, tatar kabi xilma-xil millatga mansub aholi istiqomat qiladi. Tabiiyki, buning natijasida tub aholi nutqida rang-baranglik, o'ziga xoslik yuzaga kelganki, buni e'tirof etmaslikning iloji yo'q. Kuzatishlarimiz jarayonida aholi leksikonida turli tillarga oid o'zlashmalarning borligiga guvoh bo'ldik.

Har qaysi shevaning lug'at tarkibida o'zlashma so'zlar alohida o'rin egallaydi. Hech qaysi til va uning negizidagi sheva boshqa tillardan ajralgan tarzda taraqqiy qilolmaydi. Bu borada mashhur sharqshunos olim Ansoriddin Ibrohimov "Boburnoma"dagi hindcha so'zlar" nomli doktorlik dissertatsiyasida quyidagi muhim fikrlarni bildirib o'tadi: "...har qanday til, odatda, turli-tuman leksik unsurlarning qo'shilishidan iborat bo'ladi" (A.P.Barannikov). "Tillarning o'zaro bir-biriga ta'siri, odatda, ularning o'zaro boyishiga olib kelgan va olib keladi" (I.U.Asfandiyorov). "...boshqa tillardan birorta ham so'z kirmagan sof til dunyoda bo'lmagan va bo'lishi mumkin emas" (O.Azizov) [2, 35].

Bundan yaqqol ko'rinib turibdiki, xalqning jonli so'zlashuv nutqi bo'lgan shevalar ham turli-tuman tillardan o'zlashmalar qabul qilish hisobiga boyigan.

Mashhur dialektolog olim Samixon Ashirboyev o'z kitoblarida yuqoridagi fikrlarimizga qo'shimcha tarzda shunday qimmatli ma'lumotlarni keltirib o'tadi: "O'zbek shevalaridagi barcha leksik o'ziga xosliklarni o'rganish lug'at boyligini, til imkoniyatlarini kengaytirishga yordam beradi va shuning uchun ham adabiy tilga bunday so'zlarni o'rni bilan qabul qilib borish zarur" [1, 81].

O'zbek adabiy tilida qo'llanilmaydigan so'zlar ro'yxatida o'zbekcha so'zlar bilan birga qardosh tojik xalqi tilidan kirib, o'zlashib ketgan anchagina so'z va iboralar bor. Bu tojikcha so'zlar o'zbek tilida hamda tojik va o'zbek tillarida so'zlovchi (ikki tilli) aholining jonli tilida mustahkam o'zlashib qolgandir [3, 315].

Y.D. Polivanovning 1933-yilda nashr etilgan "O'zbek dialektologiyasi va o'zbek adabiy tili" kitobida yozilishicha, Samarqand shahri hududida tojik tili elementi yaqqol o'zbek tilida namoyon bo'ladi. Chunki qadimdan Samarqand shahri markazida yashovchi mahalliy tub aholi tojik millatiga mansub kishilar bo'lib, qo'shni o'zbek qishloqlaridan kelganlar bilan mol ayirboshlash ehtiyojidan o'zaro muloqot qilishgan. Tabiiyki, buning natijasida ikki tilning o'zaro aralash holda ishlatilishi yuzaga kelgan [5, 11].

Biz mazkur maqolamizda aynan Samarqand shahri aholisi o'rtasida keng tarqalgan taom nomlarini keltirib o'tmoqchimiz.

Samarqand nonlari qadimiy va navqiron shaharning dovrug'ini dunyoga doston qilgan ramzlaridan biriga aylanib ulgurgan. U o'zining xushta'mligi, to'yimliliigi va o'zgacha bir chiroyi bilan mashhur. Bunday nonlar asosan Samarqand shahrining "Galaosiyo" mahallasida qariyb yarim asrdan beri non pishirish sirlarini avloddan avlodga uzatib kelinadi. Mazkur hududda *osiyogi non, galaosiyo non, chapchak non, fatir, noni shirmol, arji non* kabi turlari keng tarqalgan. *Chalamafatir* deb nomlanuvchi yana bir non turi borki, uning ichiga qovoq, piyoz solib yupqa non yopiladi.

Un va xamirdan tayyorlanadigan taomlar ham shahar aholisi oziq-ovqatlari qatorida salmoqli o'rinni egallaydi. Jumladan, *bichak* – yupqa xamir ichiga qovoq yoki o't solib pishiriladi. Uning quyidagi turlari bor: *kadubichak, alafin-bichak, kabachkibichak*.

Barak – ichiga qiyma solib tugiladigan, xamir ovqat bo'lib, chuchvaraning shevadagi varianti sanaladi. Bu taomning *pudinabarak, kadubarak, go'shbarak, havobarak* kabi turli-tuman xillari mavjud.

Sho'rvaning ham bir necha ko'rinishlari bor. Xususan, *g'elak sho'rbo, naxo't sho'rbo, biyron sho'rbo* kabi taomlarning asosiy masallig'i go'sht mahsuloti hisoblanadi. Hududda turmush sharoiti og'ir xonadonlarda go'sht solinmaydigan masallig'i kam *piyova* nomli suyuq ovqat tayyorlanadi.

Qizdirilgan yoqqa un solib, suv qo'shib pishiriladigan suyuq ovqat ataladir. Samarqand aholisi *atali biyron*, shakar solib tayyorlaniladiganini *halboyitar* deb atashlariga guvoh bo'ldik. Un va sut mahsulotini birgalikda qorishtirib

pishiriladigan *oq atala g'ilmindi* deb nomlanuvchi xamirli taomning ichiga solib tayyorlanadi.

Chivot – suzmaning ichiga rayhon, achchiq qalampir, tuz, ko'kat solingan turi bo'lib, o'ziga xos ta'mga egaligi bilan ajralib turadi.

Umoch – xalq pazandachiligida ichiga uvalangan xamir solib pishiriladigan suyuq osh bo'lib, Samarqandda *o'moch* tarzida talaffuz qilinadi. Bu taomning mazkur hududda *o'mochi shirdor*, *o'mochi moshdor* kabi turlari keng tarqalgan.

Halim – bug'doy yormasi, go'sht va yog' bilan katta doshqozonlarda pishiriladigan ovqatdir. Shevada *halisa* atamasi bilan nomlanadi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlab o'tish mumkinki, Samarqand shahri o'zbek shevalaridagi oziq-ovqat, taom nomlari bilan hozirgi o'zbek adabiy tili, ayrim o'zbek shevalarida qo'llanadigan shunday nomlarni qiyoslar ekanmiz, ko'p yillik davr ichida taom nomlari takomillashib borganini kuzatamiz. Bu takomillashish tilning ichki taraqqiyot qonuniyatlari asosida va boshqa tillarning ta'siri ostida ro'yobga chiqqanligiga guvoh bo'ldik. Ayniqsa, arab, fors-tojik va boshqa tillardan o'zlashgan taom nomlari o'ziga xosligi bilan ajralib turadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – T.: Nodirabegim, 2021.
2. Ibrohimov A. "Boburnoma"dagi hindcha so'zlar. – Toshkent, 2002.
3. O'zbek shevalari leksikasi. – T.: Fan, 1966.
4. Dala materiallari. 2017–2021.
5. Поливанов Е.Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. – Ташкент: Узгосиздат, 1933.

DOSTON LEKSIKASIDAGI ERKAKLAR VA AYOLLAR ISMINI ANGLATUVCHI DIALEKTAL SO'ZLAR

(Fozil Yo'ldosh va Abdunazar baxshi variantlari misolida)

Xaitov Xusniddin Xasanovich,

Halima Xudoyberdiyeva ijod maktabi
o'qituvchisi, GulDU mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: Husniddinhayit1989@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada "Alpomish" dostonining Fozil Yo'ldosh va Abdunazar baxshi variantlari matniga xos onomastik dialektal so'zlarning xususiyatlariga munosabat bildirilgan. Har bir variantda uchragan erkaklar va ayollar ismini anglatuvchi dialektal so'zlarga dialektizmlarning bir turi sifatida nazariy-amaliy tavsif berilgan. Dostonlarning matnidagi erkaklar va ayollar ismini anglatuvchi dialektal so'zlarga oid antroponimik madaniylashuv masalasiga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: doston, variant, matn onomastik dialektal so'z, onomastik dialektal so'z xususiyati, tavsif, folklor dialektologiyasi, antroponimlar, antroponimik madaniyat, madaniylashuv, o'zbek antroponimikasi dialektal leksikoni.

Annotation. This article discusses the features of onomastic dialect words in the text of the variants of the Alpomysh epic by Fozil Yuldash and Abdunazar Bakhshi. Dialect words for men and women in each variant have a theoretical and practical description as a kind of dialectics. The text of the epics focuses on the problem of the anthroponymic culture of dialect words denoting the names of men and women.

Keywords: epic, variant, textual onomastic dialect word, onomastic dialect sign of a word, description, folklore dialectology, anthroponymic culture, civilization, dialect vocabulary of Uzbek anthroponymy.

O'zbek shevashunosligi xalq og'zaki poetik ijodi bilan uzviy bog'liq. Folklor asarlari matni dialektal so'zlarning sarmahsulligi bilan o'ziga xos xususiyatlarga ega. Xalqning tarixiy taraqqiyoti, turmush tarzi, so'zlashuvi, mahalliy-hududiy tasavvurlar olamida shakllangan shevalari xalq dostonlarini qamrab olgan, deyish mumkin. Dostonlarda uchraydigan ism qo'yish qadriyati onomastik dialektal so'z majmuyini tashkil qilibgina qolmay, an'analarning ildizi xususida ham tasavvur uyg'otadi.

"Alpomish" dostonining Fozil Yo'ldosh o'g'li va Abdunazar Poyonov tomonidan kuylangan variantlari matnida erkaklar va ayollar ismini ifodalagan onomastik dialektal so'zlarga xalqning urf-odatlar va an'analarni belgilovchi muhim omil sifatida qarash mumkin. Shu ma'noda folklor dialektologiyasida o'rganilmagan masalalarni o'rganish, munosabat bildirishda biryoqlama

emas, asosli keng qamrovli fikr yuritish ilmiy natijalar salmog'ini oshiradi. "Tarixiy merosni asrab-avaylash, o'rganish va avlodlarga qoldirish davlatimiz siyosatining eng muhim ustuvor yo'nalishlaridan biridir" (Mirziyoyev, 2017: 29). Dostonning har ikki variantidagi milliy an'analarimizning bir qismi sanalgan erkaklar va ayollar ismini anglatuvchi dialektal so'zlarni o'rganish ko'p ming yillik xalqimiz qadriyatlari mazmun-mohiyatiga oid tasavvur beradi, deyish mumkin.

"Ma'lumki, sheva materiallari o'zbek adabiy tilining rivojlanishi uchun qanchalik qimmatli manba hisoblansa, tarix va etnografiya fanlariga ham shunchalik boy hamda ishonchli materiallar beradi. Chunki jonli til xalqning tarixiy yodgorligi hisoblanadi" (Rahimov, 1985: 6-8). Folklor dialektologiyasi materiallarida uchragan, jumladan, "Alpomish" dostoni leksikasidagi erkak va ayollar ismini anglatuvchi so'zlar xalq tomonidan qo'yilgan hamda qo'llanilgan. Bizningcha, dostondagi ismlarga dialektal so'z sifatida qarash o'rinli. Bu borada dialektolog olim T. Enazarovning fikri muhim: "Dialektologik lug'atlar sirasiga onomastikaga bag'ishlangan lug'atlar ham kiradi, chunki nomlarni xalq vakillari ishlatadi. Bu esa nomshunoslikka oid materiallarni ham dialektologik materiallar jumlasiga kiritish to'g'ri ekanligini ko'rsatadi" (Enazarov, Abdullayev, 2018: 10). Milliy eposimizdagi kishi ismini bildiruvchi ismlarda dialektallik xususiyatlari sezilib turadi:

*Boybo'ruining Bodom cho'ridan **Ultontoz** degan o'g'li bor edi* (Fozil Yo'ldosh o'g'li, 2010: 225).

Mazkur gapdagi **Ultontoz** erkak ismini anglatuvchi dialektal so'zini shevaviylik tavsifga ega deyish mumkin. Dialektal tavsif xususidagi quyidagi fikrlarda ham izohlanganligini ko'rish mumkin.

"Ulton" so'zi qadimiy turkiy so'z. So'zlarning hammasi ham qadimiy-ku, deyishingiz mumkin, lekin ulton juda qadimiy.

"O'zbek tilining izohli lug'ati"da "ulton" so'ziga shunday izoh beriladi: "**Ul-ton**" shv. Qoramol terisidan tayyorlangan, pishiq, qalin charm, tagcharm".

Baxshilar sevimli qahramon Alpomishning dushmaniga shunday nom topishlari kerak ediki, to bu ism jismiga monand bo'lsin, asrlar bo'yi qoralansin, unga past nazar bilan qarasinlar, hatto tilga olganlarida ham ijirg'anib qo'ysinlar. Shu maqsadda bu odamchaga ular Ultontoz deb ot qo'yib, murodiga yetdilar. Ultontoz ultonga o'xshagan degani, ya'ni u hatto oyoq kiyimi ham emas, oyoq kiyimining ham osti, tag qismi, shunchalar past, tuban (Shukur, 2018: 10). Folklorshunos olim J.Eshonqulov ham E.Shukur qarashlariga munosabat bildirar ekan, "Ultontoz" manqurt degani bo'lishi mumkin degan fikrni aytdi. Bu so'zdagi "toz" – "kal" degani, ma'lumki, manqurtlar boshiga teri qoplanib, quritilgan va ular kal holida yurganlar", juni yo'q, ya'ni ikkinchi ma'nosi kal ekanligini ta'kidlaydi (Shukur, 2018: 12).

Shuningdek, ushbu dialektal birlikka qo'shimcha sifatida quyidagi fikrlarni keltirish o'rinli:

“Ultantoz (Alpomishning o‘gay ukasi) ul + tan + toz – o‘g‘il tan, ya‘ni o‘g‘il o‘rnida, lekin toz – kal (salbiy ma‘no), Ultan so‘zining ikkinchi ma‘nosi: teridan pishirilgan charm (ko‘chma ma‘nosi “kuygan”, juni yo‘q)” [To‘ychiboyev, 2001: 26]. Bu fikr-mulohazalardan ham ko‘rinib turibdiki, doston leksikasi-dagi ismlarni anglatuvchi so‘zlar dialektallik xususiyatiga ega.

“Alpomish”ning Abdunazar baxshi varianti matnida ham Ultantoz dialektal so‘zi qo‘llanilgan bo‘lib, ba‘zi o‘rinlarda Ultonshoh tarzida keladi:

*Bobojon, aytgan ishimizni qilsangiz, bizga nazar tashlab, odam desangiz, biz **Ultonshohning** to‘yiga jo‘nadik* (Poyonov, 2018: 406).

Yuqorida keltirilgan munosabatlar hamda “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da **ulton** so‘ziga shevaga xos deb sharh berilishi, gaplardagi **Ultantoz**, **Ultonshoh** ismlarining dialektallik xususiyati, dialektal ma‘noda, aniqrog‘i, dialektal so‘z ekanligini ko‘rsatib turibdi.

“Dialektal so‘zlarda shevaviylik nafaqat shaklda bilinadi, shu bilan birga ma‘noda ham kuzatiladi” (Enazarov, Abdullayev, 2018: 7).

Erkak ismini anglatuvchi yana bir dialektal so‘z Qayqubod har ikki doston matnida qo‘llanilgan:

*Bu to‘qson qo‘ra qo‘y Boysarining qo‘yi edi, to‘qson qo‘ra qo‘yning cho‘poni-ning mahmadanasi **Kayqubod** kal der edi* (Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li, 2010: 91).

*Alqissa, Oytovka **Qayqubodga** ko‘nmay turaverdi* (Poyonov, 2018: 324).

Fozil Yo‘ldosh varianti matnida Kayqubod dialektizmi so‘zi qo‘lyozmada *Kaykibat* ekanligi ham qayd etilgan. Abdunazar baxshi varianti matnida [k] tovushining o‘rnida [q] ishlatilgan. Mazkur dialektal birlikka tilshunos olim shunday izoh beradi:

“Kayqubod (qalmoqning cho‘poni) kay va qubot (quvvat) so‘zlaridan, shohga mansub, “shohona”, aynan: ulug‘ Qubot (kay fors – ulug‘ podsho, ulug‘ martabali)” (To‘ychiboyev, 2001: 26). Bundan ayonlashadiki, quvvatli, ya‘ni shohdek maqomda hayot kechirsin, degan orzusi singan Kayqubod dialektal so‘zi xalqning antroponimik madaniyatga ega ekanligini ifoda etadi.

Shuningdek, doston matnida ayollar ismini bildiruvchi dialektal so‘zlar ham uchraydiki, antroponimik madaniylashuv jarayoniga oid tasavvuri-mizning yanada kengayishiga xizmat qiladi.

Dostonning har ikki variantidagi yana bir qahramonning ismi Qultoy deb ataladi.

*Boybo‘rining **Qultoy** degan yilqichi quli bor edi* [Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li, 2010: 69].
*Quchib iskaydi **Qultoy** chol,*

Hakimni tortib to‘shiga (Poyonov, 2018: 388).

Qultoy (o‘z.) – Allohning erka, suyuqli bandasi yoki erka qul. E\ t. Qultoy < Kultoy < Gultoy (qar) [Begmatov, 2007: 551]. “Qultoy timsolining hayoti va faoliyatida ham bu jihat ko‘zga tashlanadi. U Boybo‘rining sodiq va erka quli, Alpomishga qul bo‘lsa-da, otaday” (Yunusova, 2021: 18). Ushbu dialek-

tal soʻz “Oʻzbek ismlari maʼnosi”da izohlanganidek, Allohning suyukli bandasi maʼnosida boʻlib, iymonli-eʼtiqodli inson tasavvurini beradi. Xalqning shunday orzu-istaklari nazarda tutilganligi bu ismning shevaviyligini taʼminlagan, deyish mumkin.

Adabiy tilda yarim maʼnosi ifodalovchi soʻzdan hosil boʻlgan Yartiboy dialektal soʻzi oqsoqol obrazini nomlab kelgan.

Shu majlisda bir Yartiboy oqsoqol degani bor edi (Fozil Yoʻldosh oʻgʻli, 2010: 18).

Dostonda maslahatgoʻylikni uddalay olmagan, fikrlash qobiliyatiga ega boʻlmagan bu qahramonning aqliga nisbatan aqli yarim, chala, but emasligini ifodalash uchun Jortiboy ismi qoʻllanilgan, keyinchalik matn tahririda [j] undoshi [y] tovushiga amashtirilgan.

“Yorti eski. Yarim, yarimta. Ikki yorti – bir butun. Maqol. But emas, chala. Togʻonbek poʻngʻilladi: – Ish yorti qolmasin, qari shayton. Oybek, Navoiy” (Maʼrufov, 1981: 262).

Qizining otini Qaldirgʻochoyim qoʻydi (Fozil Yoʻldosh oʻgʻli, 2010: 14).

Ushbu gapdagi **Qaldirgʻochoyim** birligi qush nomi va oyim erkalash shaklidan tarkib topgan.

Qaldirgʻoch (oʻz.) – qaldirgʻochlar uchib kelganda tugʻilgan qiz yoki qoshlari qaldirgʻoch qanotidek ingichka, nozik qiz” (538). Qolaversa, qaldirgʻoch xalq tasavvurida ezgulik elchisi sanaladi. “Qaldirgʻoch – “xabarchi”, “elchi” (chechasi Barchinoyning xatidan akasi Alpomishni xabardor qiladi va uni yuboradi; akasi Alpomishning ahvolidan Qorajonni xabardor qiladi) (Toʻychiboyev, 2001: 24).

“Xalq orasida qaldirgʻochlar uchib kelgan paytda tugʻilgan qizlarga ismni qoʻyish holati uchrashi, turkiy xalqlarda bu qushga nisbatan ijobiy munosabat borligini koʻrsatadi” (Ashurov, 2022: 279). Bundan koʻrinadiki, tasavvurda yashayotgan tushuncha onomastik dialektal soʻz boʻlib shakllangan.

Suqsuroy degan bir sening yangang bor (Fozil Yoʻldosh oʻgʻli, 2010: 46).

Suxsur (oʻz.) – suxsurdek chiroyli, zebo qiz. Suxsur – goʻzallik va sogʻlomlik ramzi hisoblanadi (Begmatov, 2007: 401). Bu gapdagi birlik ham tasavvurda goʻzallik va sogʻlomlik uygʻotishi bilan shevaviylik kasb etgan.

“Urugʻ yoki qabila nomlari esa etnik guruh muqaddas, ilohiy deb singuvchi biror hayvon, qush nomidan iborat boʻlgan. Asta-sekin bu anʼana oʻzgarib, urugʻ va qabila aʼzosi boʻlgan har bir shaxs alohida ism yoki laqab bilan ataladigan boʻlgan. Mana shunday qilib, kishi ismlari (shaxsning dastlabki, ilk atoqli) paydo boʻlgan. Endilikda tilshunoslikda turdosh va atoqlar deb yuritayotgan ikki ulkan ot guruhi vujudga kelgan” (Begmatov, 2013: 8).

Boyboʻrining Bodom choʻridan Ultontoz degan oʻgʻli bor edi (Fozil Yoʻldosh oʻgʻli, 2010: 225). Bu gapda Bodom ayol nomini anglatuvchi dialektal soʻz boʻlib, uning lugʻatda turli shakllari uchraydi:

Bodom (ft.) – o‘simlik nomidan shakllangan nom, ya‘ni fitoantroponim, bodom gullaganda tug‘ilgan bola yoki bodom kabi mustahkam, mahkam.

Bodomgul (ft.) – bodom gulidek go‘zal, zebo qiz yoki bodom gullaganda tug‘ilgan qiz.

Bodomcha (ft.-o‘z.) – bodom ismli jajji, kenja qiz. Qar. Bodom.

Bodomqul (ft.-o‘z.) – qar. Bodom (Bodom+qul) (Ma‘rufov, 1981: 65).

Bu shakllarning turlicha ko‘rinishda ekanligi ham tasavvurning mahsuli. Ayniqsa, folklor dialektologiyasiga oid bunday dialektal so‘zlar o‘zbek, fors-tojik, arab singari xalqlarga tegishli bo‘lsa-da, har biri turli tasavvurning ifodasi sifatida antroponimik madaniyatni shakllantirgan, deyish mumkin. “Bu ismlarning diqqatni o‘ziga jalb qiluvchi tomoni shundaki, ularning ko‘pchiligida shu ismlarning qo‘yilish tarixining ma‘lum izi saqlanib qolgan” (Doniyorov, 1979: 98-101).

Eposda qo‘llanilgan erkak va ayollar ismini bildiruvchi dialektal so‘zlar mazmun-mohiyati xalq tasavvuridagi qadriyatlarga borib taqaladi. “Demak, ismlar ma‘nosi deganda etnografik ma‘no tushuniladi” (Begmatov, 2007: 4).

Ismlarning yana bir shevaviylik xususiyati shundaki, bu ismlar xalq tomonidan qo‘yilganligi uchun dialektal ma‘no kasb etgan. “Chunonchi, ism qo‘yish ham o‘ziga xos urf bo‘lib, ismlarda har bir narsaning, voqea-hodisaning asosiy jihatlari o‘z aksini topadi” (To‘ychiboyev, 2001: 24).

Bizningcha, dialektizmning turi sifatida dostonidagi erkak va ayollar ismini anglatuvchi dialektal so‘zlar xususiyatlarini inobatga olib, ularni folklor asarlar dialektal lug‘atiga kiritish har jihatdan o‘rinli bo‘ladi. Shuningdek, shu doston leksikasidan antroponimik lug‘atni tayyorlash mumkin. Chunki doston leksikasidagi erkak va ayollar ismini anglatuvchi dialektal so‘zlar o‘zbek antroponimikasi dialektal leksikonini tashkil qilib, dialektal onomastikaga oid qarashlarni oydinlashtirish hamda antroponimik madaniylashish masalasi haqida xulosa qilish imkoniyatini kengaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ashurov D. “Alpomish” dostonidagi ayrim antroponimlarning lingvokulturologik xususiyatlari. Onomastik birliklarning sotsiolingvistik, etnolingvistik, lingvopoetik, lingvokulturologik tadqiqi masalalari mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Namangan. 2020. 15–16-aprel. 279-b.

2. Begmatov E. O‘zbek ismlari ma‘nosi. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2007. – 551-b.

3. Begmatov E. O‘zbek tili antroponimikasi. – Toshkent: Fan, 2013. – 8-b.

4. Doniyorov X. Qipchoq dialektlarining leksikasi. – Toshkent: Fan, 1979. – 98–101-betlar.

5. Enazarov T, Abdullayev X. Dialektologik amaliyot so'roqligi. – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2018.
6. Eshqobil Shukur Bobo so'z izidan. –Toshkent: Mashhur-press, 2018.
7. Fozil Yo'ldosh o'g'li. "Alpomish" dostoni. – Toshkent: Sharq, 2010.
8. Mirziyoyev Sh. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. I jild. – Toshkent: O'zbekiston, 2017.
9. O'zbek tilining izohli lug'ati. Ma'rufov Z. tahriri ostida. II jild. –Moskva, 1981.
10. Poyonov A. "Alpomish" dostoni. – Toshkent: Akademnashr, 2018.
11. Rahimov S. O'zbek tili Surxondaryo shevalari. – Toshkent, 1985.
12. To'ychiboyev B. "Alpomish" va xalq tili. –Toshkent, 2001. – 26-b.
13. Yunusova B. "Alpomish" dostoni onomastik birliklarining leksik-semantik uslubiy tadqiqi. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Namangan, 2021. – 18-b.

MUNDARIJA

<i>Sirojiddinov Sh.</i> O'zbek shevalarini o'rganish yangi bosqichda	3
--	---

1-qism. Ilmiy izlanishlar

1-shu'ba. O'ZBEK ADABIY TILI VA SHEVA MUNOSABATLARI

<i>Ashirboyev S.</i> O'zbek shevalarini o'rganishning to'ng'ich kaliti	6
<i>Azimov I.</i> Jadidlarning shevalarga munosabati	14
<i>Abdiyev M., Rahmonov S.</i> Samarqand o'g'uzlari nutqidagi so'z hosil bo'lishining ayrim xususiyatlariga doir	20
<i>Xolmanova Z.</i> Shevalardagi lakunar birliklar – til boyligini ko'rsatuvchi manba	24
<i>Enazarov T.D.</i> O'zbek xalq shevalarining dialektal leksikasi va leksikografiyasiga doir	29
<i>Darvishov I.</i> O'zbek tilshunosligida Namangan shevalarining o'rganilishi	37
<i>Ahmedova N.Sh.</i> Xorazm shevasidagi dialektal sememalar tahlili	41
<i>Hasanov A.M.</i> O'zbek shevalarining adabiy til leksikasidagi bo'shliqlarni to'ldirish imkoniyatlari	45
<i>Xolova M.A.</i> Boysun tumani shevasida fonetik dialektizmlar	54
<i>Alimardonov E.I.</i> Xorazm dialektal zonasining turkman tili areallarida qaratqich kelishigining qo'llanilishi (Qo'shko'pir tumani misolida)	62
<i>Turdialiyev A.</i> Denov shevasining tasniflardagi o'rni	65
<i>Alimbekova V.X.</i> Dardoq shevasida unlilarning cho'ziq talaffuz qilinishi	73

2-shu'ba. SHEVALARNING STRUKTURA XUSUSIYATLARI

<i>Ibragimov Y.M., Musayeva E.</i> Shevalar leksikasining taraqqiy etishida kasb-hunar terminlarining o'rni	77
<i>Suvonova R.A.</i> Qipchoq shevalarida harakat fe'llari	81
<i>Raxmonov N.S.</i> O'zbek shevalarida so'z yasalishi (Navoiy viloyati shevalari misolida)	83
<i>Xidraliyeva Z.</i> Iqon shevasida olmoshlar xususida	91
<i>Usmonov M.M.</i> Mingbuloq shevasining o'ziga xos leksik xususiyatlari	95
<i>Sayfulaev B.H.</i> Жоғары Шыршық қазақ говорларының фонетикалық ерекшеліктері	101

3-shu'ba. O'ZBEK SHEVALARINI AREAL O'RGANISH VA TARIXIY DIALEKTOLOGIYA

<i>Jabborov X.J.</i> Bolta Jo'rayev – Yuqori Qashqadaryo shevalarining zukko va zahmatkash tadqiqotchisi	107
<i>Shofqorov A.M.</i> "O'zbek tilining izohli lug'ati"dagi dialektal so'zlar	113

4-shu'ba. DIALEKTOLOGIYA VA LINGVOKULTUROLOGIYA

<i>Duysabayeva D.U.</i> Dialektik leksikani o'rganish – lingvomadaniyatshunoslikning asosiy yo'nalishlaridan biri	117
<i>Alimova Sh.M.</i> Xorazm qipchoq shevalari leksikasining o'ziga xos xususiyatlari tahlili	122
<i>Oripova K.E., Qudratova Sh.A.</i> Lingvokulturologiyaning rivojlanish bosqichlari	127

5-shu'ba. DIALEKTAL LEKSIKOGRAFIYA, TOPONIMIYA VA TERMINOLOGIYA

<i>Abdushukurov B.</i> Dialektal leksikografiya muammolari	130
<i>Ibragimov Y.</i> Janubiy Orolbo'yi o'zbek shevalari leksikasidagi ayrim so'zlarning etimologik talqini	135
<i>Hakimova M.K.</i> Qo'qon shevasida polisemiya hodisasi	143
<i>Abdiyev M., Nabiyeu R.</i> Forish tumani milliy xalq o'yinlari leksikasiga doir	148
<i>Chiniqulov N.</i> "Devonu lug'otit turk"da mavjud bo'lib ayrim shevalarda qo'llanilayotgan so'zlar xususida	152
<i>Rahmatov M.M.</i> Bayt intonatsion strukturalari va intonatsion kuchli pozitsiya	156
<i>Norboyeva Sh.X.</i> Xorazm shevalari kasbiy leksikasi tarkibidagi ayrim so'z yasovchi affikslar	160
<i>G'aniyev N.O.</i> Qiziltepadagi dialektal toponimlarning etimologik, kognitiv, etnografik va tarixiy xususiyatlari	165
<i>Alimbekova V.X.</i> Insonlarning tashqi qiyofasini va sifatlarini ifodalovchi leksemalar	170
<i>Qurbonov N.B.</i> Farg'ona vodiysidagi dialektal toponimlarning izohi	176

6-shu'ba. O'ZBEK SHEVALARI LEKSIKASI

<i>Xolmanova Z., Sodiqova F.</i> Sheva – tilni oziqlantiruvchi ildiz!	180
<i>Ibragimova Z.Y., Yabbarberganova Sh.</i> O'zbek va qoraqalpoq xalqlarining dasturxon atrofida aytiladigan ijobiy istak mazmunidagi so'zlari	184

Musayeva F.T. Dialektal leksikada sinonimiya	189
Umurzoqova M.E. Lisoniy shaxsni belgilashda dialektal omil	193
Tojiboyev B.R. "O'zbek tilining izohli lug'ati"ni yanada boyitish yo'lidan	196
Islomova Sh.X. Qashqadaryo qipchoq shevalarida iboralarning leksik va grammatik o'zgarishi	200
Tillabayeva Z.R. Samarqand shahar o'zbek shevalarida qo'llaniladigan taom nomlari to'g'risida	204
Xaitov X.X. Doston leksikasidagi erkaklar va ayollar ismini anglatuvchi dialektal so'zlar (Fozil Yo'ldosh va Abdunazar baxshi variantlari misolida)	207

**O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining
Ma'naviyat va davlat tilini rivojlantirish masalalari
departamenti**

Ilmiy-ommabop nashr

**“O‘ZBEK SHEVALARI TADQIQOTLARI: AMALIYOT,
METODOLOGIYA VA YANGICHA YONDASHUV”**

mavzusidagi

II Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari

(V.V.Reshetov, Sh.Shoabdurahmonov muallifligida yaratilgan “O‘zbek dialektologiyasi” darsligining 60 yilligi munosabati bilan tashkil etilgan)

Muharrir
Badiiy muharrir
Texnik muharrir
Sahifalovchi

T. Mirzayev
D. Mulla-Axunov
R. Ahmedov
G. Ahmedova

Nashriyot litsenziyasi AA 0049. 20.03.2020-yil.
Bosishga 2022-yil 12-dekabrda ruxsat etildi.
Bichimi 70x100 ¹/₁₆. Bosma tabog'i 13,5. Adadi 1000.
Buyurtma № 22-38.

“Donishmand ziyosi” MChJ nashriyotida nashrga tayyorlandi.
Toshkent shahar, Navoiy ko'chasi, 30-uy.

“Donishmand ziyosi” MChJ bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent shahar, Navoiy ko'chasi, 30-uy.